

SAYI: 5

EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

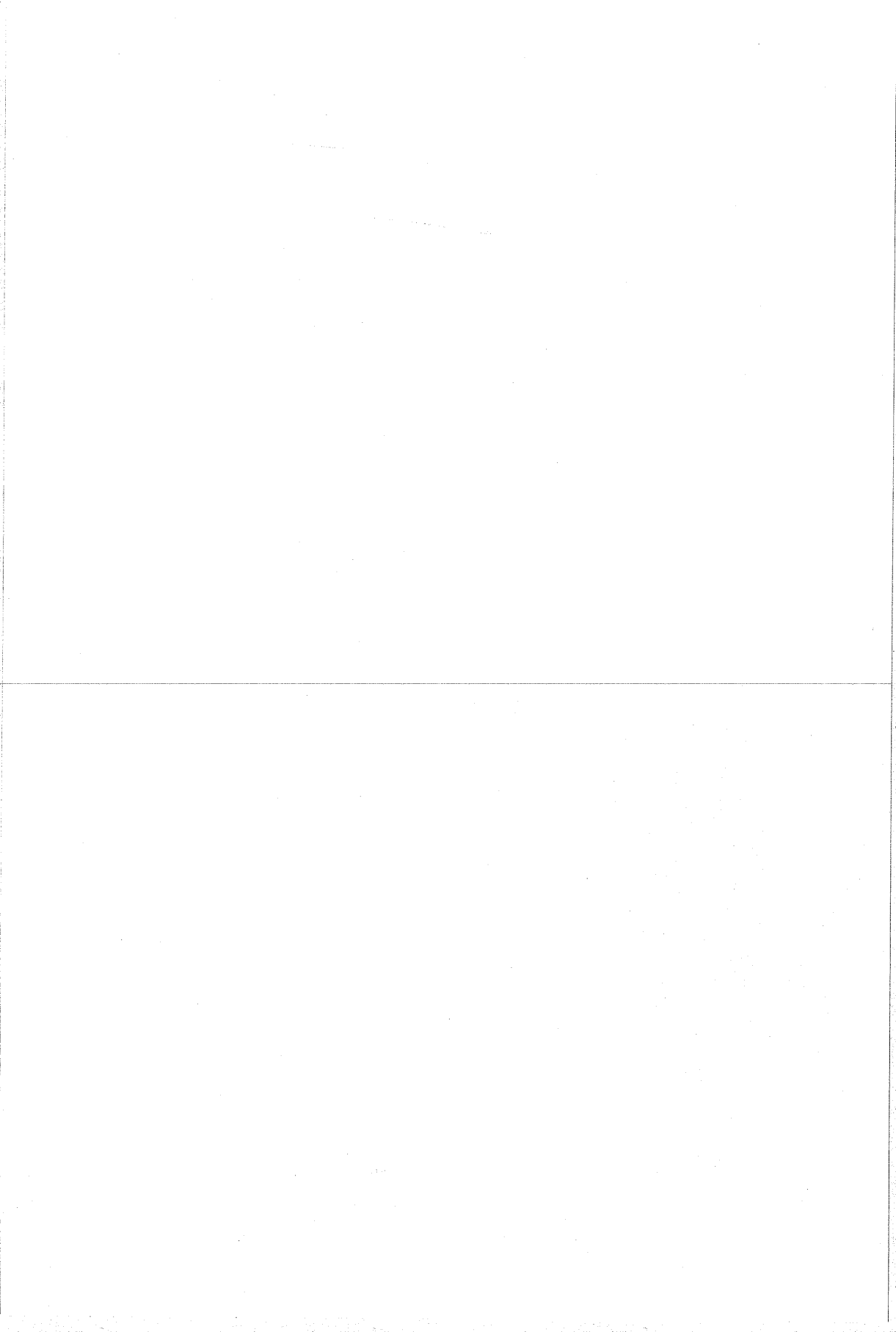
SOSYOLOJİ DERGİSİ

SOSYOLOJİ DERGİSİ

1994

YIL 1994

SAYI 5

EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

SOSYOLOJİ DERGİSİ

YIL 1994

SAYI 5

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanan Sosyoloji Dergisi Sosyoloji alanındaki yazılardan oluşur. Yazılardaki görüşlerden yazarları sorumludur. Sosyoloji Dergisi Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dışından gönderilecek yazılara açıktır. Gönderilen yazılar Yayın Kurulu'nun onayından sonra yayınlanabilir. Yazılar iki satır aralıklı daktilo edilerek Yayın Kurulu adresine gönderilmelidir. Yayınlanmayan yazılar iade edilmez.

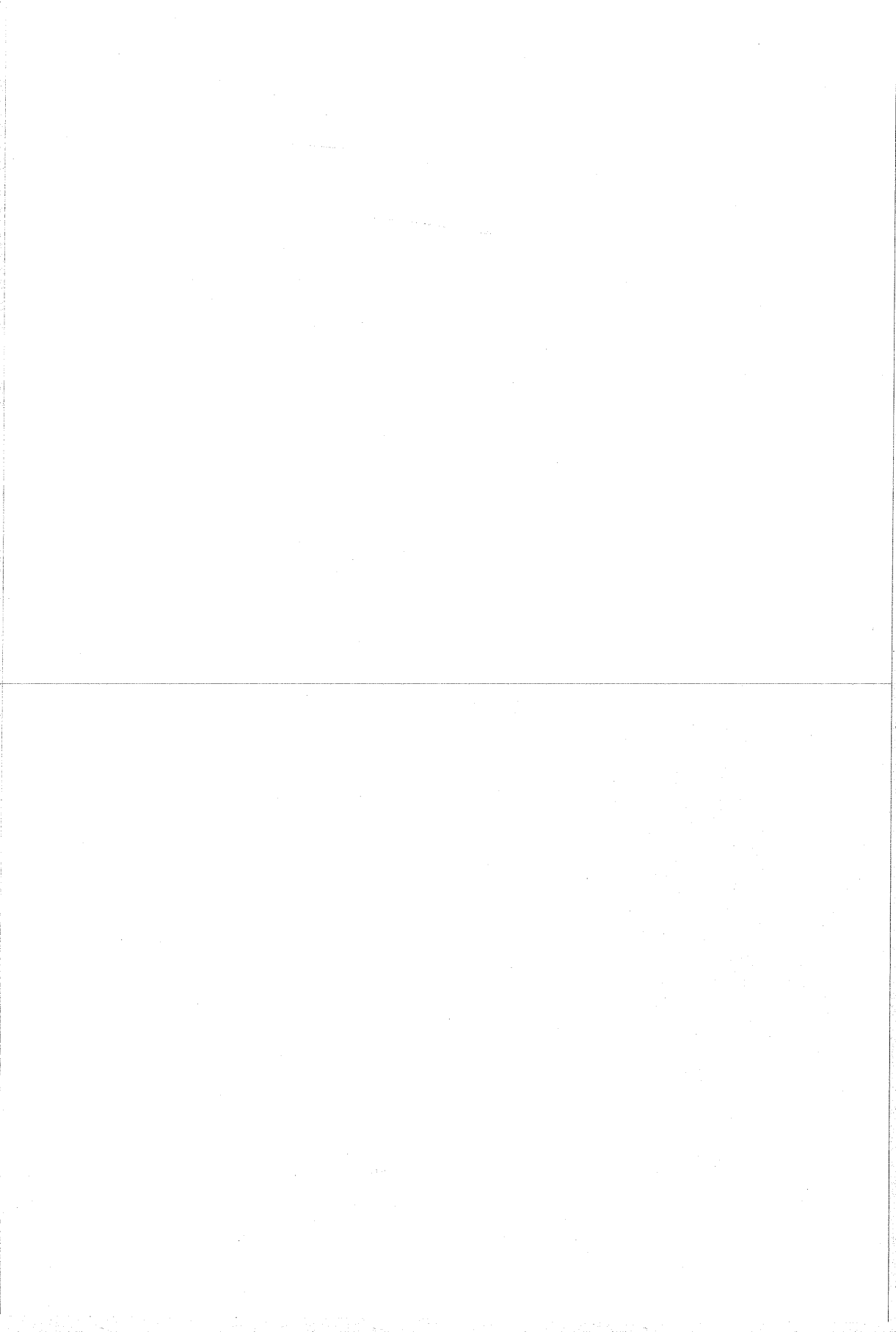
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına sahibi : Prof.Dr. Nuri Bilgin, Yayın Kurulu: Prof.Dr. Ülgen Oskay, Dr. Mümtaz Peker, Doç.Dr. Sevinç Özen

Adres : Ege Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Bornova - İZMİR

ISSN - 1300 - 5642

İÇİNDEKİLER

Theo NICHOLS ve Erol KAHVECİ "Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu: Zonguldak Kömür Havzasında Son 50 Yılda Meydana Gelen İş Kazalarının Bir Değerlendirmesi"	1
Engin ÖNEN "Türkiye'de Orta Sınıfların Gelişimi"	35
Engin ÖNEN "Siyasal Katılım Açısından Orta Sınıflar"	45
Dilek ÇİFTÇİ-YEŞİLTUNA "Siyasal Sosyalleşme"	57
Dilek ÇİFTÇİ-YEŞİLTUNA "Kentleşme Süreci ve Kuşaklararası Mesleki Hareketlilik"	75
Mümtaz PEKER "Hanehalkı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Deneme (1993 İstanbul, Ankara ve İzmir Örneği)"	85
Önal SAYIN "Moda ve Toplumsal Katmanlar"	99
Ülgen OSKAY "Çalışan Kadının Türk Toplum Yaşamında Konumu"	111
Aylin OK-NAZLI "Cinsiyet Rollerini Üzerine Bir Tartışma"	127
Sevinç ÖZEN "Sağlık ve Sosyo-Kültürel Yapı Değişkenleri"	133
Hale OKÇAY "Sosyoloji ve Sosyal Hizmetler"	147

**POLİTİK REJİM, SERMAYE BİRİKİMİ VE TÜRKİYE'DE MADEN
İŞÇİSİNİN DURUMU:
ZONGULDAK KÖMÜR HAVZASINDA SON 50 YILDA MEYDANA
GELEN İŞ KAZALARININ BİR DEĞERLENDİRMESİ**

Theo Nichols - Erol Kahveci*

Son üç çeyrek yüzyılda Türkiye değişik politik rejimlere ve değişik ulusal sermaye birikimi stratejilerine tanık oldu. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye modernleşme sürecine devlet ağırlıklı karma bir ekonomik politika izleyerek başladı. 1950 yılında tek parti iktidarının sona ermesiyle, savaş sonrası modernleşme projesine ekonomik politikanın daha da liberalleşmesiyle devam edildi. Bu politika sonucu 1950'li ve 60'lı yıllarda ithal ikameci endüstrileşme süreci yaşandı. 1980 yılındaki askeri darbe işçi sınıfının kazanılmış haklarına sınırlamalar getirirken, liberal ekonomik politikanın bir devamı olarak 1950'li yıllarda başlayan özelleştirme sürecini daha da hızlandırdı. Bu makalede genel olarak özetlenen bu ekonomik ve politik değişim süreci içerisinde Zonguldak kömür havzasının gelişimiyle birlikte, toplum genelindeki bu ekonomik ve politik değişimlerin maden işçisi özelinde ne anlama geldiği iş kazaları baz alınarak incelenmeye çalışılacaktır.

Günümüz toplumbilim literatüründe Türkiye'nin politik ve ekonomik gelişimi üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunmakta (Keyder 1987; Schick and Tonak 1987). Yine Zonguldak kömür havzasının tarihsel gelişimini inceleyen ayrıntılı çalışmalar literatürde yer almakta. Yine bu literatür içinde özellikle gelişme ve modernleşme üzerine çalışan pek çok araştırmacı yaşam kalitesi kavramı üzerinde dururken, yaşam kalitesi kavramının önemli göstergelerinden biri olarak ele alınabilecek iş kazaları üzerine yapılan çalışmalara pek rastlanmamaktadır. Zonguldak kömür havzasında maden işçisinin yaşam kalitesinin bir göstergesi olarak ele alınabilecek iş kazalarının ayrıntılı olarak kayıtlarını (çoğunlukla el yazmaları halinde) 1942 yılından günümüze kadar bulmak mümkün. Bu makalenin inceleme sürecini de belirleyen 1942 ve 1990 yılları arasında Zonguldak maden işçileri çeyrek milyonun üzerinde iş kazasına maruz kalmıştır.

Bu makale Zonguldak maden işçisinin gözardı edilmiş bu kötü serüvenini ve bunun nedenlerinin incelemekle birlikte, bu incelemenin ötesinde 1942 ve 1990 yılları arasında iş kazalarının yükselmesi ve azalması ile ekonomik ve politik rejim

* Prof.Theo Nichols-Bristol Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Başkanı
Erol Kahveci, Bristol Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde Doktora Öğrencisi.

değişiklikleri arasında bir ilişki olup olmadığı üzerinde de durmaktadır. Gelişmiş kapitalist toplumlarda ekonomik politikaların liberalleşmesi ile bu tür ilişkilerin ortaya çıkabileceği empirik çalışmalarla da desteklenmiş durumdadır. (İngiltere'de 1980' lerde Thatcherismin etkileri üzerine yapılan araştırmalar için bakınız: Nichols 1986; 1990). Türkiye üzerine yapılacak böyle bir çalışma, ne gibi sonuçlar verecektir?

Bu makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zonguldak kömür havzasının gelişimi ve iş gücünün konumu ulusal rejim ve ulusal sermaye birikimi stratejilerindeki genel değişikliklerle birlikte verilmiştir. Bu bölüm üç alt bölümden oluşmakta ve her bölüm için havzadaki iş kazalarının oranı verilmektedir. Bu bölümlerde de görüleceği gibi, Zonguldak maden işçisinin yaşam kalitesini açıklayabilecek ölçütlerden birisi olarak ele aldığımız iş kazaları ile özellikle işçi haklarına bağlı politik rejim değişiklikleri arasında umulan bir ilişki bulunmamaktadır. Örneğin izleyen bölümde de görüleceği gibi, havzada 1948 yılında sona eren zorunlu çalışma (mükellefiyet) döneminin sona ermesi, iş kazalarında bir azalmayı beraberinde getirmemiştir. Bu tür bulguların nedenleri makalenin ikinci bölümünde açıklanmaya çalışılmıştır.

Makalenin ikinci bölümünde de görüleceği gibi, işçi haklarındaki ve devletin genel ekonomik politikalarındaki değişikliklere rağmen, Zonguldak kömür işçisi 1940' lardan günümüze göreceli olarak değişmeyen bir sermaye birikimi politikasına konu olmuştur. Gelişmiş kapitalist ülkelere baktığımızda, genel olarak üretim artışı teknolojik ilerlemeyle birlikte gitmektedir. Ancak Zonguldak bu genel modele uymamaktadır. Zonguldak'ta makaleye konu olan dönem boyunca üretim artışı teknolojik gelişme yerine beden gücüyle sağlanmıştır. Bu saptamamız değişik verilerde desteklenmeye çalışılmıştır. Yarı yüzyıllık iş kazası verilerinin analizi ile; iş kazalarının türlerine göre incelenmesi ile; ve iş kazalarının değişik üretim bölgelerine göre durumlarının incelenmesi ile. Ayrıca bu makalede Zonguldak maden işçisinin oldukça güç koşullar altında edinilmiş iş kazalarının nasıl olduğuna ilişkin görüşlerine ve bu konudaki deneyimlerine de ayrıntılı olarak yer verilmektedir. Makalede sağlık sorunlarının daha uzun bir zaman dilimi içerisinde ortaya çıkması nedeni ile sadece iş kazaları üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte makale, düşük maliyetli üretim tekniklerinin göz ardı edilmiş etkileri ve bu etniklerin emeğin güçsüz olduğu ortamlarda sürekli olarak kullanılması üzerinde de durmaktadır.

I ZONGULDAK KÖMÜR HAVZASININ GELİŞİMİ VE İŞ GÜCÜ

Batı Karadeniz kıyısında yer alan Zonguldak 1850' lerden günümüze Türkiye'nin tek taşkömürü üretim kaynağıdır. Üretimin ilk başladığı yıllarda Osmanlı Devletine ait olan madenlerin mülkiyeti zamanla yerli ve yabancı sermayenin kontrolü altına girmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra 1925 yılında İş Bankası kanalıyla havzada tekrar etkin olmaya başlayan devlet varlığı, 1940 yılında havzanın tamamıyla devletleştirilmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.

Bu bölümde Zonguldak kömür havzası 3 dönem halinde halinde sunulmaktadır. Birinci dönem havzanın devletleştirilmesiyle başlamakta ve 1950'li yılların sonuna kadar devam etmektedir. bu dönem aynı zamanda Türkiye'de işçi haklarının iyileştirildiği bir dönemdir. Üçüncü dönemde ise 1980'li yıllar üzerinde durulmaktadır. Bu dönem aynı zamanda Zonguldak kömür havzasının ekonomik olarak stratejik önemini yitirmeye başladığı dönemdir. Bu yıllarda havzadaki iş gücü azalmış ve işçi sınıfının önceki dönemde iyileştirilmiş hakları geri alınmıştır. Her üç dönem ülke genelindeki politik ve ekonomik gelişmeleri içermekte aynı zamanda havzadaki emek gücünde ve üretim ve üretim pazarlarında meydana gelen değişimleri de incelemektedir. Ayrıca ilk bölüm ek olarak tarihsel süreç içinde iş gücünün sağlanması ve zorunlu emek ve üretim süreci hakkında genel bilgiler de vermektedir.

Havzanın Devletleştirilmesi ve Emegın Baskı Altına Alınması (1940'lar ve 1950'ler)

Türkiye'de 1923 yılında başlayan tek parti iktidarı 1950 yılında sona erdi. 1940 yılında tek parti döneminde devletleştirilen Zonguldak kömür havzası, yeni iktidara gelen Demokratik Partinin serbest piyasa ekonomisi politikasına rağmen devlet mülkiyeti altında kaldı. Demokratik Parti döneminde şeker ve çimento gibi devlet tekelinde olan alanlarda özel girişim de ekonomiye katıldı. Yine 1950 ve 1954 yılları arasında anonim şirket sayısının 3'den 56'ya yükseldiği görüldü (Berberoğlu 1982: 68).

Tek parti iktidarının sona ermesine rağmen işçi sendikaları ve işçi örgütlerinin yasaklı durumu değişmedi. 1942 yılında Zonguldak'ta maden işçileri sendikası kurma girişimi yasalara aykırı bulunarak iptal edildi. 1936'da yürürlüğe giren 3008 sayılı iş yasası grev hakkını yasakladı. Bu yasaya göre grevciler para cezasına çarptırılacağı gibi, bir aydan bir yıla kadar hapis cezası da öngörülüyordu. Bu tür grevlere öncülük edenler için para ve hapis cezası daha da ağırlaşıyordu. Yine devlet sektöründe meydana gelecek grev durumunda bu para ve hapis cezalarının daha da yüksek olacağı yasada yer alıyordu (Koc 1986; 112-3). 1938 yılında Mussolini İtalya'sından esinlenerek yürürlüğe konan dernekler yasası, sosyal sınıf esasına dayanan dernek kurma girişimlerini yasaklıyordu. 1946 yılında bu sanayinin iptali ile Zonguldak Maden İşçileri Sendikası kuruldu. 15.000 üye işçisiyle bu sendika Türkiye'deki en büyük sendikaydı. Bu gelişmelere rağmen, grev hakkı üzerindeki yasaklama 1963 yılına kadar devam etti (Işıklı 1987; Koç 1986).

1940' lardan 1950'lerin sonuna kadar Zonguldak'ta kömür üretimi iki kat arttı. 1941'de 3 milyon ton olan kömür üretimi 1960 yılında 6 milyon tona ulaştı. Bu dönem içinde Türkiye taşkömürü ihtiyacını ithalatsız karşılarken, taşkömürü üretiminin yaklaşık % 1'ini ihraç etti. Kömür üretiminin büyük bir bölümü devlet sektörünce tüketildi (Demir yolları %32, demir-çelik %14, Devlet Deniz Yolları % 11, Enerji Santralleri % 9, Millî savunma %5, çimento %3, tekstil %2 , şeker 9 2). Bu ilk dönemin sonunda da devlet sektörü kömür tüketimindeki ağırlıklı payını korudu, 1950'lerden itibaren yerel termik santralin açılmasıyla birlikte, enerji santrallerinin

tüketimi iki kat arttı. Yine demir çelik ve çimento fabrikalarının tüketim payları artarken, demir yollarının payında bir azalma görüldü.

Havzanın devletleştirilmesinden sonra maden işçisi sayısında büyük bir artma görülürken, iş gücünün yapısında bir değişiklik görülmedi. 1942 yılında Zonguldak'ta 27.000 maden işçisi çalışırken bu işçilerden 3.000'i (%11'i) kazmacı olarak çalışıyordu. 1953 yılında işgücü içindeki kazmacı oranının % 18 civarına yükseldiği görüldü. Fakat 1960'da toplam işçi sayısı 43.000'e ulaşırken bunlardan 5.000'i kazmacı olarak çalışmaktaydı, bu yıldaki işgücü içindeki kazmacı oranı 1942 yılındaki kazmacı oranından pek farklı değildir. Bu oransal benzerlikten hareketle havzadaki üretimi gerçekleştirme sürecinin bu dönem içerisinde radikal bir değişme göstermediği söylenebilir.

1930'lara kadar zonguldak'takömür üretiminde kara-Tumba ve oda-topu yöntemleri kullanılmaktaydı. Bu yöntemlerde çalışılan kömür damarında kömürün bir bölümü alınırken bir bölümü de tavanı desteklemesi için geride bırakılıyordu. 1935'lerden itibaren havzada uzun-ayak yöntemi yoğun bir şekilde uygulanmaya başlandı.

Avrupa'da uzun-ayak yöntemi kömür madenlerinde mekanizasyon sürecinin başlamasıyla birlikte geliştirilmiştir. Trist ve Bamforth'unda klasikleşen çalışmalarında açıkladıkları gibi, uzun-ayak (longwall) yönteminde kömür makine ile kesilmekte, kesilen kömür taşıyıcı bantlarla taşınmakta ve kömür kesimi ilerledikçe tavan destekleme sistemi de mekanik olarak ilerlemektedir. zonguldak'ta kömür madenciliğinde uzun-ayak yöntemi kullanılmakla birlikte, bu yöntem yukarıda açıklanan klasik biçimden bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Örneğin, Zonguldak'ta 220 metre uzunluğundaki bir kömür ayağı 30 takım işçiyle çalışılmaktadır. Bir kazmacı ve yedeğinden oluşan her takım kömür ayağının belirli bir bölümünde çalışmaktadır. Gündüz saat 4'ten gece yarısına kadar olan birinci vardiyede kömür ayağının ilk 110 metresi 15 takım tarafından çalışılmaktadır. Bu takımlar bir ya da iki nakliyat işçisince desteklenmektedir. İki metre kalınlığındaki bir kömür damarında bir kazmacı kömürü 8 metre enine ve 1.2 metre derinliğine kazmaktadır. Yine her ekip kömür kazılan alının tavarının tanesi 4 metre uzunluğunda 2 sarma (yatay olarak), 6 tane direk (dikey olarak), ve tavanın durumuna göre en az 12 kama ile desteklenmektedir. Kazmacı yedeği kazmacının kullanacağı malzemeyi ayak içindeki çalışma yerine kadar taşımakta ve ustasına bu malzemeleri yerleştirirken yardımcı olmaktadır. Yine kazmacının kazdığı kömürü kürekle oluklara atmak ve vardiya sonunda olukları bir ileriye taşımak kazmacı yedeğinin görevleri arasındadır. Nakliyat işçileri genellikle ayak tabanında bulunmakta ve tahta bir kapağı açıp kapayarak kömürün ayak dibinde bekleyen vagonlara yüklenmesini sağlamaktadır. Gece yarısından sabah 8'e kadar olan ikinci vardiya yine üretim vardiyasıdır ve kömür ayağının diğer kalan 110 metresinde kazım yapılır. İkinci vardiyede de yine aynı iş bölümü bulunmaktadır. Yeni gelen diğer 15 takım işçi, kömür ayağının aşağı kısmında çalışır (kömür ayakları aşağıya doğru eğim halindedir). Bu vardiyede aynı zamanda tahkimat işçileri olan domuzdamcılar da çalışmaktadır. Domuzdamcılar ayağın üst kısmında bir önceki vardiyada kazmacıların çalıştığı bölgede çalışırlar. Kazmacı ve

yedeğinin yerleştirdiği direkleri söküp tavanı desteklemek için domuzdamı yaparlar. Aynı zamanda bir önceki vardiyeden bırakılmış kömür varsa onları da temizlerler. Sabah sekizden öğle sonrası saat dörde kadar olan üçüncü vardiye hazırlık vardiyesidir. Bu vardiyede yine domuzdamcılar bir önceki vardiyede kazı yapılan kısmın tahkimatında çalışırlarken, kazmacı ve yedekleri ayağın genel temizliğini yaparlar. Bu vardiyede mekanik işçileri hava borularını bir ileriye monte ederken, eğer varsa taşıyıcı bantları da bir ileriye taşırlar. Havzada kazılan kömürün ayak içi nakliyatı taşıyıcı bantlardan çok, ağırlıklı olarak sabit oluklarla yapılmaktadır.

Görüldüğü gibi Zonguldak'ta uzun-ayak yöntemi üretimin emek yoğun niteliğini değiştirmemiştir. Burada incelenen bütün yıllar boyunca kömür ayakları ve galeriler genelde ağaç tahkimatlarla desteklenirken, madencilik yine genel olarak kazma ve kürekle yapılagelmıştır. Madenciler hala yere uzanarak ve dizler üzerine çökerek kömür kazmaktadır. 1990 yılında da kömür vagonlarını makas yerlerine kadar madenciler tarafından itilmektedir (ki bu iş önceki yıllarda katırlar tarafından yapılmaktaydı). 1990'lı yılların başından itibaren havzasının bazı ayaklarında şişirme domuzdamları kullanılmaya başlanırken, hidrolik tahkimatların kullanımına 1980'li yılların sonunda Karadon bölgesinde başlanmıştır. Ancak bugün de Karadon bölgesinde çalışılan ayakların büyük çoğunluğunda ağaç malzeme tahkimat olarak kullanılmaktadır. Madencilerin halatla malzeme taşımaları günlük çalışma yaşamının bir parçası halindedir. Özellikle yeni kömür ayakları açılırken ve yüksek eğimli ayaklarda çalışılırken madenciler (özellikle kazmacı ve domuzdamcı yedekleri) malzemeleri halatla taşımaktadırlar. Bu taşıma yapılırken halatın bir ucu taşınacak malzemeye, diğer ucu da madencinin beline bağlanır. Kullanılacak malzemeler böylece madenci tarafından emekliyerek çalışılan yere kadar çekilir. 1990 yılında yarım yüzyıl önce de olduğu gibi maden işçileri kullandıkları aletleri kendileri temin etmektedirler (kazma, kürek, testere, tokmak v.b.)

Burada incelenen bütün yıllarda olduğu gibi, yer altı ve yer üstü işçileri farklı coğrafi bölgelerden gelmektedirler. Yer altı işçileri, özellikle ayakçı işçiler Zonguldak civarındaki köylerden gelirken, yerüstü işçileri genellikle karadeniz Bölgesindeki diğer illerden gelmektedirler (Roy 1976, Oskay 1982). Ancak burada konu olan ilk yıllar boyunca işgücü içinde daha da önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Özellikle yeraltı işçileri zorunlu çalışma yasasına konuydular (Zonguldak'ta 'ikinci mükellefiyet' diye anılmaktadır).

Zonguldak'ta ilk kömür üretiminin başladığı yıllarda yerel halk madenlerde çalışmayı kabul etmediği için madenlerde çalışmak üzere Balkanlar'dan (özellikle Karabağ ve Hersek'ten) maden işçileri getirtilmişti (Roy 1976: 135). Ancak, 1867 yılında Ereğli'ye bağlı 14 sancakta zorunlu çalışma yasası (birinci mükellefiyet) uygulanmaya kondu¹. Bu yasa 1921 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu süre içinde anılan yöre madenler için tek işçi kaynağı olarak kullanılmıştır. 'Dilaver Paşa

¹ Cumhuriyet döneminde Ereğli Sancağı Zongludak adını almıştır.

Nizamnamesi' olarak anılan bu uygulamaya göre, 13 ve 50 yaşları arasındaki erkek köylü nüfusun 12 gün aralarla dönümlü olarak madenlerde çalışması zorunlu görülmüyordu. Madende çalışacak mükelleflerin saptanması muhtarlıklar yolu ile gerçekleşiyordu. Bu nizamnameye göre köyler arasında iş bölümleri mevcuttu. Bazı köyler kazmacı köyü olarak belirtilirken bazıları tahkimatçı ya da diğer sanat kollarına göre ayrılıyordu. Köyler arasındaki bu iş koluna göre uzmanlaşma günümüzde de devam etmektedir.

Havzadaki ikinci mükellefiyet dönemi 1940 yılında yürürlüğe giren Milli Korunma Kanunundan hareketle uygulanmaya başlamıştır. Milli Korunma Kanunu Zonguldak'la ilgili özel kanun olmamakla birlikte, bu ile ait özel maddeler içermektedir. Ve yasa yürürlüğe girdikten bir ay sonra ilk olarak Zonguldak'ta uygulanmaya başlamıştır. Yasanın Zonguldak'la ilgili maddelerine göre 16 ve daha büyük yaşta olan, ailesinde madenci bulunan ya da madencilğe yatkın erkek nüfusun madenlerde zorunlu olarak çalışmaları öngörülmüyordu. Halen madende çalışmakta olanlarda aynı yasaya konuydular. Zorunlu maden işçileri günde 3 saat daha fazla çalıştırılabileceklerdi ve iş değiştirme olanakları yasayla sınırlandırılmıştı. 1942 yılında havzada 58.000 zorunlu maden maden işçisi bulunmaktaydı ve bunlardan 46.000'i zonguldak köylerinden getirilmekteydi. Bu Zonguldak köylülerinin de 40.000'i 45 günlük sürelerle halinde dönemli olarak çalışırken, diğer 6000'i sadece belirli günlerde izin alabilen daimi işçilerdi. Bunun dışında kalan diğer 12.000 madenci Karadeniz Bölgesinin diğer illerinden gelmekteydi. bu madenciler de 2 ay aralarla dönemli olarak madenlerde çalışmak zorundaydılar. Yönetimin üretim politikası ya da kötü hava koşulları madenlerde çalışma süresini daha da uzatabiliyordu.

Zonguldak'ta 1940 yılında kurulan ücretli İş Mükellefiyeti Müdürlüğü'nün civar ilçelerde de işçi toplamak amacıyla şubeleri bulunmaktaydı. Bölge üretim mühendislerinin EKİ (Ereğli Kömür İşletmeleri) üretim müdürlüğüne verdikleri işçi ihtiyacını gösterir liteler Mükellefiyet Müdürlüğüne ulaştırılıyordu. Mükellefiyet Müdürlüğü'nün çevre şubeleri muhtarlar aracılığıyla gerekli olan işçileri topluyordu. İşçileri madenlere getirmek ve kaçan işçileri toplamak amacıyla da silahlı bir Jandarma taburu da oluşturulmuştu.

Zonguldak çevre köylerinden birisinde gördüğümüz 1934 yılında madenlerde çalışmaya başlamış emekli bir maden emekçisi o günleri anımsattığımızda, şu açıklamalarda bulunmuştur: mükellef işçiler köyden madene kadar çoğunlukla yürümektedirler. Üzerlerinde sadece bir elbise olduğu için, o elbise ile 45 gün çalışıp yine o elbise ile uyumaktadırlar. Yanlarına yiyecek olarak tarhana ve ilk günler için ekmeğe alıp gitmektedirler. Yine aynı emekli madenci, 1945 yılında düzenli madenci yurtları kuruluncaya kadar, 'virane barakalarda', tahta taban üzerinde bir ağaç kütüğünü yastık yaparak yattıklarını, banyo yapma olanakları olmadığı için pire ile kaplandıklarını anlatmaktadır. Çiladır, bir diğer emekli maden işçisinin o günlere ait kötü bir anısını şu şekilde aktarmaktadır:

"1940'da mükellefiyete göre ocağa girdim. Tırkacıydım Kazılan kömüre 'ayak' lardan tırkalarla oluklara çekerdik. Çalıştığımız ocakta hava pervaneleri elle çevrilirdi. Bu yüzden içerisi çok sıcak olurdu. Hava da çok bulanık ... Çıplak çalışırdık; sadece hayalarımıza birer mendil bağlardık. Ocağa girişimden bir hafta sonra kaçtım. Çok bunalmıştım. Köye gidip saklandım. Aradan bir iki gn geçmeden atlı jandarmalar geldi. Beni bulamayınca karımı sürüyüp karakola götürdüler. Karımı ben teslim oluncaya kadar bırakmadılar. Bazen mükellefiyetten kaçanların bebelerini de rehin alırlardı. Dayak ta vardı. Kaçanı yakaladılar mı ilkten falakaya yatırırırlardı (Çıldır 1977: 175)."

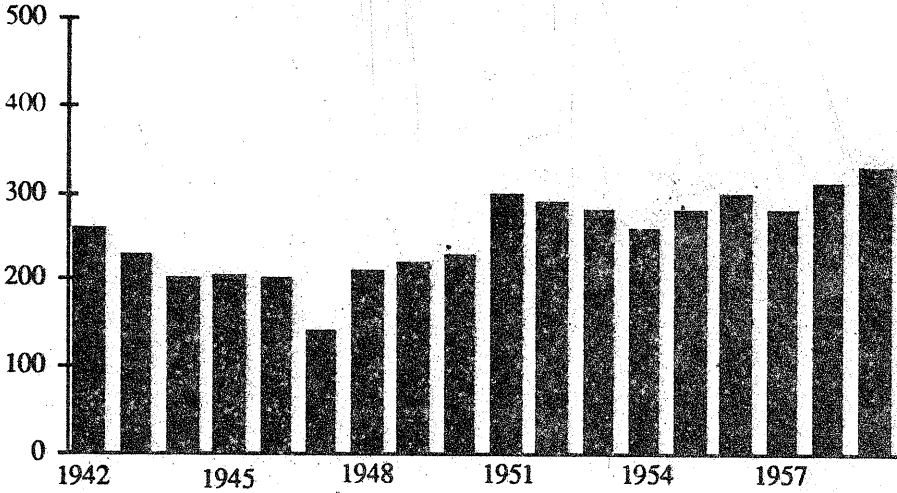
Milli Koruma Kanununun Zonguldak'ta 1948 yılına kadar uygulanmakla birlikte, yasa ancak 1960 yılında yürürlükten kaldırılmıştır (Kanunlar 1989: 1721; Etingü 1976: 114-5). Kömür üretimi ve işçi başına düşen üretim miktarı devletleştirilmenin ilk yıllarında düşük düzeyde sabit kalmıştır. Bunun nedenlerine ilişkin açıklamaları aynı zamanda ücretli Mükellefiyet İş Müdürlüğü de yapmış olan emekli maden mühendisi Kadri Yersel'in anılarından çıkarmak mümkün. 1940 yılında bütün havza devletleştirilmeden önce havzadaki özel şirketler yatırım gerektiren işleri bir kenara bırakıp kolay kömür alınabilecek zengin kömür damarlarında çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Bu nedenle özellikle EKİ'nin ilk yıllarında çalışmalarının büyük bir bölümü hazırlık işlerinde yoğunlaştırıldı.

Daha önce havzada pek çok değişik şirket farklı seviyelerde üretim yaptıklarından EKİ'nin havzada üretimi bir bütün olarak yürütmesi oldukça zordu. Örneğin, iki komşu kömür şirketin aynı damarı değişik seviyelerde işlemeleri ve bu şirketlerin kendi aralarında bir bağlantısının olmaması, her şeyden önce kömürde nakliyat sorununu doğuruyordu. Yersel'e göre devletin endüstrileşme politikası ve Zonguldak için olumsuz sonuçlar doğurdu. Devlet yeni gelişmekte olan demir çelik ve ulaşım endüstrilerine ucuz girdi sağlamak amacıyla Zonguldak kömür havzasını kullandı. Hükümetlerin izlediği bu endüstrileri kömür fiyatlarını sabit tutarak subvansiyonlarla destekleme politikası sonucu devlet Zonguldak kömür havzasına yatırım konusunda pek istekli davranmıyor, dolayısıyla teknik yapı da geliştirilemiyordu. En basit örnek olarak havzada makine yağı sıkıntısı vardı. Bu nedenle bir işçinin normalde itebileceği bir kömür vagonu için beş işçi gerekiyordu. Yine normalde 50-60 vagon çekme kapasitesindeki lokomotifler ancak 15-20 vagon çekebiliyorlardı. 1942 yılında kömür üretimi ağaç malzeme yokluğu nedeni ile durunca, işçiler ekipler halinde civar ormanlara kesime gönderildiler.

Madenlerde kullanılan teknoloji, sıkıştırılmış havayla çalışan koparıcı ve delici aletlerle, vinç, tulumba ve vantilatörlerden ibaretti. teknolojik kullanımın genel düzeyi tokmak, çelik burgu, balta, kazma, kürek, saç oluk ve madenci lambası kullanımından ibaretti. madenciler bu çalışma koşulları nedeniyle moralleri düşüktü. İşten ayrılma gibi bir seçenekleri yoktu. Ücret politikasının uygulanmasında bir keyfilik vardı. Verilen üretim hedeflerine ulaşılmadığı durumlarda cezalandırmalar gündeme geliyordu. Bütün bunların üstüne, kömür üretimi emek yoğun bir çalışma biçimine dayanıyordu (Yersel 1989: 11-28).

1948 sonrası yerüstü işçileri daimi işçi olarak çalışırken, çevre köylerden gelen ocak içi işçiler yarı köylü, yarı işçi olarak gruplu çalışmaya başladılar². Gruplu işçiler çalışmadıkları aylar için ücret almamakla birlikte, artık zorunlu emek rejimine konu değillerdi. Zonguldak madencisinin artık zorunlu emek rejimine konu olmaması onun iş güvenliğini de olumlu bir şekilde etkilemiş miydi? Burada incelediğimiz birinci döneme ilişkin iş kazası oranlarına baktığımızda (Şekil 1), zorunlu emek rejiminin sona erdiği 1948 yılına kadar iş kazası oranlarında bir düşme görülürken, havzada izgör emek rejiminin uygulanmaya başladığı dönemden itibaren iş kazaları oranında bir yükselme görülmektedir³. Bunun nedenleri üzerinde diğer iki dönem de incelendikten sonra durulacaktır. Ancak bu birinci dönem sonunda özet olarak şunu söyleyebiliriz: ne tek parti döneminin sona ermesi ne de zorunlu emek rejiminin sona ermesi havzada iş kazalarının azalması sonucunu beraberinde getirememiştir.

ENDÜSTRİYEL İŞ KAZALARI 1942-59
(1000 Yeraltı işçisi başına düşen)

Şekil 1

² İşçiler arasındaki daimi gruplu çalışma uygulaması günümüzde de devam etmektedir. Kazmacılar her zaman için ağırlıklı olarak gruplu işçilerden oluşmaktadır. Örneğin, 1972 yılında kazmacıların % 95'i gruplu olarak çalışırken, yeraltı işçilerinin % 60'ı bu kategoriye girmektedir. Usta başları, yardımcı seviyelerde çalışan işçiler ve yerüstü işçileri genelde daimi işçi olarak çalışmaktadır. Gruplu işçi uygulamasının kaldırılmaya çalışıldığı 1990 yılında bile, kazmacıların % 70'i yeraltı işçilerinin % 50'si gruplu işçi olarak çalışmaktaydı.

³ 1947 yılında Zonguldak havzasının 4 kömür işletmesinden birisi olan Kozlu'da bir metan gazatlaması meydana gelmiştir. Bu patlama 55 madencinin ölümüne ve büyük miktarda üretim bina neden olmuştur. 1941 ve 1946 yılları arasında Kozlu'da yıllık yaralanmayla sonuçlanan iş kazası ortalaması 1.300 idi. 1947 yılında Kozlu'da üretim durmuş ve kaza sayısı 416'ya düşmüştür.

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

1961 yılında havzada 39.000 maden işçisi çalışırken 1970 yılında bu rakam 35.000'lere düşmekle birlikte, 1979 yılında maden işçisi sayısı yine 1961'deki rakama ulaştı. çalışan iş gücü içindeki kazmacı oranı da menzer bir gelişme gösterdi. 1961 yılında % 12 olan kazmacı oranı, 1979'da % 10 gibi bir oranla çok büyük bir değişiklik göstermedi. Zonguldak'ta kömür üretimi 1960'dan 70'li yılların ortalarına kadar % 25'lik bir artışla yükselmeye devam etti. Ancak yeni üretim bölgesi Amasra'nın üretime başlamasına rağmen, 1973 ve 1979 yılları arasında toplam üretim miktarı % 13 azaldı⁴. Devletin uyguladığı ithalat politikası ve kömür pazarındaki değişiklikler bu değişimde önemli rol oynadı.

Türkiye'de İşçi Haklarının Gündeme Gelmesi (1960'lardan 1970'lerin sonlarına)

1960'lı ve 70'li yıllarda zonguldak'tan taşkömürü ihraç edilmedi. Taşkömürü ithalatı 1973 yılında Zongulda üretiminin %1'i kadarken 1979 yılında bu oran % 13'lere ulaştı. Aynı zamanda Zonguldağın üretim pazarında da değişimler görüldü. 1961-79 süresince demir yollarının kömür tüketim payı % 22'den % 6'ya düştü. Enerji santrallerinin kömür tüketim payı % 30'a ulaştı. 1964 yılında Ereğli Demir-Çelik Fabrikasının da üretime geçmesiyle demir-çelik fabrikalarının kömür tüketimi 1965 yılında toplam üretimin % 40'ını oluştururken, bu oran 1979'da % 50'ye ulaştı. 1970'lerdeki ekonomik gelişmeler nedeniyle zonguldak'tan demir çelik fabrikalarına giden kömür miktarında % 25'lik bir azalma olurken, enerji santrallerine giden kömür miktarında da aynı azalma görüldü.

Zonguldak'taki bu gelişmeler Türkiye'de politik dalgalanmaların yaşandığı bir dönemde gerçekleşti. Demokratik parti iktidarı askeri bir darbeyle sona ererken, yeni 1961 anayasası toplu sözleşme ve grev haklarını tanıdı. Ancak Işıklı'ya göre bu dönemdeki sendikalar genellikle 'sessiz kaldı ya da hükümetlerle iş birliği içinde hareket etti' (Işıklı 1987:319). 1961 anayasasından hareketle 1963 yılında sendikalar, toplu sözleşme, grev ve lokavt yasaları kabul edildi. Yine Işıklı'ya göre bu hakların anayasa yolu ile işçilere tanınması, bu haklar için mücadele başlamadan işçi sınıfının militanlaşmasının önlenmesi amacına dayanmaktaydı (Işıklı 1987). Ancak olaylar bunun aksine gelişti.

1963 ve 1966 yılları arasında Türkiye'de 83 yasal grev yaşandı. Bunların çoğunluğu işsizlik ve düşük ücret ile ilgiliydi. 1963 Eylülünde İstanbul'da gıda sektöründe Türkiye'de ilk toplu sözleşme gerçekleştirildi. Yine ilk yasal grev 1963 yılı Kasımında Bursa Belediyesi otobüs şoförlerince gerçekleştirildi. 1965 yılının Mart ayında Zonguldak'ta prim ödemelerinden kaynaklanan illegal bir grev bütün havzaya yayıldı (Roy 1974:143). Polis ve Deniz Kuvvetlerine bağlı birlikler kente sevk edilirken, Zonguldak ordu birliklerince kuşatıldı. İki işçi açılan ateş sonucu öldürülürken, pek çok işçi yaralandı. 44 işçi tutuklandı. Resmi makamlar olaylarla ilgili

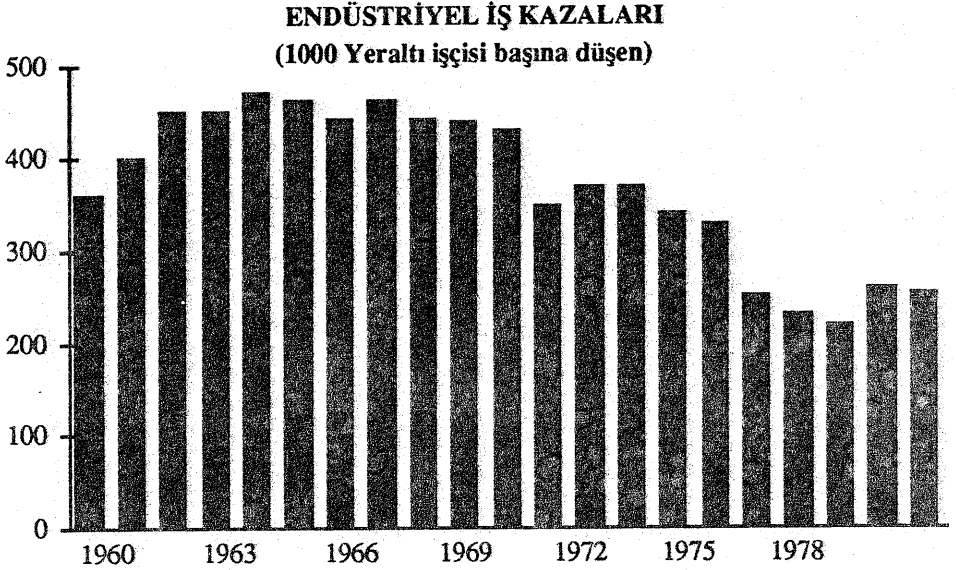
⁴ Daha geniş bilgi, verilerle ilgili ekler bölümünde verilmiştir.

olarak 'komunistler'i kınadı. Bunun dışında 1965-80 yılları arasında 10 kadar illegal grevler Zonguldak'ta yaşandı (Yurt Ansiklopedisi, 1 (33); 7791-93).

1961-71 yılları arasında çeşitli koalisyon hükümetlerinin iktidar değişimi ve iki başarısız askeri darbe girişiminden sonra 1971 yılında Türk toplumu bir askeri müdahale daha yaşadı. Ülkede sıkı yönetim ilan eden generaller sendika kurma hakkı da dahil olmak üzere yürürlükte olan pek çok sosyal haklara kısıtlamalar getirdiler. Bunu 1971-79 yılları arasında istikrarsız koalisyon hükümetleri serisi izledi. Bu koalisyon hükümetlerinin izlediği ekonomik politika sonucu ithalat yükselirken (Yukarıda da belirtildiği gibi kömür ithalatı da dahil olmak üzere), dış ticaret açığı hızla büyümeye başladı. Endüstriyel üretim normal kapasitesinin altında gerçekleşirken, işsizlik arttı. 70'li yılların sonlarına doğru bu gelişmeler Türkiye'de faşist grup ve partilerin gelişmesi için uygun koşullar yarattı ve sadece 1978-79 yılları için 2.500 insanın öldürülmesi gibi olaylara zemin hazırladı. 1960 yılların başlarında işçi haklarında bir gelişme görülürken, özellikle burada incelenen dönemin sonlarına doğru bu gelişmeler sürüncemede kaldı. 1980 yılı ise bir diğer askeri darbeye tanık oldu.

İncelenen bu dönemden hareketle, Zonguldak Maden İşçileri Sendikası liderlerinin militanlığı yanlış değerlendirilmemelidir. Zonguldak'ta sendika liderleri yeraltı işçilerinden ziyade ağırlık olarak yeraltı işçilerinden gelmektedir. Sendika liderleri genelde mden işçilerinden çok, hükümetlerce atanmış işletme yönetimiyle işbirliği içindeydiler. Zonguldak Maden İşçileri Sendikası Türkiye'deki iki büyük konfederasyondan (AFL-CIO modeli TÜRK-İŞ ve daha radikal bir yapı taşıyan DİSK) birisi olan TÜRK-İŞ'e 1958 yılında katılmıştı. 1973 yılında kömür havzasında diğer 22 sendika da etkinlik içindeydi. Bu sendikalar üyeleri adına toplu sözleşme yapma hakkına sahip değillerdi ve daha çok madendeki çeşitli iş kollarına göre oluşturulmuş yerel nitelikteki sendikalar. Maden işçilerinin hemen hemen hepsi Zonguldak Maden İşçileri sendikasına üye olmakla birlikte, işçiler bu değişik sendikalar içinde bölünmüşlerdi. Bu 20 yıl için Türkiye'de işçi sınıfının genel durumunu şu şekilde özetlemek mümkün: 1960'larda işçilerin durumunda bir düzelme görülürken, sonraki yıllarda işçi hakları yeni ataklara konu oldu.

Yukarıda özetlenen bütün bu politik gelişmelerin ışığında Zonguldak maden işçisinin durumunu yansıtabilecek bir ölçüt olan iş kazalarını düşündüğümüzde, kaza oranlarına ilişkin beklentiler şu şekilde biçimlenmektedir: ilk olarak, bir alçalma dönemi (işçilerin genel durumundaki iyileşmelere bağlı olarak), daha sonra, bir yükselme dönemi (işçi haklarına getirilen kısıtlamalar ve emeğin güçsüzleşmesine bağlı olarak). Ancak şekil 2'de de gördüğümüz gibi bu dönemdeki iş kazalarının seyri bu beklentinin tam karşısı bir durumdur. Bu dönem için iş kazası oranlarına baktığımızda, 1948 yılına kadar süren zorunlu emek rejimi döneminde beklenebilecek yükek iş kazası oranı bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. İlk incelediğimiz dönemde olduğu gibi, bu dönemde de politik iklimden hareketle ileri sürülebilecek varsayımlar gerçekte uyuşmamaktadır. Yine bunun neden böyle olduğuna ilişkin yaklaşımımız üçüncü dönemde özetlendikten sonra ayrıntılı bir biçimde tartışılacaktır

Şekil 2

Emeğin Konumunun Zayıflatılması (1980-1990):

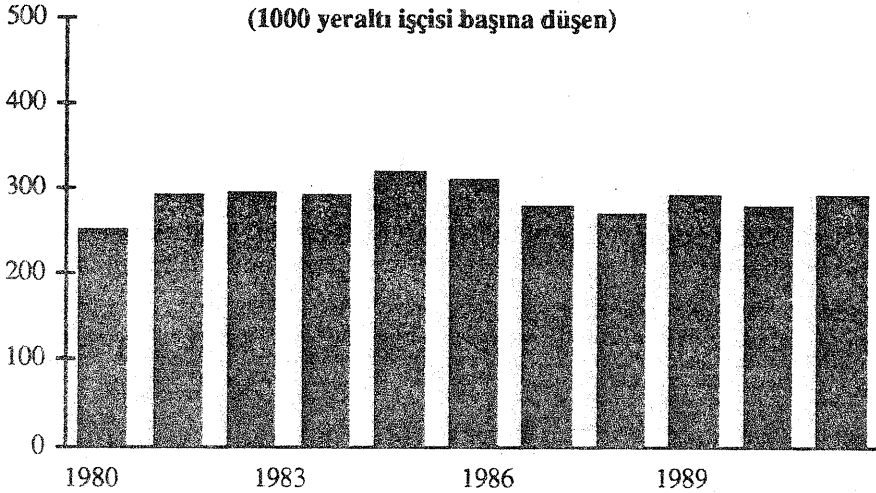
1980 askeri darbesi sonrası politik kontrolü eline alan milli Güvenlik konseyi bütün sendikal hareketleri yasaklarken, daha sonra sağ eğilimli sendikalara karşı daha ılımlı bir tavır aldı. Milli Güvenlik Konseyinden pek farklı politika izlemeyen Ana Vatan Partisinin 1983 yılında iktidara gelmesi, emekçilerin haklarına ilişkin kısıtlamalarda önemli bir değişikli yaratmadı. Bu dönemde subaylar da EKI (1983'de TTK oldu) yönetim kuruluna atanmaya başlandı. Burada incelenen 1990 yılına kadar DİSK'in yasaklı durumu değişmedi. Bu on yıl boyunca zonguldak kömür havzasında işletme yönetim kurulu etkin bir rol oynadı. Sendika yönetimi, işletme yönetimiyle özellikle işçi ücretleri konusunda işbirliği içinde hareket etti. Sendika ve işçiler arasındaki bu kopukluk 1990 yılında daha militan bir sendika yönetiminin iş başına gelmesi ve bunu izleyen 59 günlük bir grevle patlama noktasına geldi. Grev öncesi 17.875 lira olan bir kazmacının günlük ücreti grev sonucunda 49.905 liraya yükseldi.

1980'li yıllar boyunca Zonguldak, ulusal ekonomide önceki dönemlerde oynadığı önemli stratejik rolü yitirmeye başladı. 1990 yılında Zonguldak'ta üretilen kömür miktarından daha fazla oranda taşkömürü ithalatı yapıldı. 1980 yılında Zonguldak toplam üretiminin % 20'si oranında taşkömürü ithal edilirken bu oran 1990 yılında % 119'a ulaştı. Yine bu dönem boyunca Zonguldak'tan önemli bir kömür ithalatı olmadı. 1980'li yıllarda Zonguldak'ta toplam kömür üretiminde bir azalma gözlemlendi. 1990 yılında toplam kömür üretimi 50'li yılların başındaki toplam kömür üretimi miktarına düştü. Demir-çelik endüstrisi Zonguldak'ın düşen kömür üretiminin yarısını tüketirken, 1970'li

yıllarda önemli olan enerji santrallerinin kömür alımı % 16 miktarına düştü. Yine önceki dönemlerde önemli olan demir yollarının kömür alımı % 1'lerin altına düştü. 1980'li yıllar boyunca Zonguldak'ta maden işçisi sayısında da bir düşme görüldü. 1990 yılında havzada çalışan 34.000 madenciden 3.000'e yakını kazmacı olarak çalışmaktaydı. Bu işgücü içindeki kazmacı oranı 1942 yılındaki orandan pek farklı değildir.

Zonguldağın stratejik ekonomik öneminin azaldığı ve devletin işçi haklarını kısıtlayan politikalar izlediği bu dönemde, iş kazalarının oranı nedir? Şekil 3'te de görüldüğü gibi 1970'lerde başlayan iş kazalarındaki düşme eğilimi 1980 darbesinin hemen ardından 1984'e kadar bir yükselme göstermektedir. İş kazaları oranındaki bu değişme, ulusal politik düzeydeki gelişmelere uymaktadır. Bununla birlikte 1980'lerdeki iş kazalarının oranı önceki dönemlerdeki iş kazası oranlarıyla karşılaştırıldığında, anlamlı bir farklılık taşımamaktadır. Yukarıda da incelenen diğer iki dönemde de gördüğümüz gibi, iş kazası oranlarını basit olarak devletin doğasındaki ve ulusal işçi haklarındaki değişikliklerden hareketle açıklamak pek olanaklı gözükmemektedir. Ancak bütün dönemler boyunca vurgulanan devletin rolü, bu denklemde birden fazla görünüm taşımaktadır.

ENDÜSTRİYEL İŞ KAZALARI 1980-1990
(1000 yeraltı işçisi başına düşen)

Şekil 3

Son 50 yıl içinde devlet Zonguldak madencisinin yaşamını değişik yönlerden biçimlendirmiştir: devlet bir yandan Türkiye'de işçilerin yasal haklarını belirlerken, diğer yandan makro-ekonomik politikaları da belirlemiştir. Bunların bir uzantısı olarak Devlet madencileri Zonguldak'ta Demir-çelik fabrikalarının (1939 karabük ve 1964 Ereğli ve Enerji Santrallerinin gelişimi (Çatalağzı) ile de etkilemiştir. Madenciler aynı zamanda

devletin üretim ve ithalat politikasından da etkilenmişlerdir. Resmi rakamlara göre Zonguldak Havzası'nda 1.35 milyar ton mevcut kömür rezervi bulunmaktadır. 1970'lerin ortasından itibaren üretim azalmasının kömür ithalatı politikasıyla denk düşmesi havzada görüştüğümüz maden mühendislerince devletin özelleştirmeye hazırlık projesinin bir ürünü olarak da değerlendirilmiştir. Gerçekten de bu yoldaki ilk adımlar 1990 başlarından itibaren atılmaktadır.

Bunlar dışında 1940'dan beri devlet Zonguldak maden işçileri ile daha açık bir ilişki içindedir: Devlet madencilerin işvereni konumundadır. Kömür işletmesi yöneticileri devlet tarafından atanmaktadır. Ve şirket yöneticilerinin izlediği üretim politikasının en belirgin özelliği düşük maliyetli üretim stratejileridir.

İkinci bölümde de tartışıldığı gibi iş kazaları ölçüt alınarak açıklanmaya çalışılan Zonguldak maden işçisinin durumunun anlaşılması, son 50 yıl içinde yeraltı işçilerinin etkili ve örgütlü bir güç olamadığı toplumsal bir ortamda, devletin ekonomik gelişme politikası ve işletme yöneticilerinin düşük maliyetli üretim politikası stratejilerine bağlıdır.

II. YATIRIM, ÜRETKENLİK VE İŞ KAZASI

Gelişmiş kapitalist ülkelerde üretkenliğin lokomotifi niteliğindeki yatırım genelde daha ileri teknolojilerin de kullanımını beraberinde getirmektedir. Kuşkusuz, bu genel gelişmeden hareketle Singleton şu görüşü ileri sürmektedir: 'birim üretim başına düşen birim iş kazası oranı örneğin, birim kömür üretimine düşen birim iş kazası.... değişim göstermeden azalmaktadır' (Singleton 1982: 91). Ancak, Zonguldak bu modele uymamaktadır. Zonguldak'ta 1942 yılında bin ton kömür üretimine karşı bir iş kazası düşmekteydi. Yine, 1990 yılında bin ton kömür üretimine yaklaşık bir iş kazası denk düşmektedir. Ve burada incelenen yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Zonguldak kömür havzasında iş kazası oranlarının azalmasına tanık olunmamıştır.

Teknolojik açıdan geri kalan Zonguldak kömür havzasında kömür üretimi bu yarım yüzyıl boyunca ağırlıklı olarak insan gücüne bağımlı kalmıştır. Maden işçileri hala kömür ayaklarında ağaç malzemeleri balta ile kesmektedirler. Kullanılan malzemelerin pek çoğu kullanım ömrünü tamamlamış durumdadır. Yine madencilerin söylediklerine göre, kazmacı olmayan madenciler bile özellikle geçmiş yıllarda diğer endüstrilerin kömür talebine cevap verebilmek için kazmacı olarak çalışmaya zorlanmışlardır. Yine madenciler kömür üretimini hızlandırmak için yeterince tahkimat yapmadan çalıştıklarını belirtmişlerdir. Madencilerin bu konulardaki görüşleri ilerideki sayfalarda daha ayrıntılı bir biçimde sunulacaktır. Bu tür uygulamalar sadece belirli çalışma koşullarına örnek olmakla birlikte, kuşkusuz bu tür üretim uygulamalarının ton başına düşen iş kazası oranlarını azaltması beklenemez.

Zonguldak'ta Yatırım:

TTK genel olarak üretim sürecini modernleştirecek yatırımları yapma konusunda başarılı olamamıştır. Havzaya yapılan yatırımların büyük çoğunluğu uluslararası

kuruluşlardan sağlanmıştır. TTK havzaya yapılan yatırımlarla ilgili bilgileri 4 dönem halinde vermektedir (TMMOB 1992: 22-23): 1965'li yıllara kadar yapılan yatırımlar havzaya yapılan en önemli yatırımlardır. Bu dönemde Zonguldak limanı, demir yolu bağlantısı ve yükleme tesislerinin yapımının yanında bir çok yeraltı ve yerüstü makine ve teçhizat alımı gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde sağlanan 103,5 Milyon Dolarlık Amerikan Marshall planıyla havzada 5 tane derin kuyunun açılması ve donanımı ve Zonguldak'ta bulunan 4 lavvardan 3 tanesinin 1940'ların teknolojisine göre yapımı (Zonguldak 1956, Çatalağzı 1956, Armutçuk 1960) gerçekleştirildi. Yine bu dönemde sağlanan DLF kredisi 1960'lı yılların başlarında makine ve teçhizat yenilenmesine olanak tanıdı. İkinci önemli yatırım dönemi olan 1966-77 yılları arasında 21.5 Milyon Dolarlık AID kredisi, 2 yeni kuyu açılması, Zonguldak ve Çatalağzı lavvarlarına ünite ilavesi ve 1973 yılında üretime giren Amasra Bölgesinin hazırlık çalışmaları gibi yatırımları olanaklı kılmıştır.

1978-82 yılları arasında dış kredi sağlanamadığından havzanın modernleştirilmesi için hiç bir yatırım yapılamamıştır. Kurumun kendi olanakları ile sağladığı küçük idame yatırımları da galeri-kuyu hazırlık çalışmaları ile sınırlı kalmıştır. 1983 yılında EKI müessesesinin Türkiye Taşkömürü kurumuna dönüştürülmesi ile yeni şirket kredi arayışlarına başlamıştır. Dünya Bankasından sağlanan 70 Milyon Dolarlık krediyle modern makine teçhizat alımı sağlanmış ve havzanın yeniden yapılanması için proje çalışmalarına girilmiştir. Bu dönemde DPT uzmanlarınca rezerv olanakları bakımından en uygun olan Asma, Gelik ve kandilli üretim bölgelerinin ve Zonguldak ve Çatalağzı lavvarlarının modernleştirilmesi tavsiye edilmiştir. Asma ve Gelik üretim bölgelerinin modernleştirilmesi projeleri 1989 yılında uygulanmaya konmakla birlikte, lavvarların modernleştirilmesi için gerekli olan kredi arayışları bugün de devam etmektedir.

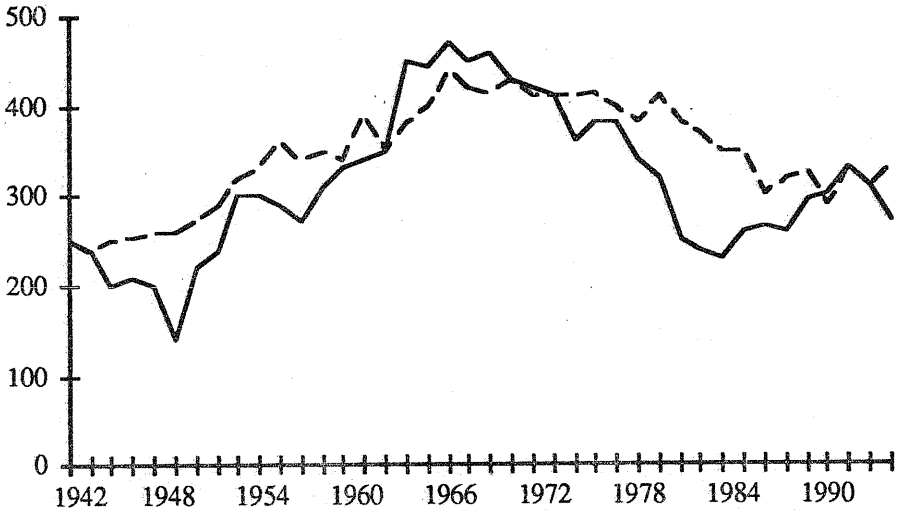
Havzaya uzun dönemli yatırım sağlanamamasının etkileri kendisini çeşitli şekillerde göstermektedir. Örneğin, demir-çelik, bazı çimento fabrikaları ve enerji santralleri kül oranı % 10'dan düşük kömür kullanmayı tercih etmektedirler. 1942 yılında üretilen kömürün % 75'i yıkama yolu ile işlenip satılabilir kömür haline getirilirken, 1980'li yıllarda üretilen kömürün sadece yarısı satılabilir kömür olarak işlenebilmiştir. Eski model zonguldak lavvarları % 35-37 oranından fazla kül içeren kömürü yıkayamamaktadır. Kuşkuuz lavvarlara yapılacak yatırım işlenmiş kömür oranını daha da yükseltebilir. Havza kömüründeki kül oranının yükselmesi gerçeği yine başka bir yatırım yetersizliğinin ardında gizlidir. Havzada yeni kömür ayaklarının hazırlık çalışmaları yatırımsızlık nedeniyle geciktiğinden, üretim hedeflerine ulaşmak amacıyla, önceki yıllarda çalışılıp bırakılmış kömür damarlarına yeniden girilmektedir. Bu eski çalışma alanlarından alınan kömür de yüksek oranlarda kül içermektedir.

Kısacak belirtmek gerekirse Zonguldak'ta önemli bir yatırım eksikliği bulunmaktadır. Örneğin 1990 yılında planlanan yatırım oranı bir yeraltı işçisi başına 39.168.676 TL. idi (yaklaşık 3.000 İngiliz Sterlini). 1970'lerin ortalarından itibaren düşmeye başlayan yıllara göre gerçekleşen yatırım miktarları, 1990 yılında bir yeraltı işçisi başına yaklaşık 500 İngiliz Sterlini olarak gerçekleştirildi (1992 değerleri olarak). 1963 yılından beri uygulanan 5 yıllık kalkınma planlarında, Zonguldak için

öngörülen yatırım hedeflerine 1981 ve 1990 yılları arasındaki hiç bir yılda ulaşamamıştır.

Zonguldak'ta Yatırım, Üretkenlik ve İş Kazaları:

Zonguldak'ta iş kazaları oranı makalenin birince bölümünde incelenen her üç dönemi de kapsayan 50 yıl boyunca üretkenlik oranıyla ilişkili olarak hareket etmiştir (Şekil 4). Bu ilişki bir rastlantı değildir. Zonguldak'ta üretkenlik ağırlıklı olarak, yeraltı işçilerinin emek yoğun üretiminin bir işlevi olarak süregelmiştir. İstatistiksel veriler de bu yorumlamaya uygun düşmektedir. İş kazalarına neden olan değişkenlerin üçte ikisi, son 50 yıl boyunca üretkenlik derecesiyle açıklanabilmektedir⁵.

Şekil 4 : İş Kazası ve Üretkenlik Oranları 1942-1990

Zonguldak'ta iş kazalarının anlaşılmasının emek yoğun üretkenlikle ilgili olduğunun doğrulanması diğer iki veriyle de desteklenmektedir. İlk veri iş kazalarının türlerine göre incelenmesiyle elde edilmiştir (Buraya kadar iş kazaları türlerine bakılmaksızın bir bütün olarak incelenmiştir); ikinci veri iş kazaları ve üretkenlik düzeylerinin farklı üretim bölgelerine göre incelenmesiyle elde edilmiştir (Buraya kadar

⁵ Yapılan daha ileri istatistiksel analiz sonuçları yatırım miktarlarının iş kazaları üzerinde olumsuz etkisi olduğunu öngörmektedir. Bu etkinin normalde beklenen yönü gelişmiş kapitalist ülkelerde olduğu gibi, olumlu bir etkidir. Regresyon analizleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi verilerle ilgili eklerde verilmiştir.

kömür havzası üretim bölgelerine göre ayrılmadan bir bütün olarak incelenmiştir). İş kazalarının değişik bölgelere göre incelenmesi, aynı zamanda üretkenlik ve iş kazaları arasındaki ilişkinin bütün havza genelinde geçerli olduğunun kanıtlanması açısından da önem taşımaktadır. Çünkü böyle bir ilişki değişik bölgelerden elde edilen verilerle oluşturulan bir bütünün etkisiyle de ortaya çıkmış olabilir (compositionel effects).

Değişik İş Kazası Türlerinin Üretkenlikle İlişkisi:

1992-93 yıllarında 126 yeraltı maden işçisiyle görüşülmüştür. Görüşme yaptığımız madencilerin %90' ından fazlası iş kazasına uğradığını belirtmiştir. Madencilerin bazılarının belirttiği kaza türleri, işçilerin güvenlik kurallarına uymayışının kazalara neden olduğu görüşüne denk düşmektedir.

Osman:

"Öteki iş kazası madende çalışmaya başladığım ilk günlerde oldu. O zaman kazmacı yedeğiydim. Galeriden bir sarmayı omzuma yükleyip taşımaya başladım. Sarmaya ayakta ihtiyaç vardı. Ayak başına geldiğimde çok yorulmuştum. Biraz oturup da dinleneyim dedim. Oturdum. Ter içinde kalmıştım, başlığımı çıkarttım. Başlığımı çıkartır çıkartmaz tavandan düşen taş başımı deldi."

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi madenciler genellikle birden çok iş kazası anlatmışlardır. Bunun ötesinde madencilerin anlattıkları iş kazalarının büyük bir çoğunluğu yukarıdaki iş kazasından farklılıklar taşımaktadır.

Halil:

"Ben gruplu işçiyim. İkinci iş kazası grubun son gününde oldu. Ayakta çalışıyorduk, işim bitmişti. Burgu için kullandığımız lağım makinasını ayaktan ayaktan aşağıya indiriyordum. Ayaktan anayola inerken, makinayla birlikte yuvarlandım. Ayağın eğimi 45 derecedeydi. Kolum şişti. O gün aybaşıydı, parayı aldık. Köye gittim. Köyde ailem şiş olan kolumu pancar yaprağı ile zeytin ezip sardı. Birkaç gün sonra şiş indi. Bir ay sonra işe dönünce kolum devamlı ağrı yaptı. Doktora gittim, film çekildi. Doktor kol kemiğinin eklem yerinden kırılmış olduğunu söyledi. Kemik eğri kaynamıştı. Şu anda kolum hala eğri."

Madencilerin geçirdikleri iş kazaları bazı genel nitelikler taşımaktadırlar. Hasan'ın geçirdiği değişik iş kazaları adeta bu genel nitelikleri tanımlamakta. Kazmacı olarak çalışan Hasan'ın boynu bizimle görüştüğü sırada önceki gün gecirdiği iş kazasından dolayı bandajlıydı:

"Gece vardiyesindeydim. Dik bir damarda çalışıyorduk. Kazdığım kömür aşağıdaki çalışana vurmasın diye ağaç parçasından bir kapağı oluğa

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

koymuştum. Aşağıda dolum için vagon bekliyordu. Kapağı kaldırıp kömürü koyverdim. Yukarıdan gelen taşı gördüm, ama olduğum yer çok dar olduğu için ayağımın birisi kaldı. Taş geldi ayağıma vurdu. Domuz damunun arasına girdim. Çizmemi çıkarttım. Sağ ayağım şişmiş. Hadise olduğunda saat 2 idi, işe devam ettim saat 5'te iş bitti. Ellerim ve dizlerim üzerinde emekliyerek ayaktan çıktım. Galerined yürümeye başladım. 10 metre gidemedim. Sağ ayağım üzerine basınca çat etti, ayağım dönüverdi.

İkinci kazada göçükte kaldım. Ancak bir ayakta çalışıyorduk. Kesim yapıyordum. Sarmayı koymak için yedek oluğun üzerinden atladi. Ben de atlarken üzerime masa büyüklüğünde taş geldi. Oluk vardı, bir de sarma, bunlar taşın tam üzerime gelmesine engel oldu. Ben taşın altında sıkıştım, tavan üzerime basmaya başladı. Arkadaşlar taşa tahkimat yapıp altımda kalan pastayı çektiler. Kömürler çekilince ben de boşa çıktım. Beni 1,5 saatte çıkarttılar. Ayağım şişti, ama istirahat almadım.

üçüncü kazada direk yeri kazarken üst taraftaki kazı sarması tumba oldu, geldi başıma çarptı. Sarma ile birlikte taşlar da düştü, başıma çarptı. Gözümü hastanede açtım. Hastanede 5 gün kaldım. Kafam yarılmıştı. Beyin filmimi falan çektiler.

Şimdiki kaza (sarılı boynunu göstererek) dün ayakta oldu. Saat 3 civarıydı. Vardiye sonu yaklaşıyordu. Yedeğe tavanı daha iyi desteklesin diye bir kaç ilave direk vur dedim. Öbür vardiyeye iş kalmasın diye acele ediyorduk. öbür vardiye istihsal istihsal vardiyesi, ondan acele ediyoruz, onlar kömür çıkartsınlar diye. Direği tavana dikerken, direk tavana değince taş düştü, boynuma vurdu."

Tahkimat malzemeleri başka bir çok kazada da rol oynamaktadır. Nadir, domuz damcı olarak çalışmakta:

"1982-83 arası yeni açılmış bir kömür ayağı vardı. İşletme ayağa demir direkler koydu. Bu konuda hiç kursa gitmemiştik. Biz sadece ağaç malzeme biliriz. bu ayakta çalırken tavan bozukmuş, ayağıma taş düştü. Ayağım çatladı. 85 gün istirahatlı kaldım."

Yine göçükler iş kazalarında önemli bir yer tutan diğer bir etkindir. Madenciler tarafından anlatılan iş kazaları şu ya da bu şekilde bozuk jeolojik yapı ve kötü çalışma koşullarıyla bağlantılı göçükmetedir.

Cemal, kazmacı yedeği olarak çalışmakta:

"Kaç tane iş kazası geçirdiğimi söylemek çok zor. Fakat geçirdiğim en önemli iş kazası bir gece vardiyesinde oldu. 4 metre kalınlığında bir kömür damarıydı ve yüksek eğimli bir ayakta. Ben en son direği vururken, büyük bir miktardaki kömür üzerimize geldi. Çıkan gürültüyü hala

hatırlıyorum, çok gürültülüydü. Ustam ve ben kömür altında kaldık. Ustam oracıkta öldü. Benim kalçam kırıldı. Beni arkadaşlar iki satte çıkarttılar. Yine göçük yapmış ayağı açmak diğer iki saati aldı.

Ali, kazımacı yedeği olarak çalışmakta:

Madendeki ilk zamanlardı. Yüksek eğimli bir bir ayakta çalışıyorduk. Ekipler arasında kapaklar vardı. Yukarıdan gelen ağaç direk önce kapığa vurdu, sonra gelldi ayağıma çarptı. Ayağım çok kötü şişti, morardı. 15 gün istirahatlı kaldı."

Kahraman, domuz damcı olarak çalışmakta:

"Dik bir ayakta çalışıyorduk. Ağaç malzemeyi elden ele aktararak taşıyordu. Arkadaş direği elinden kaçırıldı. Direk başıma çarptı."

Durmuş, kazımacı yedeği olarak çalışmakta:

"Yeni açılan bir ayakta başyukarı çıkıyorduk. Baş yukarıda kömür ayağının tabanından kömürün içine girersin ve tavan yolunu buluncaya kadar kömür içinde gidersin. Yani kömürü köstebek gibi kazarak ilerlersin. Kömüre giriş var ama, çıkışın yok. Başyukarı çıkarken biz malzemeyi halatla taşırız. Halatın bir ucunu belimize, diğer ucunu da tahkimat malzemesine bağlarız. İpi apış aramızdan geçirip, emekleyerek malzemeyi çekeriz. Yine böyle malzeme çekerken kendimi çok zorladım. Hastaneye gittim, belimden ameliyat ettiler. 20 gün istirahatlı kaldım."

Aydın, kazımacı olarak çalışmakta:

"Dik bir ayakta çalışıyorduk. Taban aniden kayıverdi.. Ayağım kömürle direk arasında sıkıştı. Bedenim aşağıya doğru hareket etti. Bu nedenle ayağım kırıldı."

TTK'nın iş kazaları kayıtları madencilerin geçirdikleri deneyimleri doğrulayıcı nitelikte sistemli bilgiler vermektedir. 1942-90 yılları arasında Zonguldak'ta 274.883 iş kazası kayıtlara geçmiştir. Tablo 1'de de görüldüğü gibi bu iş kazaları 6 değişik gruba ayrılmaktadır⁶. Özet olarak bu tablodan da görülebileceği gibi iş kazalarında en büyük oranı tutan göçükler, bir diğer büyük kategoriyi oluşturan malzeme taşıma ve kullanma kazalarıyla birlikte bütün kazaların yaklaşık % 60'ını kapsamaktadır. Bunun aksine makine ve elektriğin neden olduğu iş kazaları oranı, genel toplamın küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

⁶ TTK iş kazaları kayıtlarında gaz patlamalarından kaynaklanan iş kazalarıyla ilgili ayrı bir kategori bulunmaktadır. kayıtların bazı yıllarında asit yanmalarının neden olduğu kazalarda bu kategoriye dahil ediliken, bazı yıllarda asit yanmaları diğer kategorisi içinde değerlendirilmiştir. Yine patlamaların neden olduğu iş kazalarının 1942-90 yılları arasında meydana gelen kazalar içindeki payı % 1 civarındadır. Bu iki nedenden ötürü bu kaza türü bu makalede diğer kategorisiyle birleştirilmiştir.

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

İş kazası türleri	Kaza sayısı	%
Göçük	103.586	37.7
Malzeme taşıma ve kullanma	60,845	22.0
Diğer	59.845	21.8
Nakliyat	48.375	17.6
Makine ve elektrik	2.316	0.8
Gaz ve toz patlaması	213	0.1

Tablo 1 : Zonguldak'ta türlerine göre iş kazaları 1942-1990

Bu değişik iş kazası nedenlerinin 1942-90 dönemindeki duruları şekil 5'ten görülebilir. Bu şekillerde de görüldüğü gibi grizu ve gazların neden olduğu iş kazaları yıllara göre dalgalanmakta ve belirli bir eğilim göstermemektedir. Nakliyatla ilgili iş kazalarında 1960'lardan sonra bir azalma görülmektedir. Bu azalma nakliyat sistemindeki olası bir iyileşmeye bağlanabilir. Diğer taraftan malzeme taşıma ve kullanma, göçük ve daha kapsamlı iş kazalarının yer aldığı 'diğer' kategorisine giren iş kazası türleri farklı bir eğilim izlemektedir. Bu eğilim aynı zamanda üretkenlikle ilgili eğilimle benzerlikler taşımaktadır.

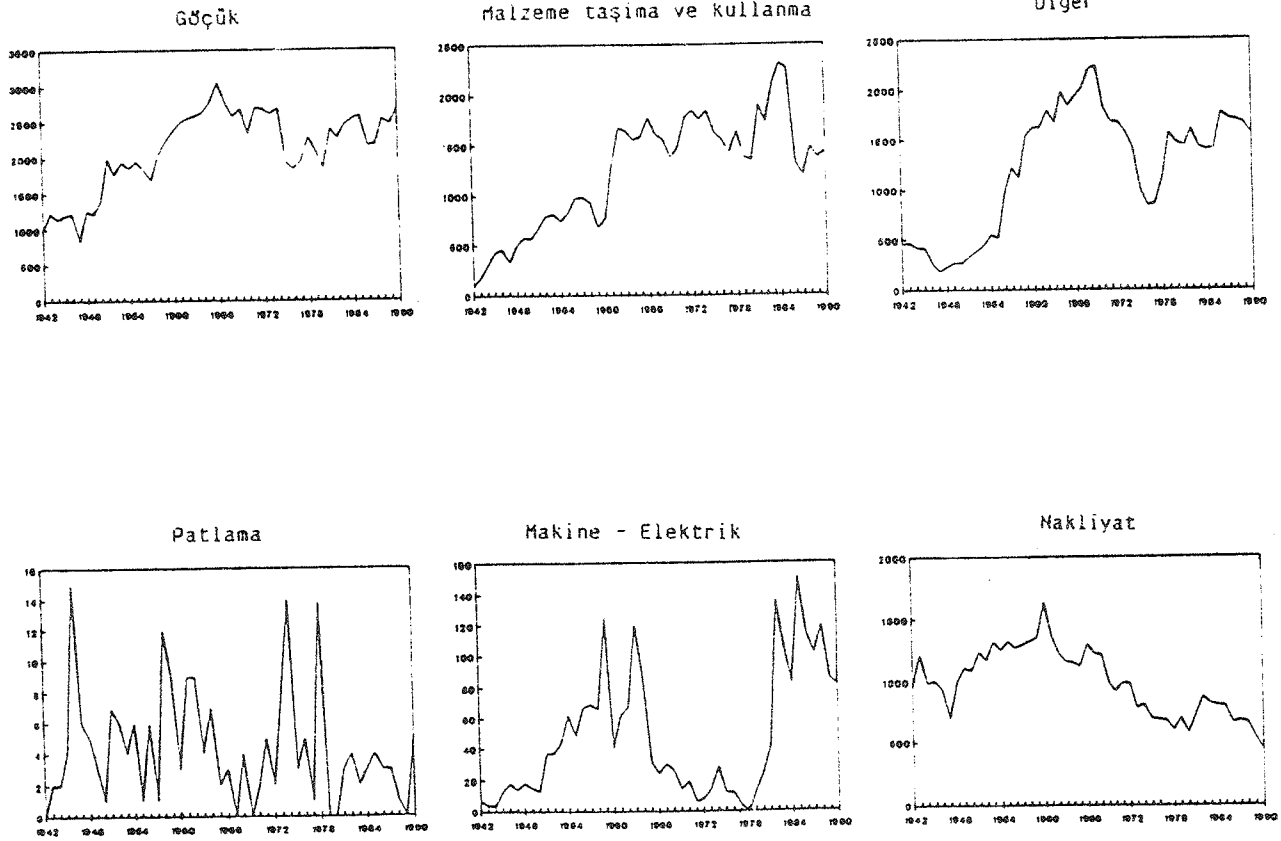
Grizu ve gazlar, nakliyat ve makine ve elektriğin neden olduğu iş kazaları oranları üretkenlik oranından oldukça farklılık gösterirken, malzeme taşıma ve kullanma, göçük ve 'diğer' kategorisine giren iş kazası oranları üretkenlikle yakın bir ilişki göstermektedir. Üretkenlik ve iş kazası türleri arasındaki korelasyon analizinin sonuçları tablo 2'de verilmiştir. Bu tablodan da görülebileceği gibi, korelasyon analizi sonuçları ile Zonguldak'ta iş kazalarının meydana gelmesinde önemli bir rol oynayan üretkenlik arasında tutarlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki özellikle Zonguldak'ta üretkenliğin hangi biçimde gerçekleştirildiği göz önüne alındığında daha da anlam kazanmaktadır.

Emek yoğun üretim ağırlıklı bir madencilik sisteminde, üretkenliğin göçüklerin ve malzeme taşıma ve kullanmanın neden olduğu iş kazalarıyla yakın bir ilişki içinde olması anlaşılabilir bir sonuçtur.

Kaza nedeni	İş kazası ve üretkenlik korelasyonu
Nakliyat	-0.322
Makine ve elektrik	0.022
Patlama	-0.039
Göçük	0.788
Malzeme taşıma ve kullanma	0.834
Diğer	0.773

Tablo 2: Değişik iş kazası türleri ve üretkenlik arasındaki korelasyon 1942-1990

Şekil 5: Türlerine göre iş kazaları 1942-1990

T. Nichols - E. Kahveci

Kömür üretiminde kullanılan metod nedeniyle, göçükler potansiyel bir tehlikedir. Havzada kullanılan kömür üretimi ağaç malzeme olan sarma, direk ve domuzdamlarının tehkimat olarak yerine konmasını ve kömür kazımı ilerledikçe bunların tekrar yer değiştirmesini gerektirmektedir. "Malzeme taşıma ve kullama" kategorisine giren iş kazaları malzeme taşıma ve bu malzemelerin ayaklarda ve ocak içindeki diğer bölümlerde kullanımını sırasında meydana gelen iş kazalarını kapsamaktadır.

Özetle göçüklerin ve malzeme taşıma ve kullanmanın neden olduğu iş kazalarının, grizu ve gazların ve nakliyatın neden olduğu iş kazalarından daha çok üretkenlikle ilişkili olması, kömür üretiminde kullanılan yöntemden ötürü beklenen bir sonuçtur. Nakliyat kazaları kömür, malzeme ve işçilerin ocak içine ya da dışına nakliyatı sırasında meydana gelen iş kazalarını kapsamaktadır.

Üretim baskısı ve çalışma yöntemleriyle ilgili olarak Zonguldak madencisinin söylediklerine değinmekte yarar görmekteyiz. Madencilere iş kazalarının nasıl olduğunun yanında (ki bu konudaki madencilerin kötü deneyimlerinden bazıları yukarıda verilmişti), iş kazalarının nedenlerinin ne olduğu konusundaki görüşleri de sorulmuştur.

Madenciler sıklıkla kullandıkları malzemelerin yaşından ve Zonguldak'ta yeni teknolojinin olmayışından söz etmişlerdir.

Metin:

"İş kazalarının en büyük nedeni işveren. İşveren iş güvenliğine hiç önem vermiyor. Tabanda ilkel şartlarda çalışıyoruz. Benim kullandığım motor 1950'lerden kalma. Vitesi kendi kendine değişir, freni tutmaz, marşa geçmez. Böyle araçlarla sen ne kadar dikkat edersen et, kaza kaçınılmaz."

Tuncer:

"Eski teknoloji, hep eski şeylerle çalışıyoruz. Biz demir bağları bedenle yaparız. Biz pabucu tokmakla takarız. Civatayı elle sıkarız."

Bekir:

"Direkler zamanında gelmediği için tahkimatı yeterince sağlam yapamıyoruz. Malzeme sıkıntısı var. Bana verilen işi zamanında bitirebilmek için başka yerden malzeme çaldığım çok oldu."

Satılmış:

"İlkel aletlerle çalışıyoruz, modern aletler yok. Biz hala Fransızlar zamanından kalan aletler kullanıyoruz."

Bazı madenciler kendi durumlarını diğer ülkelerdeki, özellikle Avrupa'daki madencilerle karşılaştırmışlardır.

Hayrullah:

"İş kazalarının ilk nedeni teknolojinin gelişmemesi. Biz çok zor koşullar altında çalışıyoruz. Duyuyoruz diğer ülkelerde nasıl malzeme

kullanıyorlar. Malzeme çalışılan yere kadar gider, bir burada direkleri omuzlarımızda taşıyoruz. "

İsmail:

"Bizde madencilik gelişmemiş, modern teknoloji yok. Bizim enişte Almanya'da madenci, onun söylediğine göre onlardaki teknik bizde yok. "

Fazıl:

"Şimdi Avrupa'da modern teknoloji kullanılıyor. Adamlar beden gücü yerine makine gücüyle çalışıyorlar. Bizim madenlerde teknoloji eski, biz beden gücüyle çalışıyoruz. "

Madencilere göre iş kazalarının nedeni sadece modern makine ve teknoloji yokluğu değil. Madenciler bunlarla birlikte bu zor çalışma koşullarına hızlı çalışmak zorunda olduklarına da değinmişlerdir.

Cafer:

"Yerine göre bitmeyecek iş verirler. mecburen işi bitirmek için tabana direk koyacağına başa direk koyarsın. direkleri düzgün koymak istesen verilen işi vardiyede bitiremezsin."

Hüseyin:

"Adama yapamayacağı işi veriyorsun, o da aceleden ne yapacağını bilemiyor. Çalışmaktan çevresine bakamıyor. Örneğin; bir direk sökerken tavan çatır, çatır dökülür. Dikkat edemezsin, sökülecek daha çok direk vardır."

Hamdi:

"Sen bir vardiyede iki yapabilirsin, onlar sana dört verir. mecburen acele ediyorsun, görevini yapamıyorsun. Bir günde yapılacak işi yarım günde yapmak istersen kaza oluyor. "

Üretimin iş güvenliğinden önde geldiği bir mekanizmada madenciler iş amirlerini de bu işleyişin bir parçası olarak görmektedirler.

Yusuf:

"Kazalar bazı yerlerde iş amirlerinden gelir. Ayakta çalışan bir yer göçük yapmıştır. İş amiri gelir, 'burası göçmez' der. kendisi bir girer, çıkar. İşçi zorla çalışır. İşçi bilinçsiz olabilir, ama onun bilinçsiz olduğunu bile bile oraya sokan da hatalıdır. "

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

Mehmet Ali:

"Amirin diktatör olursa, moral bozukluğundan iş kazası olur. senin çalışamayacağın bir iş verirler, sen de azar işitmeyesin diye bu işi yaparsın ve kazalanırsın. Amirlerin tutumu kaza nedeni. Amir nasıl yapılacağını düşünmez, sadece yapılmasını ister."

Zeki:

"Amirler basan bir ayağın altına işçiyi sokabiliyor. Normde altından geçmeyeceğin bir yerde bir vardiya çalışıyorsun. Amir böyle yerlere işçiyi sokabiliyor. Ama o da ne yapısın? O da emir altında, ondan da kömür istiyorlar."

Madencilerin günlük yevmiyeleri ayrıldıkları 11 gruba göre belirlenmekte. Bu yevmiyeye ek olarak madenci prim de kazanabilmekte. Ancak verilen hedeflerin aşılmasından sonra uygulamaya giren prim sisteminin kendisi de işçinin güvensiz bir ortamda çalışmasına neden olabilmektedir.

Avni lağımıcı olarak çalışmakta:

"Bazen demir bağlar zamanında gelmiyor, malzemesiz çalışıyoruz. Demir bağız yerde çalıştın mı da taş düşüyor. Bize ilerlemeye göre prim veriyorlar. Mesela işletme 28 metreyi geçtin mi sana prim veriyor. bizde demir bağız çalışıyoruz."

Madenciler prim sistemini eleştirdiği kadar, günlük yevmiye sisteminin işleyişini de eleştirmektedirler.

İzzet:

"Üzerimizde baskı var. Bir kişinin yapabileceğinden fazla iş veriliyor. Bir madenci 25 ton kömür çıkartmak için hergün baskı altında kalır. 25 ton kömür çıkartmazsan ceza gelir. Benim paraya ihtiyacım var. yevmiyeyi almak için ben çalışmak zorundayım. Her gün istenilen tonajı tuttaramadığı için yevmiyesi kesilenler oluyor. İş güvenliği yok. İşçi savunmasız. Üretim zorlaması oluyor."

Murat:

"8 metre sarmayı 8 saatte atma zorunluluğu var. Bu süre içinde iş bitsin ceza yemiyelim diye kaza oluyor."

Madencilere kurumdan en çok istedikleri 3 şeyin ne olduğunu sorduk. Madencilerin % 29'u iş güvenliği ve işçi sağlığına ilişkin çalışma koşullarının iyileştirilmesini istemektedir. Madencilerin bu konudaki deneyimlerini dinledikten sonra bu istem anlaşılır gözükmemektedir. Madencilerin % 23'ü ücretlerin arttırılmasını

istemektedir. Bu istek de makul gözükmemektedir. Bu görüşmelerin yapıldığı dönemde (1992/93) bir kazmacının günlük yevmiyesi 100.095 TL. idi (yaklaşık 8 sterlin), gruplu işçiler bu yevmiyeyi ancak çalıştıkları aylar için alabiliyorlardı. Bunlarla birlikte madencilerin % 22'si havzadaki yatırım eksikliğinin giderilmesini istemişlerdir. Madencilerin de çok iyi bildiği gibi, Zonguldak'ta üretim 'makine gücü'nden çok 'insan gücü'yle gerçekleşmektedir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, değişik iş kazası kategorilerinin zaman içindeki seyri ve bu iş kazalarının üretkenlikle olan ilişkisi, bu üretim mekanizmasından beklenebilecek sonuçlara uymaktadır.

Değişik Üretim Bölgelerinin Daha Detaylı Bir Analizi:

Burada incelenen yıllar boyunca varolan üç büyük üretim bölgesinden Karadon, Üzülmüş ve Kozlu, 1990 yılında havzadaki maden iş gücünün % 80'ini istihdam ederken, Zonguldak'taki toplam kömür üretiminin % 85'i bu bölgelerden sağlanmaktadır. Tablo 3'ten de görülebileceği gibi, genelde havzanın bütünü için varolan üretkenlik ve iş kazaları arasındaki ilişki aynı zamanda bu bölgelerin ilk ikisinde de görülmektedir. Bu bölgelerden üçüncüsü olan kozlu daha detaylı bir analizi gerektirmektedir, çünkü Kozlu bu genele uymamaktadır.

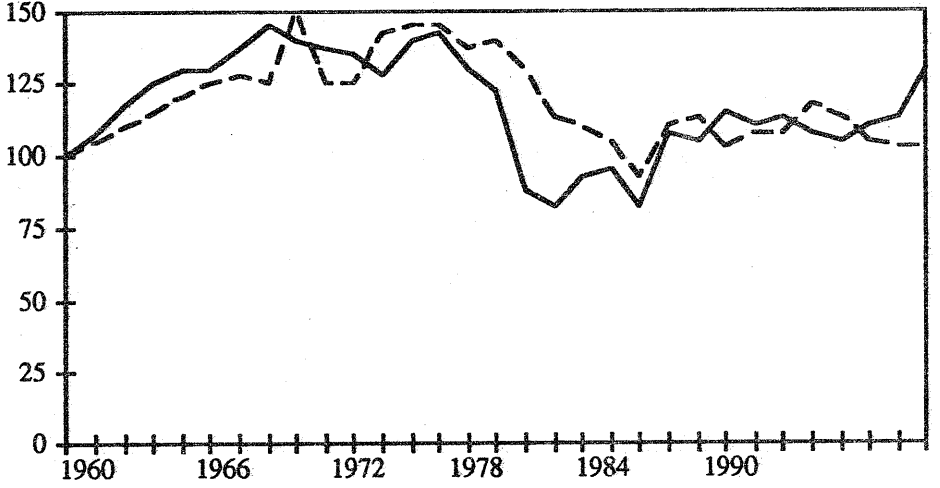
Zonguldak Havza	0.802
Karadon	0.798
Üzülmüş	0.789
Kozlu	0.283

Tablo 3: Bölgelere göre iş kazası ve üretkenlik korelasyonu 1942-1990

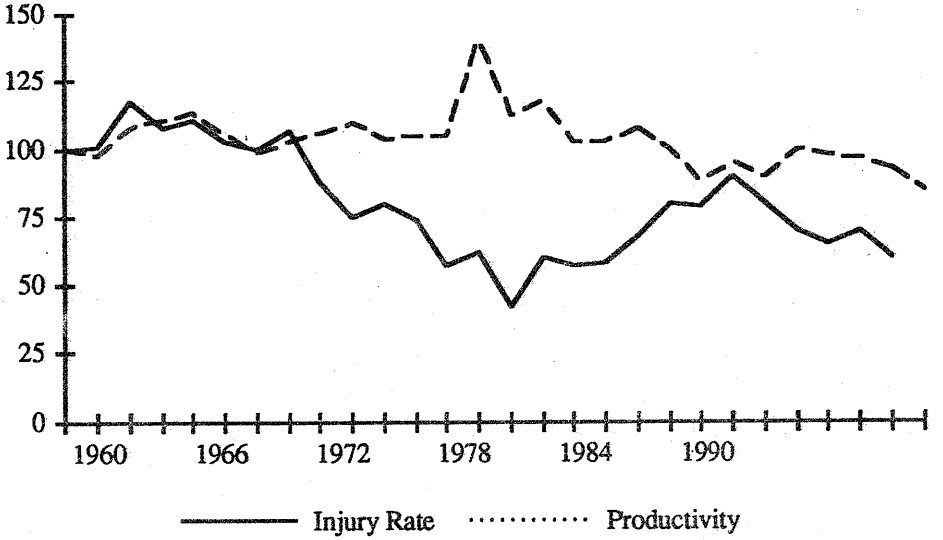
Son elli yıl için Kozlu ve havzanın karşılaştırılması Kozlu'da 1947 yılında meydana gelen grizu faciasından dolayı biraz zorlaşmaktadır. Fakat son 30 yıl için üretkenlik ve iş kazası oranlarıyla ilgili elimizde havza ve Kozlu'nun sağlıklı bir karşılaştırmasını verecek veriler bulunmaktadır. Genel olarak var olan üretkenlik ve iş kazaları arasındaki yakın ilişki Kozlu hariç havza için Şekil 6'da görülebilir. Ancak Kozlu'ya ilişkin olan Şekil 7'deki veriler havzadaki bu genel ilişkiden farklılaşmaktadır.

Farklılık (a): 1960'ların ortalarından 1970'lerin ortalarına kadar *üretkenlikte düzenli bir yükselme ve iş kazalarında bir azalma* sadece Kozlu bölgesinde görülmektedir. Üretkenlik artışın azalan bir iş kazası oranıyla denk düşmesi akla yatırım ağırlıklı bir üretim metodunu getirmektedir. Bu anılan dönem için acaba kozlu'da diğer bölgelerden farklı olarak daha fazla mı yatırım vardı. Ne yazık ki yapılan yatırımların bölgelere göre dağılımıyla ilgili çok kısıtlı veriler bulunmaktadır. Bununla beraber biz biliyoruz ki, 1966 ve 1977 dönemi havzada önemli yatırımların yapıldığı ikinci dönemi kapsamaktadır. Tablo 4'de de görüldüğü gibi, yatırım ve üretkenlik arasındaki korelasyondan çıkan ilişkide Kozlu diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Üretkenlik ve yatırım arasındaki Kozlu'da görülen anlamlı ilişki, Karadon'da, Üzülmüş'de ya da havzanın Kozlu hariç diğer bölgelerinde görülmemektedir.

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

Şekil 6: Havzada İş kazası ve üretkenlik (Kozlu Hariç) 1960-1990

————— Injury Rate Productivity

Şekil 7: Kozlu'da İş kazası ve üretkenlik 1960-1990

	Yatırım ve üretkenlik	Üretkenlik ve işkazası
Kozlu	0.667	-0.812
Karadon	-0.657	0.898
Üzülmöz	-0.677	0.567
Diğer	-0.233	0.677

Tablo 4: Yatırım, üretkenlik ve iş kazası: Kozlu ve havzanın karşılaştırılması (1966-77)

Bu veriler bizi Kozlu'da üretkenlik arttığı halde iş kazalarının artmamasının nedeninin, bu bölgenin yatırımlardan olumlu bir pay almış olduğu yolunda düşünmeye zorlamaktadır. Sonuç olarak Kozlu 1960'lı yılların ortalarına 70'li yılların ortalarına kadar havzada var olan genel kuralın dışında kalmaktadır. Bu genel kural havzada üretkenlik artışının iş kazalarındaki artışı da beraberinde getirdiğidir.

Eğer kozlu bu yıllarda yatırımlardan büyük ölçüde yararlanmışsa, bunun yanında Kozlu'da madencilik son derece uygun koşullarda da gerçekleşmiştir. Tablo 5'ten de görülebileceği gibi Kozlu'daki bu uygun koşulların başında, bu bölgenin üretim konsantrasyonunun diğer bölgelerden oldukça farklı oluşu gelmektedir. Bu nedenden ötürü, diğer koşulların da eşit olması durumunda Kozlu'daki yatırımların daha etkili olabileceği söylenebilir. Ancak Kozlu'nun kendi içinde de diğer şeyler 1960'ların ortalarından 70'lerin ortalarına ve 70'lerin ortalarından 80'lerin ortalarına kadar eşit değildi. Bu durum bize Kozlu ve Havzanın diğer bölgeleri arasındaki ikinci farklılığı getirmektedir.

Bölge	Madencilik alanı (km ²)	Yeraltı İşçisi
Kozlu	12	4456
Karadon	32	7422
Üzülmöz	28	4894

Tablo 5: Madencilikte konsantrasyon (1990)

Farklılık (b): Genel olarak 1980'lerin ortalarına kadar üretkenlikteki düşüş sadece Kozlu'da iş kazalarındaki artmayı beraberinde getirmiştir.

Üretkenlikteki bir azalmanın iş kazalarındaki bir artmaya, neden sadece Kozlu'da denk düştüğünü büyük ölçekte bu bölgede 1967-76 ve 1977-83 yılları arasında meydana gelen değişimlerle açıklamak mümkündür. Bu yılların öncesine gittiğimizde kozlu'da 1953 yılından beri iki ana kuyu çalışmaktadır. Bu kuyuların -200 m. ve -425 m. arasındaki 3 ana galeriye (lağım) bağlantıları bulunmaktadır. Bu katlar arasında yapılan kömür üretimi iş güvenliği açısından daha elverişlidir, çünkü bu ana galeriler kömür ve malzeme nakliyatı açısından yer üstü ve kömür ayakları arasında kolay ulaşım sağlamaktadır. Bu galeriler aynı zamanda malzeme ve kömür nakliyatında 5 tonluk vagonların kullanılmasına da uygundur. Fakat bu ana galerilerin dışındaki seviyelerde, nakliyat 5 tonluk vagonlar yerine tonluk vagonlarla gerçekleştirilmekte ve bu durumda kömür madenciliği daha emek yoğun bir biçim almaktadır.

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

Kozlu'da iş kazalarının azaldığı, üretkenliğin arttığı 1967 ve 1977 yıllarını kapsayan dönemde bu iki kat (-200/-425) dışında yapılan toplam üretimin payı % 64'ten % 12'ye düşmüştür. Bunun sonucunda iş güvenliği açısından bazı olumlu değişimler görüldü. Alçak damarlarda yapılan kömür üretiminde bir düşme oldu. Aynı zamanda yüksek eğimli ayaklarda yapılan üretim payında da bir azalma görüldü. Bu değişikliklerin hareket yönü şekil 8 a'dan görülebilir, yine bu şekilden iş kazalarının hareket yönünü de görmek mümkündür.

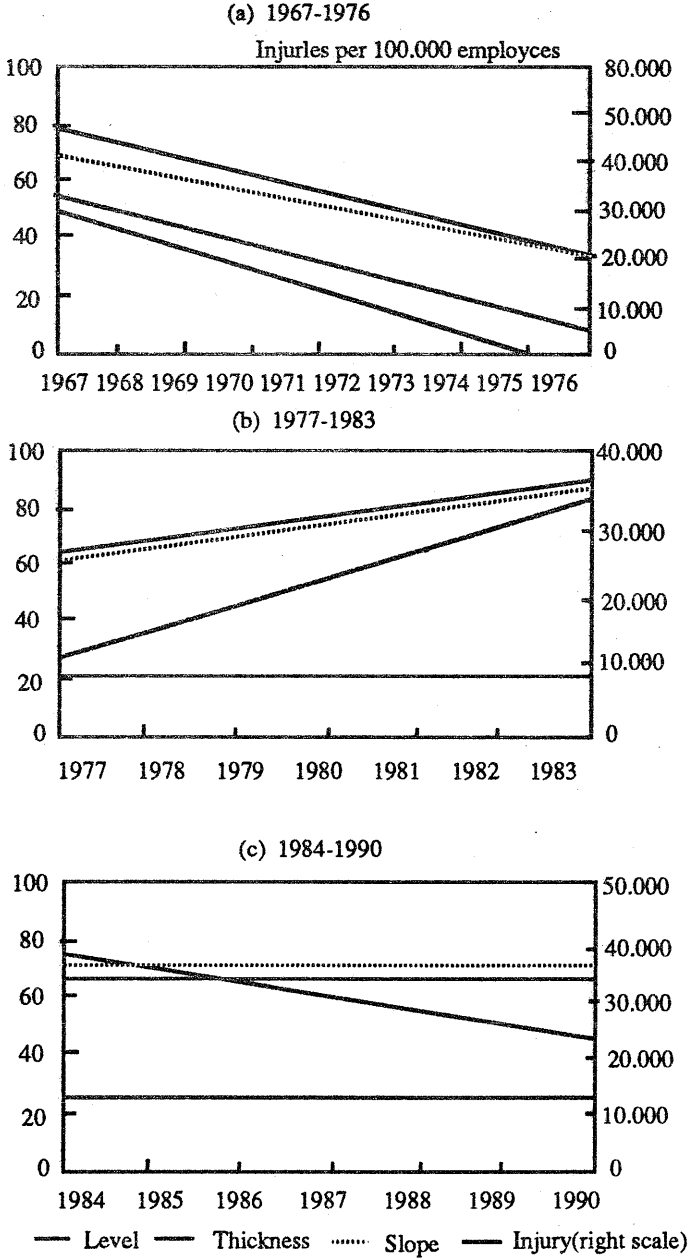
1976 yılından sonra, yukarıdaki değişikliklerin aksine, Kozlu'da madencilik yer üstüyle doğrudan bir kuyu bağlantısının ve ana bir galerinin olmadığı daha derin kotlara inmeye başladı. Bundan dolayı Kozlu'da 1977 yılından 1983 yılına kadar madencilik koşullarında bir zorlaşma görüldü. Bu dönemde üretkenlik düştüğü halde iş kazalarında bir artma olmuştur. yeterince idame yatırımlarının yapılamaması nedeniyle, iki ana kat dışında yapılan üretimin toplam üretime miktarı % 12'den % 78'e çıkmıştır. yukarıda da vurguladığımız gibi üretimde daha derin seviyelere inildiği gibi (örneğin-485 ya da -560), yerüstüne yakın damarlarda da çalışılmaya başlanmıştır (Örneğin +230/+290 ya da + 25/-30)⁷ ne bu seviyelerde kömür üretimi doğrudan kuyu bağlantısı ve ana galeriler olmaksızın gerçekleştirilmiştir. Bu değişik seviyelerde üretim hedeflerine ulaşabilmek amacıyla çalışılmıştır. Bu uygulama üretimde konsantrasyon dengesini bozarken, madencilerin artan oranlarda daha yüksek eğimli ve ince damarlarda çalışmalarına da neden olmuştur. Kozlu'da bu dönemde kömür üretiminin daha zor koşullarda gerçekleştirildiğini basit bir örnekle açıklayabiliriz: 1990 yılında çalışılan damarlar 26 değişik seviyede bulurken, 1970'lerin ortalarında sadece 9 ya da 10 değişik seviye bulunmaktaydı.

Kozlu'da 1977 ve 1983 yılları arasında boyu alçak ve eğimi yüksek damarlarda yapılan kömür üretiminin oranların da bir yükselme görülmüştür (Şekil 8 b). Bu verilerden hareketle 1960'lı ve 1970'li yıllarda Kozlu'daki uygun çalışma koşulları dengesinin 1970'lerin ortalarından 80'lerin ortalarına bozulduğunu söyleyebiliriz. Şekil 8b'den de görülebileceği gibi bu yıllar arasında, değişkenlerin yönünde bir alçalma değil, yükselme görülmektedir.

Kozlu'yla ilgili incelenen son dönemi oluşturan 1980'lerin ortalarından sonlarına kadar olan dönemle ilgili bilgi, şekil 8c'de verilmiştir. Bu şekilden de görülebileceği gibi bu yıllar için iş kazası, çalışılan damar seviyeleri, damar eğim ve kalınlığıyla ilgili değişkenlerde belirli bir alçalma ya da yükselme görülmemektedir.

Önceki incelenen bölümlerde de vurgulandığı gibi, 1942-1990 yılları arasında, malzeme nakliyat ve kullanmanın ve göçüklerin neden olduğu iş kazaları, havzada meydana gelen iş kazalarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Yine gördüğümüz gibi, bu iki iş kazası türü üretkenlikle anlamlı bir ilişki içinde değişen bir eğilim izlemektedir. 1967 ve 1976 yılları arasında (ki bu yıllar yatırım yıllarıdır) malzeme taşıma ve kullanmanın neden olduğu iş kazaları Kozlu'da % 42 oranında azalırken bu azalma oranı havzada % 21'dir. 1977-1983 yılları arasında önceki dönemin aksine, Kozlu'da malzeme taşıma ve kullanmadan kaynaklanan iş kazaları % 63 oranında yükselirken bu yükselme oranı havza için % 44'dür. Göçüklerin neden olduğu iş kazaları Kozlu'da % 45 artarken, bu artma havzanın diğer bölgeleri için % 22'dir.

⁷ Bu ölçümlerde deniz seviyesi 0 olarak kabul edilmektedir.

Şekil 8: Kozlu'da çalışma koşulları

Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye'de Maden İşçisinin Durumu

Notlar:

Seviye: Ana galeriler (-200 ve -425 metreleri) dışında üretilen kömür yüzdesi (Level)

Damar kalınlığı : 0.7 m ve 2 m (göreceli olarak ince damarlar) kalınlığındaki damarlardan elde edilen toplam kömür üretimi yüzdesi (Thickness)

Eğim: 21 ve 45 derece eğimli (yüksek eğimli) damarlar arasında yapılan toplam kömür üretimi yüzdesi (Slope).

İş kazalarının türlerine ve farklı üretim bölgelerindeki durumuna göre yapmış olduğumuz detaylı analizler sonucunda şu yorumlamayı yapabiliriz: son yarım yüzyılda Zonguldak'ta meydana gelen iş kazaları üretkenlikle yakın bir ilişki içindedir. Farklı üretim bölgeleriyle ilgili değişik zaman ve değişik koşulları dikkate alan iş kazası analizlerinin de desteklediği gibi, Zonguldak'ta iş kazalarının nedenlerinin başında, emek yoğun üretkenliği zorlayan, yatırımların geri kaldığı ve teknolojik donanımın düşük olduğu üretim koşulları gelmektedir.

Sonuç ve Genel Bir Değerlendirme:

Üretkenlik artışının iş kazalarındaki artışı da beraberinde getirdiği genel bir kural olsaydı, özellikle son 50 yılda ekonomik anlamda gelişmiş ülkelerde de iş kazalarının büyük ölçüde artması beklenebilirdi. Bu beklenen gerçekleşmemiştir. Fakat bu sözü edilen ülkelerin aksine, Zonguldak'ta üretkenlik ve iş kazaları aynı doğrultuyu izlemiştir. Sonuç olarak varılan noktada Zonguldak'ta üretkenlik düzeyinin meydana gelen iş kazaları üzerinde oldukça etkili olduğunu görmekteyiz. Bu etkinin ardında yatan ana etken madencilerin emek yoğun bir kömür üretimine konu olmalarıdır.

Kuşkusuz gelişmiş kapitalist ülkelerde de emek yoğun üretimin egemen olduğu sektörler bulunmaktadır. Olası benzer dinamikler varolmakla birlikte, Zonguldak maden işçisinin kendi deyişiyle, üretimde 'makine gücü'nden çok 'beden gücü'ne bağlılık, gelişmiş kapitalist ülkelerin durumuna genelde uymamaktadır. Ancak Zonguldak'ta iş kazalarının üretkenlikle birikteliği üzerine önemli bir etkiye bulunan bir diğer durum da, emeğin örgütsel anlamda güçsüz oluşudur. Üretim baskısına ve uygulanan prim sistemine yeterince karşı koyacak konuma gelemeyen maden işçileri iş kazalarıyla karşı karşıya bırakılmışlardır.

1980 askeri darbesi ve onu izleyen dönemde, iş kazaları oranında belirli bir artış gözükse de, ülke genelindeki diğer ekonomik, politik değişimleri göz önüne aldığımızda, bu değişimlerle iş kazaları arasında net bir etkileşimin görülmemesi şaşırtıcı bir sonuç değildir. Önemli olarak, kömürdeki kan daha geniş düzeyde ekonomik ve politik güçlerin kesiştiği noktada açıklanabilmektedir. Bu noktalardan en önemlisi, düşük maliyetli üretim stratejisidir. kuşkusuz böyle bir strateji sadece yatırım yetersizliğinin bir işlevi değil, yine bu makaleye konu olan yıllar boyunca madencilerin işveren olan devlete ve onun yansımalarına karşı güçsüzlüklerinin ve genelde sendikalarının etkisizliğinin bilincindedirler. Görüşüğümüz maden işçileri geçmişte sendikalarının toplu sözleşme görüşmelerini kendilerine danışmadan imzalandığını, yine kendi sendika binalarına bile sokulmadıklarını söylemişlerdir. Madencilerin geçmiş

sendika yönetimleriyle ilgili söyledikleri sözler, 'onlar bizi sattılar', 'onlar sarı sendikaydı' gibi deyimleri içermektedir.

Devlet, sermaye ve emek ilişkisinin bir diğer yönü, bu ilişkilerin değişmez ve mutlak olmamasıdır. 1989 yılı sonunda maden işçilerinin sendikası bir yönetim değişikliği geçirmiştir. Madenciler bu değişikliği geçmiş yönetimlerle karşılaştırdıklarında olumlu bir gelişme olarak görmektedirler⁸. Kuşkusuz bu değişme ve diğer genel anlamdaki politik gelişmelerin etkileri zamanla ilgilidir. Ancak bu noktada bizim umudumuz, madencilerin güçlenmesi ve onların çalışma koşullarının iyileştirilmesi doğrultusundadır. Bugün için 1942 ve 1990 yılları arasında meydana gelen çeyrek milyonu aşan iş kazası madencilerin bu acı deneyiminin nedenleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

⁸ 1992-93 yılları arasında Zonguldak'ta gördüğümüz 126 yeraltı maden işçisinin % 70'i yeni sendika yönetiminin eski sendika yönetimlerine göre daha iyi durumda olduğunu belirtmişlerdir.

KULLANILAN VERİLERLE İLGİLİ EKLER

Zonguldak Kömür Havzası:

TTK bünyesinde havzada beş tane müessese bulunmaktadır. Bunlar, Armutçuk, Kozlu, Üzülmöz, karadon ve 1970'li yılların ortalarında üretime başlayan Amasra müesseseleridir. Armutçuğa bağlı Kandilli ve Alacaağzı; Kozlu'ya bağlı İhsaniye ve İncirharmanı; Üzülmöz'e bağlı Asma, Dilaver ve Çaydamar; karadon'a bağlı Kilimli, karadon ve Gelik; Amasra'ya bağlı Amasra ve Azdavay işletmeleri bulunmaktadır.

Armutçuk 1950 sonlarında EKI'den ayrılması ve daha sonra tekrar bağlanması nedeniyle Havza ile ilgili verilere dahil edilmemiştir. Amasra bölgesi de havza verilerine dahil edilmemiştir. 1970 ortalarında üretime başlayan Amasra'nın 1990 yılında bile havzaya yaptığı katkı küçük miktardadır. Amasra'nın havza toplam kömür üretimindeki payı % 6.6, toplam işgücü kapasitesindeki payı % 8.5, yine bu bölgenin yaralanmayla sonuçlanan iş kazası oranı % 8.1'dir (TTK 1990 İstatistik Yıllığı, Tablolara, 7, 25 a ve 32).

Damar eğimleri ve kalınlıklarıyla ilgili veriler (EKI/TTK Yıllık Faaliyet Raporu 1966-1990, adlı yıllık raporlardan elde edilmiştir. Havzada çalışılan damar derinlikleriyle ilgili veriler, TTK işletmeler Daire Başkanlığı arşivindeki 1966 ve 1990 yılları için *Günlük ve Aylık İstihsal Programı* adlı ciltlerden elde edilmiştir. Toplam kömür üretimi, tuvanan ve satılabilir kömür üretimi, işçi sayıları, kömür satışları kömür ihracatıyla ilgili veriler EKI/TTK İstatistik Yıllığı 1942-90'dan elde edilmiştir. Kömürithalatıyla ilgili bilgiler TTK 1987 İstatistik Yıllığı ve *Taşkömürü*, 1991 adlı kaynaklardan elde edilmiştir. Lavarlarla ilgili bilgiler TTK 1992 Yatırım Programında *Yer alan Projeler* adlı rapordan alınmıştır. 1940 ve 1990 yılları arasındaki yatırımlarla ilgili bilgiler *Türkiye Taşkömürü Kurumu Yatırımları* adlı rapordan alınmıştır. Yapılan kurum yatırımlarının bölgelere göre dağılımı ve nelere yatırım yapıldığı konusundaki ayrıntılı bilgiler ancak 1983 yılından itibaren mevcuttur.

Endüstriyel İş Kazaları:

İş kazaları ile ilgili rakamlar TTK İş Güvenliği Daire Başkanlığı Araştırma Geliştirme Şubesi Müdürlüğünden alınmıştır. Yeraltı işçi sayısı ile ilgili veriler için EKI/TTK İstatistik Yıllığı 1942-90, kullanılmıştır. Endüstriyel iş kazaları madenciler tarafından rapor edilen yaralanmayla sonuçlanan iş kazalarıdır, bu kazalar genellikle tıbbi müdahale gerektirdiği için rapor edilmektedir. Bizim tahminimiz rapor edilen iş kazalarının küçük çaplı iş kazaları olmadığı yolundadır. Bu tahminimizi veriler de destekleyici niteliktedir. Örneğin, 1990 yılı için bir yeraltı iş kazası başına düşen kayıp iş günü 42 gündür (TTK İş Güvenliği Daire Başkanlığı Araştırma Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, *1990 Yılı İş Kazası Analizleri*).

Yeraltı işçisi başına düşen ölümlü iş kazası oranlarının göreceli olarak düşük ve yıllara göre ani değişiklikler göstermesi nedeniyle, sadece yaralanmayla sonuçlanan iş kazaları analiz edilmiştir. 1942-90 yılları arasında meydana gelen iş kazaları sonucu, yılda ortalama 59 madenci yaşamını yitirmiştir. Bu ölümlü iş kazası oranları üzerinde

facia olarak niteleyebileceğimiz iş kazalarının etkileri oldukça açıktır, Örneğin 1992 yılında Kozlu'da meydana gelen metan gazı patlaması sonucu 263 madenci yaşamını yitirmiştir. Bu veriden farklı olarak 1990 yılında 22 madenci yaşamını yitirirken, 1991 yılında yaşamını yitiren madenci sayısı 15'dir. bunlara ek olarak, 1974 yılında Zonguldak'ta açılan göreceli gelişmiş bir hastanenin, pek çok yaşamını yitirebilecek madenciyi koruduğu söylenebilir.

Endüstriyel iş kazaları şu şekilde çıkartılmıştır :

$$\frac{\text{Toplam yeraltı iş kazası sayısı}}{\text{Toplam yeraltı işçi sayısı}} \times 100.00$$

Üretkenlik şu şekilde hesaplanmıştır:

Toplam tüvanan kömür üretimi

Toplam yeraltı işçi sayısı

İş Kazası Oranları İle İlgili Regrasyon Analizi:

İlk olarak iş kazası oranlarındaki değişimin işte çalışma süresi ile ilgili olup olmadığı kontrol edilmiştir, ki böylece karşılıklı bir ilişki farklı koşullarla ilgil önceki çalışmalarda bulunmuştur (Nichols 1990). zonguldak için böylece bir testi çok güvenilir bir şekilde yapmanın pek olanağı yoktur, çünkü işe alımlarla ilgili bilgi mevcut değildir. Bu verilerin yokluğunda, yıllık yeraltı işçi sayılarının, iş kazası oranları üzerine regrasyonuna dayanan kaba bir test uygulanmıştır. Bu test sonucu bu değişkenin iş kazaları üzerindeki etkisi % 1'den az çıkmıştır. Yıllık yeraltı işçi sayısı oranlarının kullanıldığı denklemde ise sonuç sadece % 1 çıkmıştır. Bunun aksine, birinci denklem iş kazaları oranlarının % 64'ünün üretkenlikle açıklanabileceğini göstermektedir. İkinci denklem iş kazaları oranlarının % 64'ünün üretkenlikle açıklanabileceğini göstermektedir. İkinci denklemde, 1992 değerlerine göre hesaplanan yatırım oranlarını kattığımızda, değişkenlik oranı küçük bir artma ile 73'e ulaşmaktadır. Yeraltı işçisi başına düşen yatırım oranlarından hareketle yapılan daha ileri bir testin sonuçları (ki bu test makalede verilmemiştir) buna % 1'den fazla etki etmemektedir.

İş kazalarıyla ilgili regrasyon analizi 1942-1990

Eşitlik (Equation)	Bağımsız değişkenler (Independent variables)			r ²	r ² (adj)
	Sabit (Constant)	Üretkenlik (Productivity)	Yatırım (Investment)		
(1)	-71 (-1.69)	+1.10 (9.20)	-	64.3	63.6
(2)	-1.37 (-3.42)	+1.4 (10.88)	-0.000178 (-4.04)	73.6	72.5

(Note: below the coefficients are t-statistics)

Not: Parantez içindeki rakamlar T testi sonuçlarıdır.

KAYNAKLAR

- Berberoğlu, B. (1982): *Turkey In Crisis*, London, Zed Press
- Çiladır, S. (1977): *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848-1940*. Eki/Tık İstatistik Yıllığı 1942-1990,
- Ereğli Kömür Madeni Humayunu İdaresinin Dilaver Paşa Nizamnamesi, Ereğli, 21 Nisan 1867
- Etingü, T. (1976): *Kömür Havzasında İlk Grev*: İstanbul, Koza Yayınları
- Işıklı, A. (1987): 'wage Labour And Unitonization', *Turkey In Transition: New Perspectives*, Oxford, Oxford University Press.
- Keyder, C. (1987): *State And Class In Turkey: A Study In Capitalist Development*, London, Verso
- Kanunlar, 1989, 3 Şubat.
- Koç, Y. (1986): '1936-1960 Döneminde İşçi Hakları', *Türkiye'de İşçi Hakları: Osmanlı Döneminden 1986'ya*, Ankara, Türkiye Yol İş Sendikası
- Naim, A. (1983): *Bir Yudum Soluk*, Zonguldak, Şirin Ereğli Yayınları
- Nichols, T. (1986): 'industrial Injuries In British Manufacturing In The 1980s' *The Sociological Review*, 24, 2.
- Nichols, T. (1990) 'industrial Safety In Britain And The 1974 Health And Safety Act: The Case Of Manufacturing' *International Journal Of The Sociology Of Law*, 18.
- Oskay, Ü. (1983): *Geçiş Dönemi Tipi Olarak Zonguldak Kömür Havzası Maden İşçisi*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir
- Roy, D.A. (1974): 'the Zonguldak Strike: A Case Study Of Industrial Conflict In A Developing Society', *Middle Eastern Studies*, 10 (2)
- Roy, D.A. (1976): 'labour And Trade Unionism In Turkey: The Ereğli Coalminers', *Middle Eastern Studies*, 12
- Schick, I.C. And Tonak, E.A. Ed. (1987): *Turkey In Transition: New Perspectives*, Oxford, Oxford University Press
- Singleton, W.T. (1982): 'accidents And The Progress Of Technology' *Journal Of Occupational Accidents*, 4.
- Tmmob (1982): *Türkiye Taşkömürü Madenciliğinde İşçi Sağlığı Ve İsgüvenliğine İlişkin Çözüm Ve Öneriler*, Maden Mühendisleri Odası Zonguldak Şubesi Yayını
- Thurst, E.L. And Bamforth, K.W. (1951): 'some Social And Psychological Consequences Of The Longwall Method Of Coal-Getting', *Human Relations*, '1, 1.
- Tık Yıllık Faaliyet Raporu*, 1966-1990.
- Tık 1992 Yatırım Programında Yer Alan Projeler*
- Türkiye Taşkömürü Kurumu Yatırımları*, Temmuz 1992: 4-5
- Tık 1990 Yılı İşkâzası Analizleri*, 1991.
- Yersel, K. (1989): *Madencilikte Bir Ömür*, İstanbul, Maden Mühendisleri Odası Yayınları.

ABSTRACT

The paper is in two parts. Section I provides information on the development of the Zonguldak coalfield and its labour force in the context of a brief account of changes in national political regime and national accumulation strategy. Three periods are distinguished and the behaviour of the injury rate is reported for each of them. It is seen that the behaviour of this rate, and thus, in an important respect, the quality of life of the Zonguldak miners, differs from what might conventionally be expected from changes in political regime and in the rights of labour.

It is argued in Section II that, notwithstanding changes in the rights of labour, and the state's macro economic policy, Zonguldak miners have been subject to a form of accumulation which in some respects has been relatively constant over the half century reviewed. The key element in this regime, which marks it out from the model that is often supposed to be typical of advanced capitalism- in which productivity is generated by technological progress- is that productivity at Zonguldak has been substantially labour- led throughout the whole period. This proposition is evidenced in various ways: by the analysis of the injury rate at Zonguldak over half a century; by an examination of the variation of different categories of injury over time; and by an examination of differences in the performance of different coal field districts. In addition, and in recognition of the importance of Zonguldak miners' hard won experience, extensive use is made of their own views and accounts of how injuries happen. The paper deals with injuries and not with health (adverse effects on which can take a much greater time to emerge). It underlines, however, the often neglected costs of some low technology production methods and the persistence of these in situations where labour remains weak.

TÜRKİYE'DE ORTA SINIFLARIN GELİŞİMİ*

Engin Önen**

Az gelişmiş toplumlar genellikle orta sınıfları zayıf toplumlar olarak nitelenir. Bu toplumlardaki ekonomik ve siyasi istikrarsızlık da, çoğu zaman bu duruma bağlanır. Ancak az gelişmiş ülkelerin de geçirmekte oldukları değişim süreci bazı farklılıklarla da olsa, orta sınıfların gelişmesi yönünde etkiler yapmaktadır.

Türkiye'de orta sınıflara ilişkin inceleme ve araştırmalara baktığımızda, diğer birçok az gelişmiş ülkeden daha güçlü bir orta sınıfın varlığı vurgulanmaktadır. Bu durum da, genellikle, diğer az gelişmiş ülkelerden farklı olarak Türkiye'nin siyasal bağımsızlığını hiçbir zaman yitmemesi ve yüzyıllar süren bir imparatorluğun bürokrasisini devralmasına bağlanır¹. Ancak yüzyıllar süren imparatorluğun bazı özelliklerinden dolayı, geleneksel orta sınıfın gelişmesini engellediği görüşüne sahip olanlar da vardır. Diğer bazıları ise Müslüman- Türk kültürünün bu duruma yol açtığı kanaatini benimserler. Şerif Mardin ise aynı konuda şu görüşleri ileri sürmektedir: "Oldukça yaygın bir klişe'ye göre, Osmanlı İmparatorluğunun sosyal bünyesinin özelliklerinden biri de Batının orta tabakasına tekabül eden bir sınıfın eksikliğidir. Batılı müelliflerinin ortaya attıkları, fakat bizde de benimsenen bu teze göre, Osmanlı Türkleri, cengâverlik ve devlet idaresi ile ilgili işlerden başkalarını faaliyet sahası olarak kendilerine layık görmedikleri için, enerjilerini ticaret ve sanayinin geliştirilmesine sarfetmemişler ve böylece Batıda orta sınıfların meydana gelmesinde pek büyük bir rol oynamış olan tüccar tipi, Müslüman- Türk ahali arasında teşekkül edememiştir. Bu inanca göre, Osmanlı İmparatorluğunda tüccar daha ziyade Hıristiyan ve Musevi ekalliyetlerine has bir tiptir². Mardin'e göre böylece, ticaret ve sanayinin gayri müslimlerin tek elinde olması, Osmanlı İmparatorluğunun her devresinde geçerli bir olgu haline getirilmek istenmiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde sanayi ve ticari kurumların tamamına yakınının ecnebilerin elinde bulunması ve modern Türkiye'nin oluşmasında bu kurumların ecnebilerden Türklerin eline geçmesi şeklindeki yakın tarihimizin zihnimizde bıraktığı izler yüzünden "Türkler de bir orta tabaka olmadığı teorisini gerek kendimize gerekse başlarına kabul ettirebilecek bir psikolojik iklim

* Bu makale 3. Sosyal Bilimler Kongresi, ODTÜ, Ekim, 1992'de bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

¹ Kışlalı, Ahmet T., *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, sf. 175.

² Mardin, Şerif, "Türkiye'de Orta Sınıfların Üç Devri", Forum Dergisi, C. 6, No: 69, sf. 11.

Türkiye'de hakim olmuştur³. Bu görüşün doğru olmadığını, Osmanlı İmparatorluğunda, 18. yılın osnaları ve 19. yüzyılın başlarında ticaret ve sanayi ile uğraşan Türk- İslâm grubunun varlığına ilişkin çeşitli belirtiler olduğunu vurgulayan Mardin, bu tabakanın yok oluşunun toplumun iç dinamizminden kaynaklanmadığını belirtmektedir. "1830'larda, muhtelif Avrupa devletlerinden ve bilhassa İngiltere'den ithal edilen malların Türkiye'ye daha kolayca girişini temin etmek maksadı ile yapılan ticari anlaşmalar ve Türk mallarının korunmamış olmaları neticesinde, bu sınıfı o zamana kadar ayakta tutmuş olan imkânların Avrupalıların ellerine geçtiğini görüyoruz⁴."

Cumhuriyet dönemine kadar girişimcilik faaliyetlerinin hemen hemen tamamının azınlıklar elinde bulunduğu bir gerçektir. 1915 yılı itibariyle Türk sanayinde azınlık ve yabancı paylarını konu edinen incelemelere baktığımızda, gerek sermaye sahipliği açısından gerekse işgücü açısından azınlıkların elinde olduğunu göstermektedir.

Milliyet	Sermaye %	Emek %
Türk	15	15
Rum	50	60
Ermeni	20	15
Yahudi	5	-
Diğer	10	-

Tablo- 1 Türk Sanayinde Azınlık ve Yabancı Payları⁵

Cumhuriyet tarihi boyunca iki olay ya da dönüştürme dönemi orta sınıfların gelişmesinin kaynağı olarak benimsenmektedir. Bunlardan birincisi Cumhuriyetin ilanı ve Kemalist reformlardır. İkinci ise 1946- 1950 dönemiyle başlayan kapitalistleşme doğrultusundaki yapısal dönüşümlerdir. Şimdi kısaca bu olgular üzerinde duralım.

1. Cumhuriyet ve Bürokratik Seçkinler:

Cumhuriyetin ilanı ve Kemalist reformlar orta sınıfların ortaya çıkıp gelişmesinde anahtar öneme sahip olaylardır⁶. Çünkü bu olaylar Osmanlı İmparatorluğundan devralınan asker- sivil bürokrasisinin önderliğinde gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu sınıf yapısında önemli ağırlığa sahip olan bürokratlar İttihat ve Terakki döneminde ve Cumhuriyetin ilanından sonra da tek parti döneminde bu ağırlığını sürdürmüştür⁷. Bu gelişmeyi Ş. Mardin şöyle betimliyor: "Eski memur sınıfının bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti memur kadrolarına aktarılıyor. Yeni teessüs eden devletçi idarede orta tabaka memurlardan teşekkül edecektir. Bir taraftan ise, Osmanlı memur tipinin en

³ a.g.e., sf. 11.

⁴ a.g.e., sf. 11.

⁵ DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, Ankara, 1973, sf. 143.

⁶ Neyzi, Nezi, "The Middle Classes in Turkey", Edit., Kemal H. Karpat, *Social Change and Politics in Turkey - A Structural- Historical Analyses*, Leiden Netherlands, 1975, sf. 124.

⁷ Akşin, Sina; *Toplum ve Bilim*, 1977.

Türkiye'de Orta Sınıfların Gelişimi

büyük noksanları maişet problemlerinden doğduğu için memurların artık bu gibi meselelerle uğraşmaması teminat altına alınıyor. Modern Cumhuriyet Türkiyesini yaratma işi bu yeni orta- memur tabakasına emanet ediliyor. Cumhuriyetin ilanından otuz kusur sene sonra arkaya baktığımız zaman inkılapların Türkiye'de yerleşmesine bu orta sınıf tabakasının, kaymakamıyla, hocasıyla, mühendisiyle, hakimiyle en çok yardım etmiş olduğunu apaçık bir şekilde görürüz⁸. " Bir başka anlatımla bürokratların önderliğinde uygulamaya konan modernleşme hareketi aynı zamanda gerek idari mekanizmadaki gerekse diğer kurumlarındaki memurlara dayanıyordu. Modernleşmeyi kapitalizme 'kendi başına geçemeyen' Batı dışı (az gelişmiş ya da geleneksel ...) toplumların Batı toplumlarını hedefleyen bir toplumsal değişme anlayışı olarak ele alabiliriz. Modernleşme hareketi, Batılı toplumların yaklaşık olarak üç dört yüzyılda kendiliğinden eriştikleri ideale (modern aşamaya), Batılı olmayan toplumların çok daha kısa sürede ulaşmak istemelerinden kaynaklanır. Yani bir bakıma tarihi gecikmişliği telafi etme arzusunun da yansımasıdır⁹.

Bürokratik elitler önderliğinde uygulanmaya, çalışılan modernleşme projesi şu kabullere dayanır:

a- Batılı toplumlar sürekli değişen, hareketli toplumlardır. Buna karşılık Batılı olmayan toplumlar değişimin çok yavaş olduğu, ya da hiç değişmeyen durağan toplumlardır.

b- Modern topluma doğru değişmek, Batılı olmayan toplumlarda, kendiliğinden bir süreç olmadığından toplumun çoğunluğunu oluşturan ve gelenekselliğini sürdüren kitlelerin bu süreçte bir güç olarak ortaya çıkmaları söz konusu değildir. Dolayısıyla, batılı olmayan toplumlarda yabancı aristokratik bir seçkinler zümresinin veya Batılı modern kültürünün düşünsel araçlarıyla donanmış yerli bir aydınlar grubunun yahut da her iki grubun yahut da her iki grubun birlikte oluşturacağı bir gücün yol göstericiliğine ihtiyaç vardır¹⁰.

Türk toplumunda da Osmanlıdan Cumhuriyete bürokrasi önderliğinde sürdürülen modernleşme mücadelesi temelde bu anlayışlara uygun düşmektedir. Bu süreç, bir yönüyle burjuvazisi olmayan bir toplumda burjuvazinin işlevini üstlenerek sanayileşmeyi gerçekleştirme, bir yönüyle de burjuva sınıfını yaratma çabasını içerir¹¹. Az gelişmiş ülkelerde üstlendikleri bu işlevden dolayı bürokratlar bazen 'idari burjuvazi' ya da 'bürokratik burjuvazi' olarak da anılırlar¹².

⁸ Mardin, Şerif; a.g.e., sf. 11-12.

⁹ Özbek, Meral; *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, Sf. 33.

¹⁰ Köker, Levent; *Modernleşme, kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 1990, Sf. 28.

¹¹ Mardin, Şerif; *Din ve İdeoloji*, Ankara, 1969, Sf. 117. Ayrıca Şaylan, Gencay, *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, TDOAİE Yay., No: 140, Ankara, 1974, Sf. 71.

¹² Balibar, E., Wallerstein, I.; *İrk, Ulus, Sınıf*, Belirsiz Kimlikler, Çev. Nazlı Ökten, Metis Yay., İstanbul, 1993, Sf. 177.

Bu modernleşme sürecinde bir yandan bizzat devlet tarafından gerçekleştirilen yatırımlar ve diğer yandan da özel girişimciliğin devlet tarafından desteklenmesi aracılığıyla sürmüştür. 1950'lere kadar süren bu gelişmeler, başta asker ve sivil bürokratlar olmak üzere diğer devlet memurlarının da (eğitim ve sağlık personeli gibi) gelir ve saygınlıklarının diğer kesimlere göre yükselişini sağlamıştır.

2. Kapitalistleşme ve Girişimciler:

1940'lardan itibaren girişimci grubun yükselişi 1950'lerde önemli sosyal ve ekonomik dönüşümlerin gerçekleşmesini sağlamıştır. 1946- 1950 döneminde gerçekleşen önemli siyasal değişimlerde (çok partili yaşama geçiş) giderek gücü artan yeni orta sınıfın rolü belirleyici olmuştur¹³. (Bu orta sınıf gruplar terminolojimiz açısından eski orta sınıflara denk düşmektedir.) Bu dönemi, bazıları orta sınıf içindeki ekonomik grupların yükselişi, bürokratik elitin gücünün zayıflaması olarak değerlendirirler¹⁴. N. Göle'de bu dönemi şöyle nitelemektedir: "Devletçi müdahale tarzı yerini kapitalist bir gelişme tarzına bırakır. Bununla eş zamanlı olarak siyasal iktidar elit bürokratlardan 'girişimcilere' geçer¹⁵. Nezh Neyzi aynı doğrultuda olmak üzere, girişimci kesimin etrafında yeni bir yenilik merkezi oluştuğunda, gelişmekte olan bir toplumun modernleşme merkezi olarak bürokratik elitlerin öneminin azladığını vurgulamaktadır¹⁶. G. Şaylan da bürokratların egemen gruptan çıkıp orta sınıfa dahil olmalarını bu dönüşüme bağlar. "Cumhuriyet döneminin egemen gruplarından birini meydana getiren bürokrasi toplumsal değişme sürecinde toplumsal hiyerarşideki yerlerini kaybetmiştir. Başka bir deyimle artık Türkiye'deki güçlü sosyal gruplar devlet memurluğuna değil, başka alanlara yönelmiş- girişimcilik gibi; bürokrasinin sınıfsal tabanı orta sınıfların üzerine oturmuştur¹⁷. Bu durum bir yerde, Cumhuriyetin ilanı ile egemen hale gelen bürokrasinin ve diğer devlet memurlarının hem maddi hem de statü yönünden sahip oldukları ayrıcalıkları önemli ölçüde yitirmelerine neden olmuştur.

1950'lerde girişilen kısmi iktisadi liberalizm deneyi orta sınıfın gelişimine oldukça önemli katkılar yapmıştır¹⁸. Bu süreç bir yandan orta sınıfın farklılaşmasına, bir yandan da topluma nüfus içindeki oranının genişlemesine yol açmıştır¹⁹. 1950 sonrası dönemde orta sınıfın çapındaki hızlı genişleme imalat, ticaret ve hizmetlerdeki yeni çalışma gruplarının çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde başlayan ve günümüze kadar devam eden dışa bağımlı sanayileşme, hem eski orta sınıf grupların hem de yeni orta sınıf içinde değerlendirdiğimiz grupların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Burada üzerinde durmamızı gereken iki nokta ortaya çıkmaktadır. Birincisi

¹³ Neyzi, Nezh, a.g.e., Sf. 124.

¹⁴ a.g.e., Sf. 125.

¹⁵ Göle, Nilüfer; Mühendisler ve İdeoloji, Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere, İletişim Yay., İstanbul, 1986, Sf. 78.

¹⁶ Neyzi, Nezh, a.g.e., Sf. 148.

¹⁷ Şaylan, Gencay; a.g.e., Sf. 202.

¹⁸ Mardin, Şerif; "Türkiye'de Orta Sınıfların Üç Devri" Foru Dergisi, C.6, No: 69, Sf. 12.

¹⁹ Neyzi, Nezh; a.g.e., Sf. 135.

Türkiye'de Orta Sınıfların Gelişimi

sanayileşme süreciyle küçük üretimin de yaygınlaşmaya başlamasıdır. Bu durum Batılı toplumlarda girişimci orta sınıfın önemli ölçüde ücretlilere dönüşmesi görüntüsünden farklı bir durumdur. Gerçi gelişmiş batı toplumlarında da belli alanlarda küçük girişimciliğin sürdüğü de bir gerçektir ama önemli bir kısmı bugün artık ücretlileşmiştir. İkinci nokta ise, gelişen sanayileşmenin yol açtığı teknik ve bürosal mesleklerin yaygınlaşmasıdır.

Türkiye'deki orta sınıf meslek gruplarını incelediğimizde yeni orta sınıfın yanında eski orta sınıfın önemli ölçüde varlığını sürdürdüğünü görürüz. Sanayileşme süreci içinde erimeleri beklenen bu grupların tersine yaygınlaşmalarına ve bu süreç tarafından desteklenmelerine daha tanık olmaktadır. Küçük üretim ve ticaretin desteklenmesi genellikle işsizliği önlemek ve büyük sanayinin tamamlayıcısı olmasına bağlanmaktadır²⁰. Ama diğer bazı yazarlar ise bu gelişmenin, dışa bağımlı sanayileşmenin doğal bir sonucu olduğu görüşündedirler. Bu görüşü savunanlar küçük sanayinin desteklenmesiyle ilgili birbirine bağlı iki neden ileri sürerler. Biri basit teknolojiye küçük sanayi desteklenerek büyük çapta sanayileşme engellenmekte ve böylece Batılı ürünlerle rekabet edemeyecek durumda tutulmak istenmektedir²¹. İkinci ise muhafazakar bir grubu güçlendirerek kapitalizmi daha geniş bir temele oturtma çabasıdır²².

Boratav eski orta sınıf grupların yaygınlaşmasını bazı yapısal nedenlerle şöyle açıklıyor: Türk ekonomisinin gelişme tarzı bir bakıma Batı kapitalizminin sanayi devrimi diye anılan döneminden önceki görüntüsün andırılmaktadır. Tarıma giren yeni üretim araçlarının etkisiyle eski üretim ilişkileri çözülmekte, mülksüzleşen köylü nüfusun bir kısmı serbest işgücü halini alarak şehirlere yönelmekte ve böylece kapitalist sanayileşmenin ön şartları gerçekleşmektedir. Ancak öte yandan sanayileşme temposu zayıf kalmakta, böylece şehirlere yığılan işgücü, ticaret ve küçük üreticilik içinde hayat sahaları bulmaktadır. Batı'da bir kere sanayi devriminde, bir kere de tekelci kapitalizme geçişte olmak üzere tarım dışında iki büyük 'mülksüzleşme' olayı yaşanmıştır. Türkiye'de bu mülksüzleşme süreci henüz tarım dışında görünmüyor. Küçük üreticiliği tasfiye eden bir sanayileşme veya küçük sermayeye hakim olan bir sermaye temerküzü süreci henüz yok²³.

Örneğin 1927 ve 1970 yılları arasında ülke genel nüfusu iki buçuk kat arttığı halde küçük sanayi işyerlerinin sayısı beş kat artmıştır²⁴. Ayrıca işyeri sayımları imalat sanayindeki küçük işlerinin toplam payının oldukça büyük olduğunu (1970'de % 97. 3) göstermektedir. Ancak bu sayısal üstünlüğe rağmen toplam sanayi üretimine katkıları

²⁰ Avcioğlu-Doğan; Türkiye'nin Düzeni, İkinci Kitap, Tekin Yay., İstanbul, 1979, Sf.890.

²¹ Kıray, Mübeccel; Ülkenin Temel Çelişkileri, *Devrimci Eğitim Şurası*, TÖS Yay., No: 4, Sf. 129.

²² Avcioğlu, Doğan; a.g.e., Sf. 890.

²³ Boratav, Korkut; *100 Soruda Gelir Dağılımı*, Gerçek yay., İstanbul, 1969, Sf. 182.

²⁴ Çelebi, Nilgün; *Aydın'daki Küçük Sanayilerin Sosyolojik Açısından İncelenmesi*, E. Ü. Edebiyat Fak. Yay., No: 26, İzmir, 1983, Sf. 18.

oldukça düşüktür (% 16. 1)²⁵. Yerasimos'un bu durumla ilgili yorumu şöyledir: "büyük burjuvazi ister üretim ister ithalat yoluyla olsun, mal kaynaklarını elinde tutar ama bunların dağıtımı ile ek ürünlerin yapım işlerini kendi denetiminde küçük burjuvazi aracılığıyla gerçekleştirir²⁶. " H. Ziya Ülken de benzer bir şekilde küçük imalathanelerin büyük endüstri tarafından meydana getirildiği, çünkü büyük sanayinin onlara muhtaç olduğu görüşünü savunur²⁷. Doğan Avcıoğlu ise, küçük sanayi ve el sanatları üyelerinin üç grupta değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer "Bunlardan birincisi genellikle geleneksel nitelikte olan ve büyük sanayinin gelişmesiyle, gitgide, pazarlarını yitirerek ortadan çekilen teşebbüslerdir. Meselâ geleneksel deri ve kösele sanayi zamanla tesfiyeye uğramaktadır.

İkinci grup, büyük sanayiinin tamamlayıcısı olarak faaliyet gösteren ve onun bazı mamul, yarı- mamul girdilerini, ara mallarını üreten küçük sanayidir. Mesela ileri kapitalist ülkelerde, büyük sanayinin dalları halinde ya da ona bağlı işletmeler olarak, küçük sanayi önemli bir gelişme ağöstermişe benzemektedir. Bu tür küçük sanayiinin müşteri ile direkt teması yoktur. Daha doğru bir deyimle, müşterisi büyük sanayidir. Türkiye'de büyük sanayiinin tamamlayıcısı olan bir küçük sanayiinin az çok gelişmesi mümkündür.

Üçüncü gruba, bu mamullerinin özelliği dolayısıyla büyük sanayie rağmen yaşama şansı olan küçük sanayiinin yanı sıra, ileride tesfiyesi mümkün olmakla birlikte, şimdilik gelişme ağösteren küçük sanayi dahil edilebilir²⁸. "

Sonuç olarak gerek büyük sanayinin destekleyici konumuyla, gerek istihdam olanakları sağlamasıyla, gerekse siyasal çatışmayı azaltma işlevleriyle ülkemizde küçük üretim ve girişimcilik oldukça yaygın bir görünüm sergilemektedir.

Şimdi de yeni orta sınıfın gelişimi üzerinde kısaca duralım. Türkiye'de yeni orta sınıfın en büyük bölümünü memurlar oluşturur. Memurların toplam nüfus içinde önemli bir ağırlığa sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en önemli nedenlerinden biri Osmanlıdan günümüze Türkiye'nin yönetsel yapısı ve gelenekleridir. Memur sayısının yüksek olmasın diğeri bir nedeni de, Türkiye'deki genel istihdam koşullarının yarattığı kimi zorlamalardır²⁹. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde, örneğin; 1910 yılında 137538 olan memur sayısı Cumhuriyet dönemiyle giderek artmıştır. 1930 yılında 104115 olan memur sayısı 1938'de 1344779'a yükselmiştir. Daha sonra 1946'da 222116 ya ulaşan memur sayısı, 1963'de 449869 ve 1976'da ise 962537'e ulaşmıştır³⁰. Günümüzde ise bu sayı çok daha yüksektir. Toplam ücretliler içinde de devlet memurlarının sayısı oldukça yüksektir. (Örneğin 1970'de % 15. 72)³¹.

²⁵ a.g.e., Sf. 17.

²⁶ Yerasimos, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Türkçesi Babür Kurucu, 3. Baskı, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, Sf. 865.

²⁷ Ülken, Hilmi, Z.; *Yeni Orta Sınıflar*, *Bayrak Dergisi*, Sayı:8, Şubat 1972, Sf. 8.

²⁸ Avcıoğlu, Doan; a.g.e., Sf. 891-892.

²⁹ Bozkurt, Ömer, a.g.e., Sf. 8-9.

³⁰ a.g.e., Sf. 8.

³¹ a.g.e., Sf. 9.

Türkiye'de Orta Sınıfların Gelişimi

Yeni orta sınıfın yönetsel mekanizma dışında diğer diğer önemli bir kaynağı da gelişen sanayi ve ticarettir. Ya da örgütlülüktür. Örgütlü yaşamın tüm düzeylerinde bürokratik sistem vardır. Onun için özellikle 1950'lerden itibaren hızlanarak gelişen özel sektörün de teknik ve bürokratik işgücüne gereksinimi artmıştır. Türkiye'de özel kesimin bürokratik yapılarına yönelen işgücünün önemli bir oranı kamu kesiminden gelmektedir. Bu hareketlilik, Berger'in deyimiyle "administrative- clerical bir bürokrasiden manegerial- tecnic bir bürokrasiye" dönüşüm³² anlamına gelmektedir. Örneğin 1965'te bu konuda yapılan bir araştırma, Türkiye'de özel sektörde yer alan yöneticilerin % 35'inin devlet kesiminden geldiğini göstermektedir³³.

Ayrıca hızla gelişen hizmetler kesimi de profesyonelleşmiş ve uzmanlaşmış işgücüne agereksinin yaratmaktadır. Böylece eğitim, sağlık ve eğlence gibi alanlar yeni orta sınıfın kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Buraya kadar çeşitli gelişmelerin, işgücünün yapısı ve dağılımı üzerine yaptığı etkilerin Türkiye'de geniş bir eski ve yeni orta sınıf gruplarının varlığına olanak tanıdığını vurguladık. Şimdi de işgücünün sektörel ve mesleki dağılımı ve işteki konumunda meydana gelen gelişmeler üzerinde duralım.

Yıl	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
1960	78. 0	10. 0	12. 0
1977	62. 0	14. 0	24. 0
1987	55. 7	18. 1	26. 2

Tablo- 2 Türkiye'de İşgücünün Sektörel Dağılımı (1987)³⁴

Kaynaklar arasında ufak tefek sapmalar olmasına karşılık, genel olarak Türkiye'deki işgücünün sektörel dağılımında tarımsal işgücünün azalıp, sanayi ve hizmet sektöründe çalışanların artışına tanık olmaktadır.

Mesleki dağılıma ilişkin çok sağlıklı verilere sahip değiliz. Bize bu konuda sayısal bilgiler sağlayan Genel Nüfus Sayım sonuçlarında 1927'den beri kullanılan sınıflamaların farklı olması, sağlıklı karşılaştırmalar yapmamızı engellemektedir. Özellikle 1945'e kadarki mesleki sınıflama daha sonrakilerden oldukça farklıdır. Onun için çalışan toplum nüfusunun iş veya meslek dağılımını 1927- 1945 arası ve 1955 ile 1985 arası olmak üzere iki ayrı tablo oluşturarak incelemeye çalışacağız.

Çalışan toplam nüfusun mesleki dağılımına ilişkin veriler için kullanılan meslek sınıflamaları ülkeden ülkeye, hatta yukarıda da görüldüğü gibi aynı ülkede yıllara göre değişmektedir. Bu da bizi gerek ülkeler arası gerekse aynı ülkede zaman içinde sağlıklı karşılaştırmalar yapmaktan alıkoymaktadır. Ancak genel hatlarıyla bu tabloları incelediğimizde tarım ve hayvancılıkla ilgili meslek üyelerinin oranında sürekli bir azalış, profesyonel ve idari meslekler ve bürosal iş sahiplerinin oranında bir artış görülmektedir. 1927- 1945 verilerinde tarım ve hayvancılıkla uğraşanların sayısında

³² Berger, Moroe; "The Middle Class in The Arab World", The Middle East in Transition, ed. Walter Z. Laquer, New York, 1958, Sf. 71. Aktaran Neyzi, Nezih, Sf. 132.

³³ a.g.e., Sf. 132.

³⁴ The World Bank, Ağustos, 1979, Sf. 163 Ayrıca Eurostat, Basic Statistics of The Community, Luxembourg, 1989, Sf. 117.

Engin Önen

görülen artış ise, o dönem nüfus sayımlarında mesleksel dağılımla ilgili bilgilerin sağlıklı bir şekilde toplanamamasından kaynaklanmaktadır. Zaten tabloda sınıflanamayanların oranının yüzde kırkların üzerinde olması da bunu göstermektedir.

Meslekler	1927	1945
Teknik ve serbest meslekler	0. 68	0. 86
Memurlar (1945'te asker dahil)	0. 72	5. 00
Ticaret, işverenler yüksek dereceli çalışanlar	2. 78	2. 41
Tarım, hayvancılık, balıkçılık	47. 40	64. 70
Taşımacılık ve haberleşme	0. 17	1. 22
Madencilik ve taş ocaklarında çalışanlar	0. 37	0. 45
Zanaatkâr, sanayi işçisi, memurlar	3. 23	4. 90
Kol işçisi	0. 99	0. 23
Hizmetler	1. 32	0. 43
(Asker dahil) Bilinmeyenler	43. 63	19. 76
Toplam		

Tablo- 3 1927- 1945 Yıllarında Türkiye'deki Çalışan Nüfusun İş veya Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (%)³⁵

Meslekler	1955	1970	1985
İlmi ve teknik elemanlar Serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler	1. 30	3. 67	4. 92
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe Yöneticileri	1. 85*	0. 56	0. 81
İdari personel ve benzeri çalışanlar	-	2. 28	3. 56
Ticari ve satış personeli	2. 20	3. 06	4. 75
Hizmet işlerinde çalışanlar	2. 27	3. 68	5. 40
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	77. 26	66. 81	58. 71
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar	10. 59	9. 04	21. 79
Diğerleri ve bilinmeyenler	4. 53	10. 90	0. 06
Toplam	100. 00	100. 00	100. 00

Tablo- 4 1955- 1985 Yılları Arasında Türkiye'deki Çalışan Nüfusun İş veya Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (%)³⁶

Not:1955 yılına ait veriler 15 yaş ve yukarısını, diğerleri ise 12 yaş ve yukarısını içermektedir.

³⁵ Karpat, Kemal; "Structural Change, Historical Stages of Modernization and The Role of Social Groups in Turkish Politics", *Social Change and Politics in Turkey*, Brill, Leiden, 1973, Sf. 64-66.

* 1955 yılı verileri içinde bu oran 'İdari Personel ve Benzeri Çalışanlar' kategorisini de içermektedir.

³⁶ DIE, 1955 Genel Nüfus Sayımı, Ankara
DIE, 1977 Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara
DIE, 1980 Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara

Türkiye'de Orta Sınıfların Gelişimi

İşgücü açısından meydana gelen diğer önemli bir gelişme de, işgücünün konumunda meydana gelen değişimlerdir. Sanayileşmeyle ve ona bağlı örgütlenmeyle birlikte işgücünün ücretlileşme oranında sürekli bir artış meydana geldiğini biliyoruz. Ülkemizde de işgücünün konumunda buna koşut değişimlere tanık olmaktadır. Ülkemiz çalışan nüfusunun ücretlileşme oranı, köylülüğün ve küçük üretimin önemli ölçüde devam etmesi nedeniyle henüz gelişmiş Batı toplumlarındaki oranın bir hayli altındadır. Ancak özellikle kentleşme ve sanayileşme süreciyle birlikte bu oranın giderek arttığı gözlenmektedir.

Mesleki konum	Genel			Kent
	1955	1970	1985	1985
Ücretli	13. 30	27. 60	33. 95	53. 43
Kendi Hesabına Çalışanlar	26. 95	26. 70	22. 68	18. 63
Ücretsiz Aile İşçisi	54. 64	45. 00	42. 43	21. 59
İşveren	0. 33	0. 70	0. 94	6. 35
Bilinmeyen	4. 78	-	-	-
Toplam	100. 00	100. 00	100. 00	100. 00

Tablo- 5 Türkiye'de Çalışan Nüfusun Yıllara Göre mesleki Konumunda Meydana Gelen Değişmeler (%)³⁷

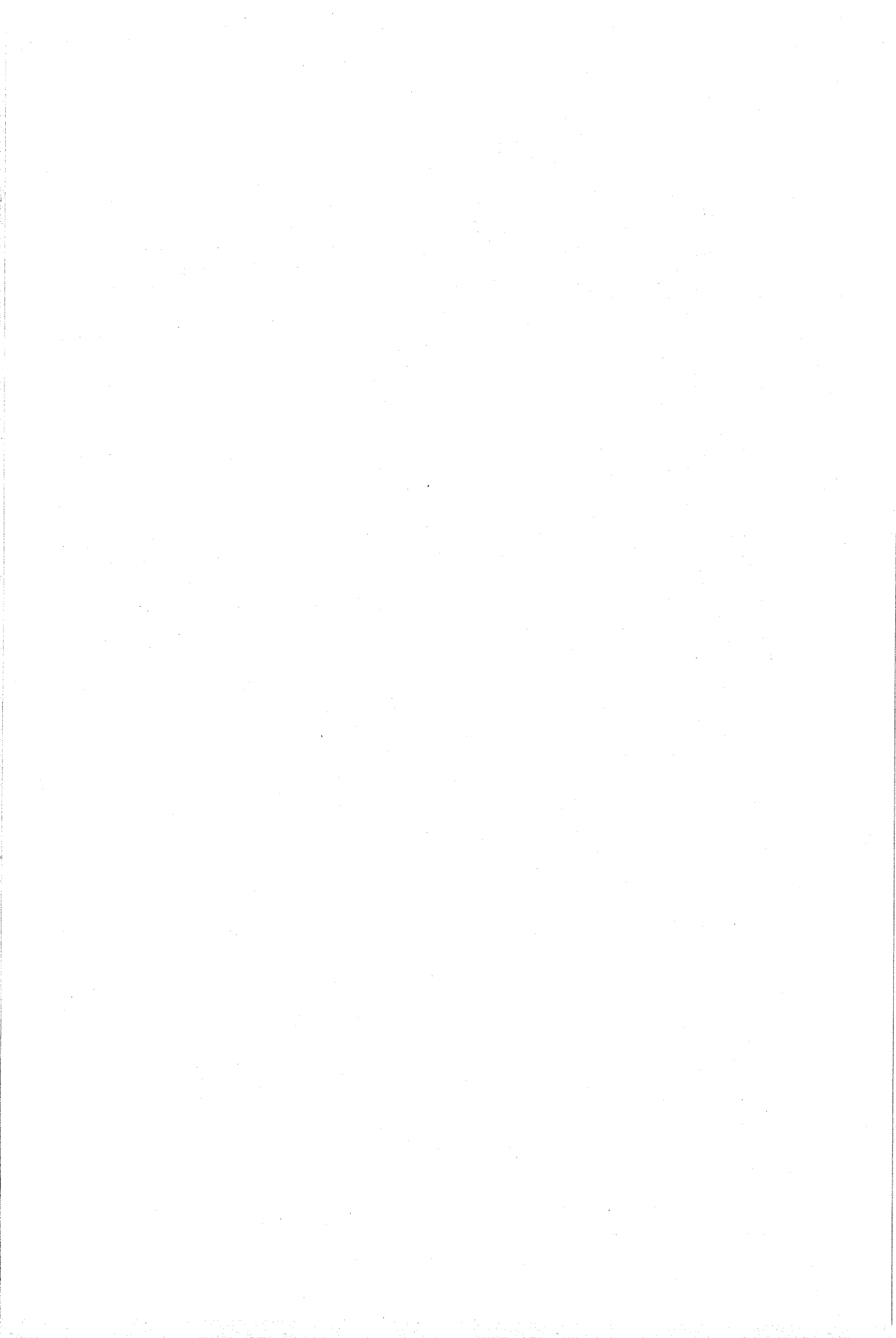
Bu veriler bize ücretli konumda çalışanların sürekli artışını ve buna karşılık ücretsiz aile işçiliğinin giderek azalışını göstermektedir. Kendi hesabına çalışanların oranında da sürekli bir düşüş yaşanmaktadır. Bu değişme eğilimlerinin kent nüfusu içinde daha da belirgin bir hal aldığını da söyleyebiliriz.

Çalışan nüfusun sektörel, mesleki dağılımı ve mesleki konumuna ilişkin değişim eğilimlerini gösteren veriler Türkiye'de orta sınıfların gelişimine ilişkin çeşitli ipuçları vermektedir. Bu sayısal veriler Türkiye'de orta sınıfın önemli bir potansiyele sahip olduğu yargısını destekler niteliktedir. Bu destek, birçok gelişmiş ülkeden farklı olarak hâlâ güçlü bir eski orta sınıfın varlığı için de geçerlidir. Orta sınıfın ücretli kısmı (yeni orta sınıf) toplumda en fazla genişleyen kesim olmaya adaydır. Bununla birlikte orta sınıfın küçük girişimciler kısmının (eski orta sınıf) da yapısal bazı nedenlerden dolayı daha uzun süre varlığını sürdüreceğini ileri sürebiliriz.

ABSTRACT

The stages in the process of the development of the middle classes are being examined in correspondence with the type of the class concerned in this paper. Those factors which influence the developments of old and new middle classes are being studied separately. Beside those effective factors which provide really important potential to the old middle classes (which is completely different from the developed countries) are also being discussed.

³⁷ a.g. eserler.

SIYASAL KATILIM AÇISINDAN ORTA SINIFLAR

Engin Önen*

Son zamanlara kadar siyasal katılım açısından orta sınıf (ya da sınıflar) özellikle iki açıdan incelemeye konu olmuştur. Birinci katılım düzeyleri ve özellikle de oy verme, ikincisi ise siyasal tercihleri ya da parti tercihleri açısından. Son zamanlarda ise, özellikle yeni toplumsal hareketlerde orta sınıfın oynadığı rol de tartışılmaya başlanmıştır.

Orta Sınıfların Siyasal Katılım Düzeyleri ve Siyasal Tercihleri:

İlk olarak orta sınıfın siyasal katılım düzeyine ilişkin saptama ve yorumlara değinelim. Bu konuda birbirinden farklı yorumlar bulunmaktadır. Bu farklı yorumların en bilinenlerden biri orta sınıfın demokrasinin kurumlaşması ve istikrara kavuşmasında en etkili sosyal unsur oluşturduğu şeklindeki görüştür. Diğer bir yorum ise, orta sınıfın toplumun siyasete ilgisiz kesimini oluşturduğu, siyasal yabancılaşmanın en yoğun yaşandığı kesim olduğu görüşüdür. Birinci görüş orta sınıfın siyasal katılım düzeyinin yüksek olduğu, ikincisi ise, düşük olduğunu ileri sürmektedir.

Pek çok araştırmanın bulguları yüksek sosyo-ekonomik statü ile siyasal katılma arasında olumlu bir bağıntı olduğunu göstermektedir. Yani daha yüksek sosyo-ekonomik statüdeki kişilerin diğerlerine göre siyasal faaliyetlere daha çok katıldıkları ortaya konmaktadır. "Bu durumda, toplumda orta sınıflara mensup kişilerin oranının yükselmesi, siyasal katılmanın da artması sonucunu doğurur. Öte yandan, ekonomik gelişme, örgütsel farklılaşmayı ve uzmanlaşmayı da artırır. Gelişmiş bir toplumda sosyal hayatın çok büyük bir bölümü, sayıları ve önemleri gitgide artan çeşitli ikincil (secondary) örgütler içerisinde geçer. Bu örgütler, daha önceleri geniş ailenin veya küçük yüzyüze ilişkilere dayanan birincil grupların yerine getirmekte oldukları birçok sosyal fonksiyonları üstlenirler. Böylece örgütsel ilişkilerin yoğunlaşması da, siyasal katılmanın artması sonucunu doğurur¹." "Siyasal katılmanın iki ana kaynağının yüksek sosyo-ekonomik statü ve örgütsel ilişkiler olduğunu, sosyo-ekonomik gelişmenin bu iki ana değişken yoluyla siyasal katılmayı etkilediğini²" kabul eden bu görüş orta sınıfların diğer kesimlere göre daha fazla katılım eğiliminde olduğunu ileri sürer. Orta

* Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

¹ Özbudun, Ergun; Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, A.Ü. Hukuk Fak., Yay. Ankara, 1974, Sf. 8-9.

² a.g.e., Sf. 12.

sınıfın bu özelliği, demokrasi için gerekli olan vatandaş katılımını sağlayarak demokrasinin sürekliliğine destek olur.

Örneğin ABD ve B.Avrupa'da seçimlerle ilgili yapılan araştırmalarda orta sınıf meslek gruplarının ortalama yurttaşlara göre daha fazla oy verme eğiliminde oldukları ortaya konmuştur³. Siyasal katılımın çeşitli düzeyleriyle ilgili araştırmalarda da, işçi sınıfıyla karşılaştırıldığında orta sınıf üyelerinin siyasete karşı daha ilgili olup siyasal bilgi, beceri ve yeteneğe daha fazla sahip oldukları, siyasal örgütlenmelerde daha fazla yer aldıkları ve dolayısıyla, oy verme ve siyasal olayları etkilemede daha atak oldukları saptanmıştır⁴. Hatta Goldhorpe daha da ileri gidip, diğer sınıflardan ayırt edici olarak, orta sınıfın, tüm politik renklerin lider ve eylemcilerinin kaynağı olmasını bekler⁵.

Orta sınıfların siyasal katılım düzeyinin diğer kesimlere göre daha düşük olduğunu savunan görüşlere ABD'li toplumbilimci Millis'i örnek gösterebiliriz. Yeni teknolojik ve toplumsal gelişmelerin toplumlar da siyasal yabancılaşmaya yol açtığını savunan Mills, beyaz yakalıların sayılarının sürekli arttığını ama oluşturdukları toplumsal gücün bilincinde olmadıklarını ileri sürer. Ona göre toplumda siyasal iktidarın demokratik bir nitelik almasında dengeleyici bir toplumsal güç olduğu ileri sürülen orta sınıf, bu görevi bile yerine getirebilecek fiili güç ve bilinçten yoksundur⁶. Bunun nedenini ise kısaca şöyle açıklamaktadır: Yeni orta sınıf "kendini güvenlik içerisinde hissetmek için bağlar aramakta, ancak hiçbir topluluk, hiçbir örgüt onun bu gereksinmesine cevap verebilmek için olduğu izlemi vermemektedir. Bu yalnızlığı onu, basın, sinema, radyo ve televizyon gibi ucuz halk kültürünün yapay ürünleri için bulunmaz bir müşteri haline getirmektedir⁷." Mills'in ileri sürdüğü umutsuzluk ve yeni denetim araçlarının rolünün yanında orta sınıfın siyasal katılım düzeyini düşüren diğer bir etmenin de görece refah düzeyi olduğu iddia edilmektedir. Bu yoruma göre örneğin ABD'deki siyasal ilgisizliğin en önemli nedenlerinden biri, orta sınıfların ciddi ekonomik ve sosyal sorunlarının olmamasıdır⁸.

Orta sınıfın siyasal tercihleri konusunda da birbirinden farklı yorumlar bulunmaktadır. Bu farklı yorumları ele almadan önce sınıf ile siyasal tercihler yada ideoloji arasında bağıntı üzerinde kısaca durmak gerekir. Son dönemlerde sınıf ideoloji bağıntısının zayıfladığını ileri süren görüşler olmasına rağmen, bu bağıntının halen sürdürüldüğü görüşü daha yaygındır.

Sınıf ile ideoloji arasındaki ilişkiyi açıklayan bazı yorumlar şunlardır:

³ Matras, Judah, *Social Inequality, Stratification and Mobility*, Second ed., Englewood Cliffs, New Jersey, 1984, Sf. 165.

⁴ Clegg, Stewart R.; *Frameworks of Power*, Sage Publications, London, 1989, Sf. 60.

⁵ Burraus, R. March; *Consumption and Clas Division and Change*, Mac Millian, London, a.g.e., Sf. 142.

⁶ Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı-Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981, Sf. 162.

⁷ a.g.e., Sf. 179-180.

⁸ Kışlalı, A. Taner, *Siyasal Sistemler*, İmge Yay., Ankara, 1991, Sf. 157.

Siyasal Katılım Açısından Orta Sınıflar

"1 Bir kuramsal yoruma göre sınıflar ekonomik düzeyde belirlenmiştir ve ideoloji siyasal durumun yansımasıdır veya gölge olayıdır. Bu pozitivist ekonomist yorumdur.

2. Bir ikinci kuramsal tavra göre; 'kendi içinde sınıflar' ekonomik düzeyde belirlenir. 'Kendi için sınıfın' ortaya çıkabilmesi için siyasal örgütlenmenin ve ideolojik gelişmelerin tamamlanması gerekmektedir. Sınıflar ideolojilerini yaratır ve ideolojiler sınıfların sınıf olarak belirlenişlerini ve bütünleşmelerini sağlar. Bu tarihçi-diyalektik yorumdur.

3. Üçüncü bir kuramsal tavıra göre, ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeylerdeki pratiklerin sonucu olarak sınıflar ve insan-özneler belirlenir. İdeoloji, ideolojik düzeydeki söylem çerçevesi içinde üretilir. İdeolojik düzeyin diğer düzeylerden görece bağımsızlığı vardır. İnsanlar ve sınıflar ideolojik yapıların öznesi değil taşıyıcısıdır. Bu yapıcı-kuramcı yorumdur⁹."

Orta sınıfın ideolojik ve siyasal ilgilerini incelerken ekonomik durumunu ele almak gerekir. Ama ekonomik konumun mekanik olarak ideolojiye denk düştüğünü düşünmek yanıltıcıdır. Bunun yanında pek çok faktör (siyasal örgütlenme ve sınıfsal ilişkiler... vs) ideolojinin üretilmesinde önemli rol oynar. İdeolojiyi yalnızca sınıfsal temeliyle açıklamaya çalışan Marksist yaklaşım, genellikle iki temel ideoloji olan burjuva ve işçi sınıfı ideolojisi üzerinde durur. Bu yaklaşımın klâsik yorumu küçük burjuvazinin (orta sınıfın) bağımsız bir ideolojisinin olmadığı şeklindedir. Küçük burjuvâzi bazen burjuva bazen de işçi sınıfı ideolojisini benimser. "Yirminci yüzyılda Almanya'da ve İtalya'da tekelleri burjuvazi ile birlikte faşist ideolojiyi ve devleti kurmuştur. Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşında etkin rol oynamış ve devletçilik deneyimini ve Atatürkçü ideolojiyi yaşamıştır. Sovyetler Birliğinde ve Çin'de kırsal küçük burjuvaziyle birlikte devrimin yanında yerini almıştır¹⁰. Küçük burjuvazinin bu anlamda kaypaklığını burjuvazi ile işçi sınıfı ideolojileri arasında geliş gidişleriyle açıklayan pek çok Marksist yazar bulunmaktadır. Poulantzas'a göre bu onların özel sınıf çıkarılarının olmayışından değil, çok kararsız bir sınıf olmasından kaynaklanır¹¹. Halbucada sınıfın bu çelişkili durumunu benzer bir şekilde şöyle açıklar: "Gerçek ve tek bir sınıf meydana getirmediği için, yeterince geniş bir toplumsal ufku bulunmadığı için ve varlığı gereği günlük mücadele içinde bulunduğu için, bu kategori davranışlarının kökenindeki güdülerin gerçek bilincine varamamaktadır; onun davranışları ya burjuvazide ya da işçi sınıfında ortaya çıkan özlemlerin yansımasından ibarettir¹²."

Buna karşılık özellikle günümüz Batı toplumlarında siyasal yönelimleri ve siyasi parti tercihleri açısından orta sınıfların tutucu eğilimde oldukları sıklıkla vurgulanmıştır.

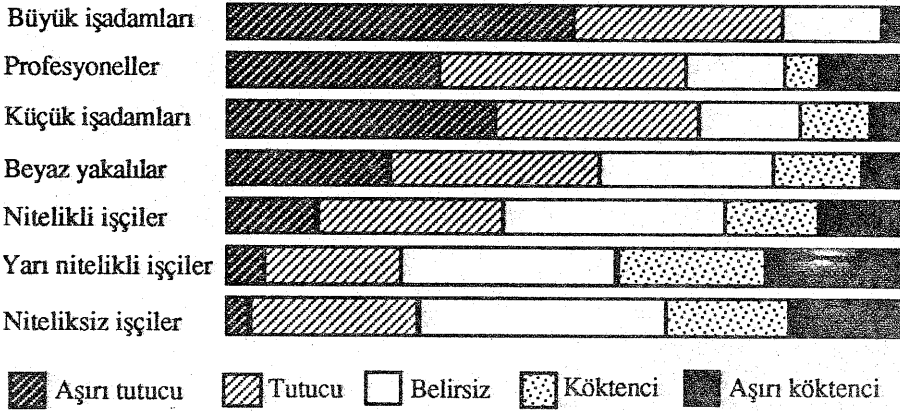
9 Akşit, Bahattin, Köy Kasaba ve Kentler ve Toplumsal Değişme, Turan Kitapevi, Ankara, 1985, Sf. 171.

10 a.g.e., Sf. 179-180.

11 Poulantzas, Nicos, "The New Petty Bourgeoisie", ed., Alan Hund, *Class and Class Structure*, Lawrence and Wishart, London, 1977, Sf. 116.

12 Bozkurt, Ömer; *Türkiye'de Kamu Bürokrasisinin Sosyolojik Görünümü*, TODAİE, Ankara, 1976, a.g.e., Sf. 22.

Köktenci değişmelere karşı olan orta sınıf üyelerinin toplumun egemen değerlerine daha çok uymaları ve bu uymanın kendi kişisel çıkarlarını elde etmeye yönelik olduğu iddia edilir¹³. Lash ve Urry bu durumu orta sınıfın örgütlü kapitalizmin gelişmesinden çıkarılmasına bağlarlar¹⁴. Örneğin ABD'de sosyal tabakaların siyasal eğilimlerini saptamaya çalışan bir araştırmancının sonuçlarıyla şöyle bir tablo oluşturulmuştur.

Tablo 1 : Kentsel tabakaların Siyasal Eğilimleri¹⁵

ABD'deki seçmenlerin parti tercihleri ile gelir ve mesleki özellikleri arasında açık bir bağlantı olduğu seçim araştırmalarından anlaşılmaktadır. Yüksek gelir grupları genellikle ve geleneksel olarak daha tutucu Cumhuriyetçi Parti'yi desteklerken, düşük gelir grupları sürekli olarak reformlar ve toplumsal değişmelerle daha fazla özdeşleşen Demokratları destekler. Orta gelir gruplarının oyları dönemlere göre değişiklik gösterir. Bu gruplar refah döneminde Cumhuriyetçi partiyi destekleyip, önemli bunalım dönemlerinde büyük bir çoğunlukla Demokratları desteklemiştir¹⁶.

İngiltere'de seçim davranışı uzun zamandır meslekle ifade edilen sınıf komunu yansıtan bir şey olarak ele alınmıştır. Bu konuyu inceleyen birçok yazar seçmen davranışlarının yorumunda sınıfın belirleyici rolünde uzlaşırlar. Her ne kadar sınıf-parti ilişkilerinde bir azalma olmuşsa da, seçim tercihlerini şekillendirmede sınıfın etkileri genelde kabul edilir. Butler ve Stokes, İngiliz seçmen davranışlarını incelemelerinde, kamuoyunda sınıfların elementlerinin en önemlisi olmasından dolayı, meslekleri kullanırlar. Mesleki sıralamada aşağıya doğru tutuculuğun düşmesini sınıf-parti

¹³ Lipset, Seymour M.; Siyaset İnsan, Çev.: Mete Tuncay, Teori Yay., Ankara 1986, Sf. 188.

¹⁴ Burrau, R., March, a.g.e., Sf. 143

¹⁵ Centers, Richard, The Psychology of Social Classes, A Study of Class Consciousness, Russell and Russell, New York, 1961, Sf. 51.

¹⁶ Mayer, Kurt B.; *Class and Society*, Brnwn Üniv. Random House, Studies in Sociology, New York, 1966 Sf. 62.

Siyasal Katılım Açısından Orta Sınıflar

ilişkisinin kanıtı olarak görürler. Alford'un İngiltere, Kanada, Avustralya ve ABD'de seçim davranışlarına ilişkin gerçekleştirdiği survey, diğer ülkelere göre İngiltere'de parti tercihi ve mesleki konum arasında daha açık bir bağlantı olduğunu göstermiştir¹⁷.

"Westergard ve Resler de daha sonra gerçekleştirdikleri ve 1975'te yayınlanan 'Kapitalist Toplumda Sınıf' isimli incelemelerinde bu eski yorumlara karşı çıkmayıp, rakip politik partilerin sınıf çizgisi üzerinde bölündüğünü destekleyen sonuçlar elde etmişlerdir. Oy verme üzerindeki diğer tüm etkilerin ise ikincil derecede etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁸.

Bu incelemeler manual-non manual çizgiler üzerinde ikiye ayrılan İşçi partisi ve Muhafazakar Parti şeklindeki iki ana partiden oluşan İngiliz seçim politikalarının bilinen yapısına dayanmaktadır. İşçi Partisinin işçi sınıfının, Muhafazakar Partinin de orta sınıf çıkarlarını gözetmesi şeklinde iki ana partinin farklı sınıf politikaları izlemesi; böylece, bireylerin rasyonel bir şekilde çıkarları doğrultusunda oy vermeleri sınıf partileri için temel oluşturmuştur¹⁹.

Orta Sınıf	1970 (%)	Şubat-1974 (%)	Ekim-1974 (%)
Orta Sınıf			
Muhafazakar Parti	65	66	62
İşçi Partisi	27	18	19
Liberal Parti	8	16	19
Alt Orta Sınıf			
Muhafazakar Parti	52	55	47
İşçi Partisi	42	27	29
Liberal Parti	6	18	24
İşçi Sınıfı			
Muhafazakar Parti	35	33	29
İşçi Partisi	57	51	55
Liberal Parti	8	16	16
Yoksullar			
Muhafazakar Parti	29	32	35
İşçi Partisi	64	56	53
Liberal Parti	7	12	12

Tablo 2 : Seçim Davranışında Sınıf Farkları²⁰

¹⁷ King, R., Raynor, J.; *The Middle Class*, Longman, London, 1981, Sf. 194.

¹⁸ a.g.e., Sf. 194.

¹⁹ a.g.e., Sf. 194.

²⁰ Gallup, R. Rose, *Studies in British Politics*, Mac Millan, 1976, Sf. 207'den aktaran, a.g.e., Sf. 195.

Gelişmiş Batı toplumlarından iki örnek olarak ele aldığımız ABD ve İngiltere'deki seçim davranışları benzer eğilimler sergilemektedir. Her iki örnekteki siyasal tercihlere ilişkin veriler daha önce değindiğimiz toplumsal hareketlilik yaklaşımıyla açıklanabilecek nitelikte gözükmektedir. Yani toplumsal statü yükseldikçe tutuculuk eğilimi artmakta, toplumsal statü düştükçe tutuculuk eğilimi görece olarak düşmekte ve reformcu ya da radikal eğilimler kısmen artmaktadır. Ayrıca işçilere göre orta sınıfın tutucu partileri daha fazla destekleme eğiliminde oldukları görülmektedir. Ancak vurgulamamız gereken iki nokta daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi orta sınıfın tek bir bütün olmadığı, bölümlerinin siyasal tercihlerinin farklılıklarının bulunmasıdır. İkinci nokta ise, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde orta sınıfın siyasal tercihlerinde farklılıklar olmasıdır.

Orta sınıfın kendi içindeki farklılıklar da yine toplumsal hareketlilik yaklaşımı içinde değerlendirilebilir. Örneğin rutin-beyaz yakalı mesleklerin ya da alt orta sınıfın diğer kesime göre daha az tutucu eğilim sergilediği ve parti tercihinde işçi sınıfına yaklaştığı görülmektedir. Bu durum, genellikle alt orta sınıfın düşük statüsüne ya da proleterleşme eğilimine bağlanmaktadır. "Daha farklı yorumlar, bu durumu iş deneyimlerinden çok toplumsal kökene daha açıklayıcı bir rol vererek açıklar. Örneğin Goldhorpe ve arkadaşları, bedensel işlere sahip ailelerden yukarı doğru hareketliliğe sahip olan bireylerin sayısındaki artışın, bedensel olmayan konumların gelişmesiyle, bunların İşçi Parti eğiliminde olduklarını tartışır²¹." Bu özelliğinden dolayı Goldhorpe tarafından 'marjinal orta sınıf' olarak sınıflanan bu kesim bazı yazarlar tarafından 'proleter orta sınıf' olarak da anılır²².

Siyasal tercihler mesleğe dayalı sınıf ayrımlarının kaçınılmaz bir yansıması değildir. Orta sınıfın siyasal etkinliği dar bir çerçevede sadece belirlenmiş sınıf çıkarılarını inceleme gerekliliği olarak düşünülmemelidir. Özellikle profesyonel meslekleri içeren yeni orta sınıfın üst tabakası ya da üst-orta sınıf tutuculukla nitelense de bazı farklı değerlendirmelere de söz konusudur. Örneğin Gustav Schmoller, eğitimleri ve yaptıkları işlerden dolayı yeni orta sınıfın bu kesiminin sınıf çıkarıları üstüne yükselebildiğini vurgular. Bunlar günlük kavganın ötesinde toplumun tüm tabakalarının çıkarılarını bütün olarak kavrayabilen bir görüşe sahiptir. Ona göre yeni orta sınıf yeni aristokrasinin kaynağını oluşturacaktır²³. Goldner'e göre ise "tüm toplumu temsil etme gibi bir görevi olduğunu düşünen ve araçsal rasyonalite adına hareket eden bu sınıf, ilerici ve teknik yeteneklerinin engellendiği görür ve toplumun daha büyük çapta rasyonelleşmesini talep eder²⁴." Gouldner yeni sınıf dediği bu sınıfı çağdaş toplumda değişimin motoru olarak niteler ve en ilerici güç olarak değerlendirir²⁵.

²¹ King, R., Raynor, J.; a.g.e., Sf. 207.

²² a.g.e., Sf. 207.

²³ Bozkurt, Ömer; a.g.e., Sf. 207

²⁴ Göle, Nilüfer; *Mühendisler ve İdeoloji*, Çev. Eli Levi, İletişim Yay., İstanbul, 1986, Sf. 30.

²⁵ a.g.e., Sf. 31.

Siyasal Katılım Açısından Orta Sınıflar

Son yıllarda yaygınlaşan yeni toplumsal hareketlerin en fazla üye aldığı yeni orta sınıfın bu tabakadan üye aldığı, siyasal mücadelelerinin, sık sık ekonomik çıkarlarından saptığı görülür. Sınıfa özgü çıkarların ötesinde bir siyasal çabayı gerektiren yeni toplumsal hareketlere yönelen üyeleri, zaman zaman 'özverili' orta sınıf (altruistic middle class) olarak da anılmaktadır. Bu imaj, Parkin'in söz konusu özellikleri sergileyen 1950-1960 arasında nükleer silahsızlanma kampanyalarını içeren incelemesinden elde edilir. Onlar politik etkinliklerinde psikolojik doyuma karşılaştığında politik başarının maddi ödülüne ilgisiz olmaları nedeniyle 'özverili' olarak nitelenirler²⁶. Orta sınıf ile Yeni Toplumsal Hareketlerin bağıntısını daha sonra biraz daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Diğer yandan küçük işverenler ve işyeri sahipleri, esnaf-zanaatkarlardan oluşan orta sınıfın diğer kesimine (yani orta sınıf) göre daha tutucu olduğu genel olarak kabuledilen bir görüştür. Bu konuda yapılan çok sayıda araştırmaya da bu görüşü destekler niteliktedir. Kapitalizmin gelişmesi (ya da tekelleşme yönündeki gelişmeler) nedeniyle yaşadıkları proleterleşme korkusunun bu kesimleri tutuculaştırdığı; hatta, tarihsel olarak daha eski dönem toplum tipine yönelme anlamında yer yer radikalleştikleri de ileri sürülmektedir²⁷.

Şimdi de kısaca gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler açısından orta sınıfın siyasal yönelim farklarına değinelim. Az gelişmiş ülkeler genellikle orta sınıfı zayıf toplumlar olarak nitelenir. Bu zayıflık, bir yandan ekonomik geri kalmışlığa, bir yandan da en azından bir kısmının uzun süre sömürge kalmasına ve buna bağlı olarak ulusal ordu ve sivil bürokrasisinin yokluğuna, yerli girişimci grupların gelişmemesine bağlanmaktadır²⁸. Ancak günümüz az gelişmiş toplumlarının birçoğunda yeni ve eski orta sınıfların özellikle de siyasal alanda etkilerinin giderek arttığı bir gerçektir. Dışa bağımlı sanayileşmenin az gelişmiş ülkelerde, küçük meta üretimini de geliştirdiğini²⁹, yani yeni orta sınıfın yanında eski orta sınıfın da önemli bir siyasal güç oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu kesimin daha önce de belirttiğimiz gerekçelerden dolayı ağırlıklı olarak tutucu siyasal eğilimde olduğu genelde kabul edilmektedir. Yeni orta sınıf ise, bu ülkelerde üstlendiği rol açısından genellikle reformcu ve radikal eğilimlere sahip olmuştur. Özellikle asker ve sivil bürokratların modernleşme sürecinde uzun süre önderliği ellerinde bulundurmaları söz konusudur. "Kapitalist girişimciler 18. ve 19. yüzyıl Batı toplumlarının ekonomik kalkınması için ne ifade ediyorsa, hükümet memurları da 20. yüzyılda birçok bakımdana yeni ulusların ekonomik kalkınması için aynı şeyi ifade etmektedir³⁰." Bundan dolayı bazı yazarlar bu grup için 'idari burjuvazi'

²⁶ King, R., Raynor J.; a.g.e., Sf. 207.

²⁷ Centers, Richard, a.g.e., Sf. 20.

²⁸ Eserperk, Altan; *Sosyoloji*, A.Ü. DTCF Yay., No: 303, Ankara, 1981, Sf. 195.

²⁹ Therbor, Gören, *Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu*, Çev. Şirin tekeli, Vergo Yay., Ankara, 1989, Sf. 56-57.

³⁰ Bottomore, Tom; *Seçkinler ve Toplum*, Çev. Erol Mutlu, Gündoğan Yay., Ankara, 1990, Sf. 106.

terimini de kullanmaktadır³¹. Gerek ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanması sürecinde gerekse modernleşme çabalarıyla az gelişmiş ülkelerdeki yeni orta sınıf, gelişmiş ülkelerindekinden daha farklı siyasal işlevler üstlenmiştir³². Bu işlev, genellikle, Batı toplumlarını örnek alan modernleşme hareketine önderlik etmek olmuştur. Ancak bu toplumlarda modernleşme çabalarına karşı çıkan sosyal güçler de bulunmaktadır. Modernleşme değişmesine karşı koyan siyasal ve toplumsal kurumlar yeni toplumsal güçleri radikalleştirir³³. Öte yandan değişmeyi gerçekleştirenleri de geleneksel (eski) orta sınıf üyelerinin bir çoğunu radikalleştirir. Yani genel olarak az gelişmiş ülkelerde yeni orta sınıflar reformcu ve bir bölümü de modernleşme yönünde radikaldir. Eski orta sınıflar ise genelde tutucu, bir bölümü ise eski toplum yönünde radikal eğilimlere sahip olurlar.

Yeni Toplumsal Hareketler ve Orta Sınıf:

"Son otuz yılın en önemli toplumsal hareketleri örgütlü sınıf çıkarları ve kurumları dışında başlamıştır. Barış hareketi, ekoloji hareketi, kadın hareketi, üçüncü dünya savunucuları... vs."³⁴ Yenitoplumsal hareketler ne iş merkezli ne de sınıfa özgü çıkarlar temsil etmektedir. Klâsik sınıf mücadelelerinden farklı olarak bu hareketler her türlü baskı ve eşitsizliğe karşı çıkmak amacındadır. Ekonomik eylemden çok siyasal ve kültürel eyleme ağırlık vermesinden dolayı bu hareketler klâsik işçi hareketinden oldukça farklıdır³⁵. Bundan dolayı 'sınıf politikasının ötesine geçmek' iddiasında olan yeni toplumsal hareketler genellikle, bürokratlaşma, devletçilik, korporatizm ve 'canlılar dünyasının sömürgeleştirilmesi' ya da sivil yaşam ve fiziksel varoluşun tüm görünümüne teknokratik müdahaleye karşı tepki olarak kabul edilir³⁶. Bu "hareketlerin çoğunluğu, devlet iktidarından çok özerkliği gözetmektedirler; ve kimileri hala devlet içinde iktidar istiyorlarsa da, bu irade onları toplumsal hareketler olarak dışlanmaktadır"³⁷.

Son yıllarda bu konudaki tartışmalarda yeni toplumsal hareketlerin farklı değerlendirmelerine tanık olmaktayız. Daha önce sanayi ötesi toplum kuramcıları olarak andığımız bazı yazarlar, sınıf yansımaları olan siyasetin modasının geçtiğini ve yerini yeni toplumsal hareketlerin aldığı görüşünü benimsemektedirler. Ya da bu hareketleri

³¹ Balibar, E. ve Wallefrstein; *Irk, Ulus, Sınıf, Belirsiz Kimlikler*, Çev. Nazlı Ökten, Metis yay., İstanbul, 1993

³² Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, Bağlam Yay., İstanbul, 1989, Sf. 102.

³³ Tullis, F. la Mond, *Politics and Social Change in Third World Countries*, Bringham Young Univ. 1973, Sf. 303.

³⁴ Williams, Raymond, *İkibine Doğru*, Çev. Esen tarım, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1991.

³⁵ Bottomore, Tom, a.g.e., Sf. 21.

³⁶ Frankel Boris, *Sanayi Sonrası Ütopiyalar*, Çev. Kamil Durand, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1991, Sf. 254.

³⁷ Arrighi, G.; Marksizm Yüzyılı, Amerika Yüzyılı: Dünya İşçi Hareketinin Oluşum ve DönüşüAmin, Giovanni Arrighi, Andre G. Frank, Immanuel Wallorstein, *Büyük Kargaşa Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi*, Çev.: Erden Akbulut., Alan Yay., İstanbul, 1993, a.g.e., Sf. 154.

sınıf kavramının yerine koyma eğilimine sahiptirler³⁸. Diğer taraftan bu hareketleri içeren siyasal eğilimlerin ayrıca demokrasiyi yeni bir aşamaya taşıdığı da ileri sürülmektedir. Örneğin Touraine toplumsal hareketlerin sanayi sonrası toplumlara gidildikçe devlet iktidarını ele geçirmeye yönelik siyasal girişimlerden bağımsız olarak kendilerini var edeceklerini iddia etmektedir.

Bunların pratikleri, sivil toplumda katılımcı demokrasinin artışının kaynağı, ve bundan dolayı toplumsal dönüşümün en önemli ajanları olabilecekleri de ileri sürülmüştür³⁹. Tabii sanayi ötesi toplum kuramcılarının bu görüşlerine karşı çıkan yazarlar olmuştur. Örneğin Willams'a göre yeni toplumsal hareketlerin hedefi olan "sorunların hepsi bizi gerisin geriye sanayi üretimi tarzının başlıca sistemlerine ve özellikle de sınıflar sistemine gönderir⁴⁰." Yine Frankel 'Sanayi Sonrası Ütopyalar' isimli kitabında yeni toplumsal hareketlerin, çağdaş toplumlarda sosyolojik temeli olarak sınıfların yerini aldığı söylemenin güç olduğunu belirtir⁴¹.

Öte yandan yeni toplumsal hareketlere eleştirel açıdan bakan pek çok yazar son yıllarda Batı toplumlarında bu hareketlerin oldukça etkili olduğunu da kabul eder. Bu yeni siyasi akımların kendilerini önemli ölçüde hissettirmesinin ya da taraftar bulmasının nedenlerini çoğu zaman sınıf mücadelesinden farklı oluşlarına bağlarlar. Örneğin Gorz, bu durumu şöyle açıklar: "Toplumsal hareketler, kuşkusuz anti-teknokratiktir, yani A.Touraine'in gösterdiği gibi, egemen sınıfın yönetici tabakasının kültürel hegemonyasına yöneliktir, ama yönetici tabakanın egemenliğine sadece kültürel temellerinde ve toplumsal sonuçlarında saldırır, maddi temeline, ekonomik matrisine değil⁴²." Williams da, ekonomik ögenin değiştirilmesinin diğerlerine göre çok güç olduğunu vurgulayıp, yeni akımların etkili olmasını ekonomi dışındaki alanlara yönelmesine bağlar. Ona göre bundan dolayı "insanların bir çoğunu silahsızlanma, çevre koruması, kadın hakları konusunda harekete geçirmek mümkün olmuştur⁴³." Frankel'e göre, "yeni toplumsal hareketlerdeki örgütlerin çoğu gerçekte, tüm devlet kurumsal sisteminin toptan kaldırılmasını savunmaktansa, az ya da çok, varolan kamusal ve özel siyasa süreçleri kabul ediyor⁴⁴." Ayrıca bazı yazarlar yeni toplumsal hareketlerin dönemsel olduğunu vurgulamışlardır. Onlara göre "bu hareketler nasıl ki değişen koşullara yanıt olarak devresel olarak ortaya çıkıp boy atıyorlarsa, aynı şekilde yeniden ortadan kaybolacaklardır. Doğaldır ki, şu ya da bu hareketin hedeflerine ulaşıldığı takdirde, varlık nedeni ortadan kalktığı ölçüde gücünü yitirecektir⁴⁵."

³⁸ Frankel, Boris, a.g.e., Sf. 254-256.

³⁹ Arrighi, G.; a.g.e., Sf. 154.

⁴⁰ Williams, Raymond; a.g.e., Sf. 167.

⁴¹ Frankel, Boris, a.g.e., Sf. 258.

⁴² Gorz, Andre, *Kapitalizm-Sosyalizm-Ekoloji*, Çev. Işık Ergüder, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993, Sf. 99.

⁴³ Williams, Raymond, a.g.e., Sf. 241.

⁴⁴ Frankel, Boris, a.g.e., Sf. 257-258.

⁴⁵ Arrighi, G.; a.g.e., 183.

Yeni toplumsal hareketler belli bir sınıfın çıkarlarını temsil etmemektedir. Ama bu hareketlerin taraftarlarının sınıfsal dağılımına ilişkin araştırma ve incelemeler, özellikle gelişmiş Batı toplumlarında yeni toplumsal hareketlerin temelde orta sınıf kökenli üyelere sahip olduğunu göstermiştir⁴⁶. "Sosyolojik olarak, yeni toplumsal hareketlerin pek çok üyesi, Offe'nin 'metasızlaştırılmış' dediği gruplardan geliyor. Öğrenciler, orta sınıf ev kadınları ve emek pazarıyla bağıntısı olmayan işsiz ya da marjinalleşmiş insanlar,... pek çok kamu kesimi işçisi vb. gibi (örneğin öğretmenler, toplumsal hizmet işçileri)⁴⁷."

Siyasi bir akım olarak yeni toplumsal hareketler içinde en etkili olanlardan biri çevrecilerdir. Çevrecilerin mesleki dağılımlarını saptamaya çalışan bir araştırmanın bulguları da, yeni toplumsal hareketlerin taraftarları hakkında yukarıdaki yorumlara paralel sonuçlar vermektedir.

Orta sınıfın yeni toplumsal hareketlerde diğer kesimlere göre daha etkili olması, Batı toplumlarının klâsik sınıfsal kutuplaşmadan uzaklaşmasıyla yakından ilgilidir. Yeni sosyal grup olarak orta sınıfın güç kazanması geleneksel sınıf mücadelesine bağlı siyasal sistemde değişmelere de neden olmuştur. Son yıllarda geleneksel partilerin desteğinde azalma, yeni hareketlerle ilgili doğrudan eylemlerde ve dıştan desteğinde belirgin bir büyüme meydana gelmiştir⁴⁸. Bir çok yazar bu hareketlerin en önemli desteğini orta sınıftan almasının nedenleri üzerinde durmuştur. Orta sınıfın refah düzeyinin görece olarak yüksekliği ve böylece muhalefet etmeyi göze alabilmesi bu nedenler arasında sayılmaktadır. Ayrıca bu hareketlerin üyelerinin çoğunun ya yüksek öğrenimli ya da bilgi edinme sürecine bağımlı olmaları da üzerinde ağırlıklı olarak durulan bir noktadır.

	Çevreciler %	Genel %
Ticaret ve Sanayi		
-Profesyoneller ve danışmanlar	14.3	13.6
-Büro çalışanları	5.6	12.2
Kenedi hesabına çalışanlar	9.6	4.8
Hizmet, refah ve yaratıcı işlerde çalışanlar	38.4	12.2
Bedensel işlerde çalışanlar	5.4	28.2
Emekliler	9.1	7.8
Ev hanımları	8.0	18.0
İşsizler	1.6	1.7
Öğrenciler	8.0	1.4
Toplam	100.0	99.9

Tablo-3 Çevrecilerin ve Halkın Mesleki Dağılımı⁴⁹

⁴⁶ a.g.e., sf. 183.

⁴⁷ Frankel, Boris, a.g.e., 257-258.

⁴⁸ a.g.e., sf. 333.

⁴⁹ CÖTGROVE, Stephen and DUFF, Andrew "Environmentalism, Middle Class Radicalism and Politics", Sociological Review, Vol. 28, No: 2, 1980, Sf. 340-342

Siyasal Katılım Açısından Orta Sınıflar

Sonuç olarak, orta sınıfların siyasal katılım açısından sergiledikleri özelliklerin toplumların çeşitli özelliklerine göre değiştiğini söyleyebiliriz. Ayrıca toplumsal hareketler içinde oynadıkları rol, orta sınıfları siyasal katılım açısından günümüz toplumlarında önemli bir unsur haline getirmektedir.

ABSTRACT

The main topic of this paper, is to study the political tendencies as well as political participation of the middle classes. Within this framework, the differences which might exist in between societies, are taken into consideration. The other issue examined is to role of the middle classes within new social movements which taken places in contemporary societies.

SIYASAL SOSYALİZASYON

Dilek Çiftçi Yeşiltuna*

Siyasal kültürler statik bir yapıya sahip olmamakta ve bir siyasal kültürün temel niteliği endüstrileşmenin, yabancı düşüncelerin, yeni liderlerin ve benzeri etmenlerin etkisinin bir sonucu olarak değişebilmektedir. Böylesi oluşumlarla karşılaşılmasına karşın siyasal kültürün sürekliliği, siyasal kültürü kuşaktan kuşağa ileten siyasal sosyalizasyon sürecinin etkinliğinin bir göstergesi olmaktadır.¹

Siyasal sosyalizasyon kavramıyla ilk kez 1954 yılında karşılaşmış ve daha sonraki yıllar doğrudan sözkonusu kavramı kapsayan çalışmaların özellikle ABD'de hızla arttığı görülmektedir.² Böylece süreç içinde kavram farklı yaklaşımları benimseyen sosyal bilimcilerin çalışmalarıyla geliştirilmiştir.

İnsan toplumlarının temel öğelerini ele alırken Lenski, bütün olarak bir toplumun üyelerini temsilen nüfus kavramını kullanmakta ve sosyolojik bir analizde sözkonusu kavramın üç yanı bulunduğunu ve ilgilenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunlar genetik değişmezlikler, genetik değişkenler ve demografik değişkenler olmaktadır. İnsanlar arasında eşit dağılmayan genler, insanın kimliğini belirleyememekte, fakat potansiyel sağlamaktadır diyen Lenski, gerçeğin (kimliğin) genler ile çevrenin etkileşimiyle belirlendiğini ileri sürmektedir.³ Böylece doğumla birlikte insanların bazı gensel özellikleri getirdikleri vurgulansa da, esas olarak doğal ve toplumsal bir kimlik kazandırmasından hareketle, bireyin siyasal dünya ile ilişkiye girmesiyle birlikte siyasal benliğin oluşması sürecini içeren siyasal sosyalizasyon süreci başlamaktadır. Ayrıca sosyalizasyon bir biyolojik kalıtım değil, bir öğrenme konusu olmaktadır.⁴

* Dr., E.Ü. Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi

¹ Eric Rowe, Modern Politics an Introduction to Behavior and Institutions, Routledge Kegan Paul Ltd, 1969, London, af. 18.

² Seymour Martin Lipset, "The Psychology Of Voting: An Analysis Of Political Behavior" The Handbook Of Social Psychology (Der. Gorden Lindzey): Mass: Addison Wesley, 1954, sf. 1114-1146'den Aktaran Türker Alkan, Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim, Gündoğan Yay., 1989, Ankara, sf.4.

³ Gerhard Lenski, Jean Lenski, Human Societies an Introduction to Macrosociology, (5. Baskı), Mc Graw Hill Book Company, New York, 1987, Sf. 32-33.

⁴ Siyasal Benliğin Oluşması Konusunda Bakınız.

-Richard E. Dawson, Kenneth Prewitt, Political Socialization, Little, Brown and Company, Boston, 1969, Sf. 109.

-Harry M. Johnson, Sociology a Systematic Introduction, Routledge X Kegan Paul Ltd., London, 1960, Sf. 110-140.

-Jean Lloyd, Raymond W.Mack, John Pease, Sociology And Social Life, D. Van Nostrand

Dilek Çiftçi Yeşiltuna

Bir siyasal kültürün içerdiği değerlerin, inançların, duyguların kuşaklar boyunca aktarılmasını ya da bir toplumun kuşaktan kuşağa siyasal yönelimleri iletmeye biçimini işaret eden siyasal sosyalizasyon, insanın ilk yaşlarında başlayan ve yaşamı boyunca devam eden bir süreç olmaktadır.⁵ Bu süreç, geleneksel siyasal normları ve kurumları korumaya hizmet etmekte; diğer yandan ikincil sosyalizasyon ajanları (okul, çalışma grubu, medya v.b.), geçmiştekenden farklı siyasal değerler verdiğinde ya da çocuklar atalarından farklı sosyal ve siyasal beklentilerle yetiştiğinde, sosyalizasyon süreci bir siyasal beklentilerle yetiştiğinde, sosyalizasyon süreci bir siyasal ve sosyal değişme aracı olabilmektedir.⁶ Onun bu özelliği, örneğin Parsons'ta toplumsal yapının ele alınmasında en önemli kavramlardan biri olan "denge" yaklaşımında 'sosyalizasyon' ve 'toplumsal kontrol' anahtar süreçler olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü Parsons, denge durumunda, bir toplumun sosyal yapısı ile onun üyesi olan bireyin kişiliği arasında zorunlu bir ilişki bulunduğunu kabul etmektedir. Bu nedenle sosyalizasyon süreci, toplumsal davranışın doğası ve (oluşum) sürecinin analizindeki uyum yaklaşımında kullanılan çok önemli bir süreç olmaktadır.⁷ Bu görüş çerçevesinde bireyin siyasal davranışının, daha çok psikolojik faktörlerden, değerler ve normların içselleşmesinden geldiği kabul edilmektedir.

Almond ve Verba, siyasal davranışın çocukluk ve yetişkin sosyalizasyonundaki görece önemi konusunda Parsons'tan farklılaşmaktadır. Her ne kadar Parsons, ailedeki çocuğun sosyalizasyonu konusunda yoğunlaştığı dikkatinde daha çok önemi öğrenmenin yaşam boyunca devam ettiğini ileri sürmekte ise de, o, tahminen siyasal yönelimleri içeren, temel değer yönelim modellerinin çocuklukta düşük olduğunu göstermektedir. Onlar, kişiliğin temel yapısının özünü biçimlendirmekte ve büyük ölçekte yetişkin yaşamı esnasında şiddetli değişime konu olmamaktadır. Parsons'ın çerçevesindeki bu yaklaşımın, siyasal değişimin sorunları için önemli sonuçları bulunmaktadır. Siyasal yapı konusundaki bütün sorunlar Parsons için, bireysel psikoloji konusundaki sorunlarda azalmaktadır ya da en azından çocuklukta sosyalizasyon konusunda içselleşmede meydana gelen sorunlarda azalmaktadır. Sadece sorunsal öge içselleşme olmaktadır; siyasal yapıdaki bir değişim, sosyalizasyon sürecinde ve birey psikolojisinde bir değişim anlamına gelmektedir. Parsons, kurumsallaşmanın rasyonel olmayan güdüsel örgütlenme tabakalarında içerildiğini ileri sürmektedir.⁸

Company, New York, 1979, Sf. 139-140.

-Kenneth P. Langton, Political Socialization, Oxford University Press, London, 1969, Sf. 9-16.

⁵ David Easton, Jack Dennis, "The Child's Image Of Government", Ed.: Edward S. Greenberg Political Socialization, Atherton Press, New York, 1970, Sf. 24.

-Eric Rowe, Modern Politics, a.g.e., Sf. 18.

-Alex Inkeles, "Society, Social Structure and Child Socialization" Ed.: John A. Clausen, Socialization And Society, Little, Brown and Company, Boston, 1968, Sf. 76-83.

⁶ Kenneth, P.Langton, Political Socialization, A.g.e., Sf. 4.

⁷ E.C. Cuffand G.C.F. Payne, Perspectives in Sociology, George Allen X Unwin Ltd., London, 1979, Sf. 39.

⁸ Carole Pateman, Political Culture, Political Structure And Political Change, B.J. Pol. S.I.

Siyasal Sosyalizasyon

Siyasal Sosyalizasyon konusundaki en son yazılar, Parsons gibi, sosyalizasyonun yaşam boyunca devam eden bir süreç olduğunu, fakat eğilimin ilk yıllarında yer verilen önem yönünde olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin Dawson ve Prewitt, yeni yönelimler kazanıldığını fakat en fazla onların çocukluk döneminde kazanılan derin ve devamlı yönelimlerle oluşan sınırlar içinde elde edildiğini ve yetişkinin yaygın ideolojik amaçları ya da siyasal yöneticilerin seçiminin meşru araçlarını kavraması gibi çok temel yönelimlerinin değişmesinin mümkün olmadığını ileri sürmektedir.⁹ Böylece, özellikle çocukluk dönemindeki sosyalizasyon sürecinde kazanılan toplumsal - özelde siyasal - değer, tutum ve davranış modellerinin ilerki dönemlerde elde edilecek olan değer, tutum ve davranış modellerinin öncülleri olarak kabul eden anlayış için sosyalizasyonun ilk dönemi çok önemli görülmektedir.

Siyasal Sosyalizasyon konusunda yaygın olan modellerden birisi, genel sistem teorisinde Easton'ın önceden geliştirdiği, Dawid Easton ve Robert Hess tarafından geliştirilen olmaktadır. Girdi-çıkıtı şeklindeki değişme (conversion) modeli Easton'ın siyasal sistem görüşünün esasını teşkil etmektedir. Girdiler hem talepleri hem de destekleri içermektedir. Her siyasal sistem, eğer uzun yaşamak istiyorsa, üyeleri arasında bazı destekleyici beklentileri geliştirmesi gerekmektedir. Easton, siyasal sosyalizasyonun, hükümeti, rejimi ve siyasal topluluğu kapsayan yönelimi bağlamında üç siyasal görünüm sınıflaması ileri sürmektedir. Hükümet, toplumda günden güne çok önemli siyasal kararlarda rol oynayan otoriteleri kapsamaktadır. Rejim, vatandaşların beklemediği şeyi belirlediği gibi etkin rollerin karakterini belirleyen ve meşrulaştıran siyasal oyun kurallarına işaret etmektedir. Siyasal topluluk, paylaşılan ulusal kimliğe benzer bir şey olmaktadır. Sonuçta sosyalizasyonla ilgilenen kişinin ilk işi, siyasal sosyalizasyon sürecinin siyasal sistemin her düzeyinde nasıl destekleyici ya da engelleyici etkiye sahip olduğunu açıklamaktır.¹⁰

Yapısal işlevselcilerin sosyalizasyon yaklaşımı farklı bir önemle, Easton'inkine benzemektedir. Onlar, siyasal ve sosyal sistemleri kendilerinin devamı için, gerekli işlevlerin talebini oluşturan olarak görmektedir. Örneğin Parsons, böylesi, biri "koruyucu model olan" (uyum, hedefleri elde etme, bütünleşme) dört işlev varsaymaktadır.¹¹ Bu kültürel sistemin devamında koruyucu temeli içermektedir. Sosyalizasyon süreci boyunca bireyler toplumun ve siyasi yapının rol beklentilerini yerine getirmeye çalışırken biçimlenmektedir. Benzer bir yapısal - işlevsel yaklaşım kullanımı, özellikle siyasal sistem konusunda William C.Mitchell de dikkat çekmektedir.¹² Parsons gibi, gerekli sistem işlevlerini varsaymakta ve Easton gibi de,

Great Britain, July 1971, Sf. 296.

⁹ Carole Pateman, Political Culture, Political Structure And Political Change, a.g.e., Sf. 297.

¹⁰ Kenneth P.Langton, Political Socialization, a.g.e., Sf. 6.

-Carole Pateman, Political Culture, Political Structure And Political Change, a.g.e., Sf. 297.

¹¹ Talcott Parsons And Neil Smelser, Economy And Society Glencoe IV: Free Press, 1956, Sf. 16-17'den Aktaran Kenneth P.Langton, Political Socialization, Sf. 7.

¹² William C.Mitchell, The American Polity, Glencoe, Free Press, 1962, Chop. 7'den

sistemi esasında girdi-çıkıtı şeklindeki değişme (conversion) süreci olarak görmektedir. Dört işlevden biri olan "siyasal sistemin bütünleşmesi" formel ve informal sosyalizasyon süreçlerini kapsamaktadır. Siyasal sosyalizasyon yalnızca, destek, kaynaklar, istekler gibi yönetime girdileri etkilememekte, aynı zamanda girdilerin dđüşünsel çıkıtıları değiştirmesiyle "süreçleri" etkilemektedir.¹³

Gabriel Almond ve Sidney Verba'nın konuya yaklaşımı, Parsons ve Mitchell'kiyle oldukça bağlantılı görölmektedir. Almond, girdi-çıkıtı süreçlerinde işlevleri ayıran Easton gibi, Batı sistemleri ile Batı-dışı sistemlerin analizini yapmak için yedi tane gerekli işlevsel kategori ortaya koymaktadır. Bunlar girdi işlevleri (siyasal sosyalizasyon ve yenileme (recruitment), ifade edilen ilgi, bütünleşen ilgi, siyasal iletişim) ve çıkıtı işlevleri (kanun yapma, kanun uygulaması ve kanuni yargı) başlığı altında yer almaktadır. Bütün siyasal sistemler tarafından yerine getirilmesi gereken girdi işlevlerinin ilki siyasal sosyalizasyon olmaktadır. Bu sosyalizasyon süreci, siyasal kültür ve yapıların büyük oranda istikrarını belirlemektedir.¹⁴ Hyman, siyasal sosyalizasyon konusundaki son çalışmasında, siyasal davranış alanındaki araştırmanın görelî dengesizliği, güdüsel ve duygusal faktörler konusundaki önem ve algısal öğelerin görelî ihmalî konusunu ele almaktadır. Hyman da, siyasal sosyalizasyonu, yalnızca ilk ailevi tecrübeler yoluyla değil, bireyin tüm tecrübeleri ve katılımları yoluyla oluşan ve hem duygusal öğrenme hem de mevcut siyasal düşünceyi içeren sürekli bir öğrenme süreci olarak görmektedir. Böylece Hyman psikoanalitik kişilik teorisi ve psikoanalitik açıyla yönelinen antropolojiden gelen siyasal sosyalizasyon teorilerini eleştirmektedir.¹⁵

Almond, Hyman ile kendisinin siyasal sosyalizasyon kavramlarıyla, sözkonusu iki eğilimi birleştirmeye çabaladıklarını ifade etmektedir. Kavramlarının, vatandaşlık rollerine, yönelimlerine giriş-süreçinın hem gizli hem açık öğeleri ve ilk sosyalizasyon kurumlar ve etkileri gibi sonrakileri de içerdini belirtmektedir. Siyasal kültüre giriş süreci olarak kabul ettikleri siyasal sosyalizasyon sürecinin genel özellikleri aşağıdaki gibi görülebilmektedir.¹⁶ Çocukluktaki ve ilk gençlik sosyalizasyon tecrübeleri (aile, klise, okul, çalışma grubu, gönüllü birlikler) ön-siyasal vatandaşlık tecrübeleri olmakta, kültür ve yapılar zamanla değişim yaşadıkları gibi sosyalizasyon modelleri de değişebilmektedir; sosyal ve siyasal değişmeye direnen en önemli faktörlerden biri birincil grupların muhafazakarlığı, ilk aile sosyalizasyon süreci olmaktadır; farklı siyasal sistemlerdeki siyasal sosyalizasyon işlevinin karşılaştırılmasında, sosyalizasyon biçiminde ve işlevinde içeren yapıların incelenmesi gerekmektedir; sosyalizasyon açık

Aktaran K.P. Langton, a.g.e., Sf. 7.

¹³ Kenneth P.Langton, Political Socialization, a.g.e., Sf. 7.

¹⁴ Gabriel A.Almond, Political Development Essays in Heuristic Theory, Little, Brown And Company, Boston, 1970, Sf. 90.

-Gabriel A.Almond, G.Bingham Dowell Jr., An Analytic Study Comparative Politics System, Process And Policy, Little, Brown And Company, Boston, 1978, Sf. 79-87.

¹⁵ Herbert Hyman, Political Socialization, Glencoe Iv., 1959, Sf. 18-25'den Aktaran G.A.Almond, Political Development a.g.e., Sf. 106-107.

¹⁶ Gabriel A.Almond, Political Development, a.g.e., Sf. 107-110.

Siyasal Sosyalizasyon

ya da gizli olabilmektedir; siyasal sosyalizasyon biçimi siyasal yapının özgünlük ve farklılaşma boyutuna bağlı olarak özgün ya da yaygın olabilmektedir; farklı toplumlardaki siyasal sosyalizasyon işlevi, yerel ve evrensel öğelerin biraradahlığına göre karşılaştırabilmektedir. Örneğin, modern bir batı toplumunda siyasal sosyalizasyon hem evrensel hem yerel olabilmektedir. Diğer yandan Fred Greenstein siyasal sosyalizasyona özgü bir dizi sorular içindeki çeşitli kavramsal formülasyonlardaki bazı temel öğeleri birleştirmeye çalışmıştır. Onun beş temel sorusu esasında Lasswell'in kim?, hangi etkenlerle?, hangi durumlarda?, kimden?, ne öğrenir? şeklindeki genel iletişim süreci formülasyonunun tekrar ifade edilmesi olmaktadır.¹⁷

Clayton ise sosyalizasyon süreci konusunda dört varsayımdan söz etmektedir.¹⁸ Bunlardan ilki, kimliğin bir sosyalizasyon sürecinin ürünü olduğu, diğerlerinin ise sosyalizasyon öncülleri olarak da isimlendirilebilen, sosyal yapının üç düzeyini oluşturan, sosyo-kültürel çevre ya da toplum, sosyal-sınıf çevresi ve / ya da ait olunan topluluk ve son olarak ailesel çevre olmaktadır. Burada sosyo-kültürel çevre siyasal, ekonomik, dini, hukuksal ve eğitim kurumlarının değişim derecesini, sosyal-sınıfsal çevre tabakalaşma sisteminin esneklik derecesini ve ailesel çevre de genişlik ya da ayrılma derecesi, özgünlüğün niteliği ve derecesi, cinsiyet kompozisyonu-durumu ve aile içindeki güç ilişkilerini kapsamaktadır. Tüm bunlara bağlı olarak farklı gelişmişlik düzeyinde bulunan toplumlarda, sosyalizasyon süreci kapsamı içindeki siyasal sosyalizasyon sürecinin sahip olduğu niteliklerde farklılık görülebilmektedir.

Bütün toplumlarda siyasal sosyalizasyon konusunda, toplumun ikincil yapıları ile (aile eğitimi) birincil yapılar arasında bir ayrılık (gap) beklenmesi¹⁹ yanında sözkonusu ayrılığın da toplumların yapılarına bağlı olarak değişim gösterebileceği açıktır.

Birçok gelişmekte olan ülkedeki siyasal sosyalizasyon iki oluşum özelliğiyle nitelenmektedir. Birincisi, kırsal bölgelerde oturan nüfusun büyük bir bölümünün sosyalizasyonunda ailenin önceliğini devam ettirmesi olmaktadır. Örneğin, Robert Le Vine, ebeveynlerin çocuklarını ulusal vatandaşlık rollerinden ziyade kırsal bölgelerdeki yerel otorite sistemlerine katılım yönünde sosyalize ettiklerini belirtmektedir.²⁰ Sosyalizasyon sürecinde ailenin başatlığının devam etmesinin nedenlerini açıklama biçimleri arasında, sınırlı toplumsal hareketlilik, ulusal hükümetin nüfuzunun zayıflığı, iletişim sistemlerindeki kesintiler ve kitlesel eğitimin yokluğu yer almaktadır.

¹⁷ Fred Greenstein, *Children And Politics*, New Haven Yale University Press, 1965, Sf. 12'den Aktaran Kenneth P.Langton, *Political Socialization*, a.g.e., Sf. 7-8.

¹⁸ Richard R. Clayton, *The Family, Marriage And Social Change*, D.C. Heath And Company, Lexington, 1979, Sf. 478-482.

¹⁹ Lucian W. Pye, Sidney Verba, *Political Culture and Political Development*, Princeton University Press, New Jersey, 1965, Sf. 163.

²⁰ Robert Le Vine "Political Socialization And Culture Change" Ed., Clifford Geertz, *Old Societies And New States*, New York, Free Press Of Gloence, 1963, Sf. 282'den Aktaran James S.Coleman, *Education And Political Development*, Princeton University Press, Princeton, N.J, 1965, Sf. 21.

Az gelişmişlik olgusunun bir özelliği de kültürel bölünmüşlük olmaktadır.²¹ Bir başka deyişle siyasal sosyalizasyon, doğrudan daha geniş sisteme yönelik olmaktan ziyade, daha geniş yönetim sisteminin bir alt sistemi olarak, özel akrabalık, soy ya da köy grubuna yönelik olma eğilimi taşımaktadır.²² Başta sözünü ettiğimiz oluşumlardan ikincisi ise, gelişmekte olan ülkelerin, önceki ülkelere göre, formel eğitim sistemlerinin çok ağır sosyalizasyon yükü taşımaları olmaktadır. Bu durum da, hem ailenin mevcut sosyalizasyon gücünden hem de sınırlı sosyalizasyon alanının, formel eğitimle ulusal boyuta taşınması gerekliliğinden gelebilmektedir. Ayrıca Rosenbaum, böylesi toplumlarda genellikle ortaya çıkan bozucu sosyalizasyon sürecinden sözdebilmektedir.²³

Daha geniş toplumlarda ise az gelişmiş toplumların özelliklerini zıttı olabilecek niteliklerin mevcut olduğu görülmektedir. Böylesi toplumlarda kast, dini topluluk, köyün yanısıra diğer yerel yakın ilişkiler özgün alt sistemler oluşturabilmekte; daha geniş, bölgesel sistemin üyesinin siyasal sosyalizasyonu sözkonusu alt sistemler kanalıyla olabilmektedir. Modern siyasal sistemde yegane olan şey, siyasal sosyalizasyonun, ayrı bağıllık, genel sistem içindeki birey tarafından üye ve aile, kilise gibi diğer toplumsal sistemlerin sosyalizasyon süreçlerini etkileme ve nüfuz etme eğilim, yaratma işlevi olmaktadır. Böylece toplumun üyeleri, genel vatandaşlık esasında sosyalizasyon süreçleri içine girmektedir. Bu nedenle modern, siyasal sistemdeki vatandaş tarafından hissedilen sevgi daha çok bir vatandaşlık sevgisi olmaktadır. İlkel siyasal sistemde siyaset sevgisi ise, görece olarak düşük algısal ayırım ve faydacılığın içeren basit ve doğrudan duygusal bir bağıllık olma eğilimi taşımaktadır.²⁴

Sonuçta toplumlarda ya da topluluklarda yaşanan sosyalizasyon sürecinin, bir yandan bireyin bir toplumsal varlık olabilmesi ya da sözkonusu toplum / topluluğun başarılı bir üyesi olabilmesi için, diğer yandan toplumun ya da topluluğun varlığının devamı için zorunlu bir süreç olduğu görülmektedir. Bunun yanında toplumsal kurumların yapısında ortaya çıkan değişimler her zaman kuşaklar arasındaki sosyalizasyonun tam olarak gerçekleşmemesini getirebilse de, sosyalizasyon hem bireye bir benlik, bir kişilik kazandıran, hem de toplumun / topluluğun görece sürekliliğini sağlayan bireye istendik nitelikleri kazandırmayı amaçlayan bir süreç olmaktadır, diyebiliriz.²⁵ Böylece tüm toplumlarda sosyalizasyon sürecinin temel işlevi benzer olabilmekle birlikte belki de en belirgin farklılıklardan biri bu sürecin ana ajanlarının etkililiğindeki, gücündeki farklılıkta ortaya çıkmaktadır. Bekleneceği gibi bu

²¹ James S.Coleman, Education And Political Development, a.g.e., Sf. 21.

²² Gabriel A.Almond, Political Development, a.g.e., Sf. 111.

²³ James S.Coleman, Education And Political Development, a.g.e., Sf. 22.

-Walter A.Rosenbaum, Political Culture, Praeger Publishers, London, 1975, Sf. 159-166.

²⁴ Gabriel A.Almond, Political Development, a.g.e., Sf.111-112.

²⁵ Ayrıntılı Bilgi için Bakınız.

Kenneth P.Langton, Political Socialization, a.g.e., Sf. 9-16.

-Özer Ozankaya, Toplum Bilime Giriş, A.Ü.S.B.F. Yay., No: 431, Ankara, 1979, Sf. 101-103.

durumda toplumun yapısını oluşturan diğer ögelerin ya da alt yapıların içerdiği niteliklerle bağlantılı olmaktadır.

SİYASAL SOSYALİZASYON AJANLARI

Siyasal sosyalizasyonun gerçekleşmesinde aracılık eden ve en yaygın olan toplumsal kurumları ya da sosyalizasyon ajanları şu şekilde ele alınabilmektedir.

1-Aile:

Genellikle birey, doğumuyla birlikte bir ailenin üyesi olmakta, yaşama ilişkin gerekli bilgileri aile üyelerinden almakta ve sözkonusu ailenin sahip olduğu nitelikler bireyin ilerde sahip olacağı niteliklerin öncülleri olabilmektedir. Dolayısıyla aile, diğer siyasal sosyalizasyon ajanları arasında önceliğiyle ve sahip olduğu etkileşim biçimiyle ayrı bir önem taşımaktadır.

Aile evrensel olarak toplumsal öğrenmenin önemli bir kaynağı ve en önemli bir birincil grubu olmaktadır. O, temel siyasal yönelimleri güçlü şekilde etkileyebilmesi ve siyasal kültürü bir kuşaktan diğerine iletibilmesi nedeniyle anahtar bir ajan olmaktadır.²⁶ Daha önce ifade etmeye çalıştığımız gibi ailenin öneminin derecesi, diğer toplumsal ajanların etkililiği ve sayısına göre değişebilmektedir. Örneğin ikincil toplumsal kurumların olmadığı ya da az sayıda bulunduğu toplumlarda başat durumda olabilmesine karşın, gelişmiş çok sayıdaki diğer toplumsal kurumların varlığı onun gücünün zayıflamasını da beraberinde getirebilmektedir. Böylesi ailenin etki gücünde görece bir değişme olabilse de, yine genellikle aile siyasal öğrenmenin yönelimi ve kapsamı konusunda en önemli ajan olarak görülebilmektedir.

Siyasal sosyalizasyon sürecinde ailenin etkililiği diğer toplumsal ajanların nitel ve nicel yapılarına bağlı olduğu kadar, sözkonusu ailenin de yapısına bağlı olabilmektedir. Bir başka ifade ile ebeveynlerin eğitim düzeyi, meslekleri toplumsal kökenleri temelinde sahip oldukları ilişki ağı ve otorite yapısı, çocuk-ebeveyn etkileşimini farklılaştırabilmektedir. Özellikle ailenin otorite yapısının siyasal sosyalizasyon süreci üzerindeki etkisi çeşitli araştırmacılar tarafından önemle belirtilmektedir.²⁷

Siyasal kimliğin gelişmesinde ailenin başat rolü, onun daha çok genel sosyalizasyon temelinde, bireysel eğilimlerin ve diğer toplumsal tutum ve değerlerin

²⁶ Richard E.Dawson And Kenneth Prewitt, *Political Socialization*, Little, Brown And Company, Boston, 1969, Sf. 106-107.

-David Popenoe, *Sociology*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1974, Sf. 208.

-Metta Spencer, *Foundations Of Modern Sociology*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1979, Sf. 344

John A.Clausen, "Perspectives On Childhood Socialization"

Ed.:John A.Clausen, *Socialization And Society*, a.g.e.,Sf. 138-144

²⁷ Carole Pateman, "Political Culture, Political Structure And Political Change", a.g.e., Sf. 303.

gelişmesindeki başat rolüyle paralel olmaktadır. Bu güçlü sosyalizasyon rolünün iki faktörden geldiği ileri sürülmektedir.²⁸

1-Ailenin, çocuğun siyasal kimliğinin gelişmeye başladığı ilk yıllarda yoğun ilişki içinde olduğu yegane toplumsal kurum olmasından kaynaklanmaktadır. Daha sonraki siyasal öğrenmenin inşasına hizmet ederek siyasal gelişmeyi derinden etkileyebilen aile; toplumsal öğrenmenin en kritik yıllarının yaşandığı çocuklukta önemli ve özel bir etkiye sahip olabilmektedir.

2-İkinci faktör, ailede gelişen ilişkiler ve bireysel bağların çok önemli ve duygusal olarak güçlü ve yaşam boyu devam eden bireysel gelişmeler arasında olmasından gelmektedir. Bir bireyin kimler tarafından etkilendiği, sözkonusu bireyler arasındaki duygusal bağların derinliğiyle ilişkili olmakta ve bu durum aile ve diğer birincil ilişkilerin önemli gücünü anlamak için anahtar olmaktadır. Bu bağlamda aile, üyelerini siyasal sosyalizasyon sürecinde birkaç biçimde etkileyebilmektedir.

a-Birincisi, örnek aracılığıyla ve doğrudan öğrenmesi ya da ailenin çocuğuna siyasal değerleri aşılması şeklinde olmaktadır.

b-İkincisi, ailenin, çocuğun bireysel ve siyasal olmayan tutum ve değerlerinin gelişmesinde de etkili olmasından gelmektedir. Söz konusu etki, doğrudan siyasal sosyalizasyonun önceden işaret edilen süreçteki siyasal yönelimlerin kazançlarını uygun hale getirmektedir. Böylece kazanılan bireysel özellikler ve toplumsal tutumlar, bireyleri çok özel toplumsal olaylara cevap verecek duruma getirebilmektedir.

Diğer bir deyişle, çocuk ilk olarak kendine tepki veren aile üyeleri aracılığıyla (ebeveyn-kardeşler vb.) toplumsal yaşama ilişkin deneyimlere sahip olmaktadır. Böylece ilk toplumsal çevresi içinde (ailede) çocuk, daha geniş siyasal sistemlere genelleştirebildiği ilk otorite ilişkileri deneyimini yaşamaktadır. Siyasal bağlılık, vatanseverlik, kahramanlık, bayrak gibi kavramların anlamına ilişkin ilk bilgiler sözkonusu süreçte kazanılmaktadır.

Mc Closky ve Dahlgren'in siyasal yönelimler konusundaki, ailenin ve diğer birincil grupların etkisi konulu çalışması en geniş çalışmalardan biri olmaktadır. Bu çalışma sonucunda, onlar, ailenin üyelerine siyasal bağlılıkları ileten aşılardan ve destekleyen, bir kilit referans grubu olduğunu ortaya koymaktadırlar. Seçmenlerin tercihinin kararlılığı konusunda aile etkisinin özellikle, üyelerinin parti görüşlerinin homojen, diğer üyeler arasındaki siyasal ilgi ve bağlılık yüksek ve aynı ailenin tercihi zamanla oluşmuş ve korunmuş olması durumunda artacağı ileri sürmüşlerdir. Bu faktörler, aile tercihinin terketmiş bireyler üzerinde parti bağlılığını zayıflatıcı yönde işlev görmektedir.²⁹ Dolayısıyla aile üyelerinin benzerliği, görüşme sıklığı ve tarihsel yönelimleri ailenin siyasal yönelimler üzerindeki etkisini artırıcı faktörler olabilmektedir.

²⁸ Richard E., Dawson And Kenneth Prewitt, Political Socialization, a.g.e., Sf. 107-110.

²⁹ Herbert Mc Closky And Harold E.Dahlgren "Primary Group Influence On Party Loyalty" American Political Science Review LIII, 1959, Sf. 757-776'dan Aktaran Richard E. Dawson And Kenneth Prewitt, Political Socialization, a.g.e., Sf. 16.

Siyasal Sosyalizasyon

Ailenin siyasal sosyalizasyon süreci üzerindeki rolünü belirleyici temelde ele alan ve daha sonra eleştirilere uğrayan bir bakışın en bilinen örneğini Almanya'daki otoriter aile yapısının, Nazi rejiminin gelişmesini kolaylaştırdığını ileri süren araştırmalar oluşturmaktadır.³⁰ Siyasal sosyalizasyon sürecinin ilk döneminde sahip olunan tutum ve davranışların yaşam boyunca değişmezliği, bir öncülden ziyade, araştırılabilir bir soru olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Çünkü ilk aile sosyalizasyonundan yetişkin siyasal tutum ve davranışlara ilerleme, uzun bir süreci kapsamaktadır. Bu nedenle, yetişkinin siyasal tutum ve davranışları, ancak ikincil toplumsal kurumların araya giren etkilerine dayanarak tam olarak anlaşılabilir. ³¹

Birçok çalışma, bireylerin ebeveynlerinkine benzer siyasal tutum ve değerlere sahip olma eğiliminde olduğunu göstermiştir.³¹ Bu çalışmaları gözden geçiren Herbert Hyman; siyasal olarak ilgili tutum ve değerlerin geniş alanında ebeveynler ve çocuk arasında çok açık bir model bulunduğunu ileri sürmektedir. Söz konusu veriler daha çok Amerikan çalışmalarından elde edildiği için Dawson ve Prewitt'de, batı dışındaki toplumlarda da, aynı aile üyelerinin benzer siyasal görüşleri kabul etme eğiliminde olduğunu belirtmektedir. Hatta geleneksel toplumlarda bu durumun daha güçlü şekilde olabileceğini ifade etmektedirler.³² Bekleneceği gibi ailenin gücünü arttıran en önemli faktör de, ailenin içinde yer aldığı toplumda, ailenin yeni kuşağa yönelik sunumlarına alternatif yaratacak güç kaynaklarının mevcut olmaması ya da yeterince gelişmemiş olması olmaktadır.

Ebeveyn otoritesi, siyasal yönelimleri, çocuğa karşı tutumları vb. ile çocuğun siyasal yönelimi arasındaki ilişkiyi konu alan birçok çalışma sonucunda otorite esnekliğinin çocuğun düşüncelerini serbestçe ifadesini ve siyasal etkinlik duygusunu artırıcı olduğu ortaya konmuştur. Koruyucu ebeveyn tutumu ise çocuğun siyasal temsilcilere güvensizliğini getirmektedir. Aile yapısı ile siyasal sosyalizasyon ilişkisinin bir başka görünümü de ya da söz konusu ilişkilerdeki bir faktör de babanın varlığı olmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar babanın yokluğunun (hem fiziki hemde baba rolünü oynayacak kişi olmaması anlamında) çocuğun sosyalizasyonunda önemli etkileri olduğunu göstermektedir. Langton, bir çalışmada iki ebeveynli aileler ile tek ebeveynli (anne) ailelerin siyasal sosyalizasyona etkisini karşılaştırmaktadır.³³ Sonuçta, babasız ailelerdeki çocuğun çok otoriter olma eğiliminde olduğunu, siyasetle daha az ilgilendiğini ve siyasal yararın düşük olduğu duygusuna sahip olduğunu bulmuştur.

³⁰ Ahmet Taner Kışlalı, Siyaset Bilimi, İmge Yayınevi, Ankara, 1992, Sf. 86.

-Kenneth P.Langton, Political socialization, a.g.e., Sf. 17-19.

³¹ Bu Konuda Yapılmış bir Çalışmada 5. Sınıf Öğrencilerinin Parti Tutumlarını Belirlemede En Önemli Etkenin Babalarının Parti Tutumlarını Algılamaya Olduğu Saptanmıştır. Ayrıntılı Bilgi için Bakınız.

-Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, "İlkokul Çocuklarının Parti Tutumlarını Belirleyen Etkenler" Dünyü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Bağlam Yay., İstanbul, Mart 1991, Sf. 142-145, 147-149.

³² Herbert H.Hyman, Political Socialization, The Free Press, New York, 1959, Sf. 72'den Aktaran Richard E. Dawson And Kenneth Prewitt, Political Socialization, a.g.e., Sf. 111.

³³ Kenneth P.Langton, Political Socialization, a.g.e., Sf. 24-52.

Baba yokluğunun kızlardan çok erkekler üzerinde çok kesin etkiye sahip olduğu görülmüş ve ilişkilerin genellikle, farklı toplumsal sınıflardaki aileler için doğru kabul edilmiştir. Babanın sözkonusu ailelerdeki çok önemli sosyalizasyon figürü olarak hizmet ettiği görülmekte ve onun varlığı ya da yokluğu çocuğun siyasal olarak etkin olup olmayacağı konusunda bir farklılık yaratmaktadır. Ayrıca, Langton, iki ebeveynin bulunduğu ailelerde, anneden ziyade babanın bir siyasal referans kaynağı olarak seçildiğini ve çocukların büyük çoğunluğunun etkilendiğini ifade etmektedir.

Tüm bunların dışında aile aynı zamanda, üyelerini belli sosyo-ekonomik ilişkiler ağı içine yerleştirmesiyle siyasal görüşlerini etkileyebilmektedir. Bireye, geniş toplumsal evren içindeki yerlerini sağlayan, aslında genellikle aile olmaktadır. Bir başka ifade ile, bireyin etnik, dil, din ve toplumsal sınıf temelinde eğitimi kültürel değerleri, başarıları, mesleki ve ekonomik beklentileri, sonuçta diğerlerine açıklığı büyük oranda onun toplumsal kökenini oluşturan ailesi tarafından belirlenebilmektedir.

Bir bireyin ilk dünyaya bakış modelinin olduğu ailedeki siyasal sosyalizasyonu çok önemli olmakla birlikte, söz konusu sosyalizasyon süreci yaşam boyunca devam etmektedir. Bu nedenle diğer sosyalizasyon ajanlarının da bireyin siyasal yönelimi üzerine pekiştirici ya da zayıflatıcı yönde belli etkisi sözkonusu olmaktadır. Özellikle hızlı bir değişim süreci içinde olan toplumlarda ortaya çıkan toplumsal hareketlilik, söz konusu ajanların gücünü arttırıcı bir işlev görebilmektedir. Çünkü hızlı değişen ilişkiler ağı ve değerler sistemi bireydeki siyasal sosyalizasyon tekrarını gerektirebilmekte ve arttırabilmektedir.

Tekrar sosyalizasyon, toplumda önceden bulunmayan, yeni statülere, bireylerin sahip olmasıyla birlikte ortaya çıkabilmektedir. Hızlı toplumsal değişimin yarattığı böylesi durumlar sıkıntılı bir süreçte beraberinde getirebilmektedir. Bir başka durumda ise tekrar sosyalizasyon önceden var olan rol modellerine, onların gerektirdiği nitelikleri taşımayan bireylerin, sahip olması sonucunda yaşanabilmektedir. Bu da yaşanan toplumsal hareketliliğin bir sonucu olabilmektedir.³⁴

Böylesi bir süreçte devreye giren diğer toplumsal ajanların sahip olduğu rolün ve etki gücünün de, siyasal sosyalizasyon konusunda gözönüne alınması, belki de bize belirli niteliklere sahip bireylerin ya da grupların belli siyasi yönelimleri olabileceğini gösterebilecektir.

2-Okul:

Sanayileşme ile birlikte toplumların geleneksel yapısının değişmesi, sosyo-ekonomik yaşama katılmayı sağlayan becerileri kazandıran bilgilerin verilmesi, özel işlevler temelinde uzmanlaşmış toplumsal kurumlardan birini oluşturan eğitim kurumunu gerektirmiştir. Okul, böylece bilgi ve beceri kazandırma işlevini yüklenmekle birlikte, toplumun egemen değerlerini de beraberinde vermeye başlamıştır.

³⁴ Kenneth P.Langton, Political Socialization a.g.e., Sf. 19-20.

-Oruille G.Brum, Jr. "Adult Socialization" Scialization And Society, Der.: J.A.Causen, a.g.e., Sf. 196,197.

Okulda geçen zamanın, ana okulundan yükseköğretimi de giderek kapsamaya başlaması sözkonusu sosyalizasyon süreci genişletmiştir. Geleneksel toplumun aksine, gelişmiş toplumlarda okulun önem kazanması, ailenin yaygın etki alanını daraltmakla birlikte, okullarda duygusal, yüzyüze olan birincil ilişkilerin yerine formel ikincil ilişkilerin mevcut olması, ailenin önemini korumasını sağlayan etkenlerden biri olmaktadır.

Okul, çocukların ailesel olmayan bir otorite ile karşılaşmaları ikincil toplumsal kurum olarak, çocuğun ailesi ile olan bağlarının gevşetildiği ve aile, akrabalık gibi ilişkilerin ötesinde bir kurum olmaktadır.³⁵ Eğitim gibi kurumsal kaynaklardan bir bireye beceri ve siyasi bilginin geçişi çok açık, amaçlı ve yapılandırılmış olarak gerçekleştirilmektedir.³⁶ Aile, akrabalık ve akran gruplarında ise bunun aksine, siyasi öğrenme, sıklıkla üstü örtülü dolaylı ve tesadüfi nitelikler taşıyabilmektedir.

Siyasal yönelimlerin iletilmesinde ilk araç olan ailede kazanılan siyasi eğilimlerin, okullaşma ile temelleri daha güçlendirilebilmekte ya da onlara alternatif yaratabilmektedir. Bu başka deyişle siyasi sosyalizasyona, eğitimin etkisi, belirli siyasi kurumlar konusunda bilgi sağlamanın ötesinde gerçekleşmekte, formel bir kurum olarak devletin çevresi içinde ele alınması, onun siyasi rejiminin temel yargularını ve otorite ilişkisi içinde çocuğun eğitilmesiyle, bir roller hiyerarşisini içeren bir kurum olarak onu güçlendirebilmektedir.³⁷ Böylece toplum istikrarını ve gücünü, toplumsal kontrolü kendi toplumsal kurumlarının belli işlevleri yerine getirmesiyle arttırmış olmaktadır. Dolayısıyla normatif düzenini, sosyalizasyon sürecinde kazandırdığı mevcut bilgiler aracılığıyla temellendirmektedir.

Okullaşma sürecinde çocuklar, onların siyasi yaşama girmelerini sağlayacak davranış modelleri, inançları ve değerleri kazanmaktadır. Bu süreç, sınıftaki çocuğun siyasi yaşama doğrudan uygulanabilen becerileri kazandığı devletin sembolleri ve kurallarıyla dolu olan, aile dışındaki otorite figürüyle bağlantıyı ve formel olarak hükümetin işlevleri, mekanizmaları ve amaçlarını öğrendiği bir süreç olmaktadır. Bunlara bağlı olarak çocuk için öğretmen, bütün toplumun sözcüsü ve diğerlerinin ne olduğunu belirsizce anladığı ilk bağlantı sembolü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çocuk, kendisiyle bağlantılı olarak diğerlerinin davranışını gözleyerek kendi kimliğini öğrenecek, öğretmeni gözleyerek ve onunla etkileşime girerek çok uzak bir güç yapısıyla bağlantıyı öğrenmiş olacaktır.³⁸ Bunun yanında çocuk, güç ve benzeri nosyonları soyutlamayı öğrenmektedir. Ayrıca öğretmen böylesi kavramları

³⁵ Steven L.Nock, *Sociology Of The Family*, Prentice Hall Inc., New Jersey, 1987, Sf. 239.

John A.Clausen, "Perspectives On Childhood Socialization" a.g.e.,sf. 153-164.

³⁶ Jarl B.Manheim, *A Primer in Political Attitudes An Behavior The Politics With In*, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1975, Sf.58.

³⁷ Andrew H.Cohn, *Political Socialization: A Holistic Approach*, Hacettepe Bulletin Of Social Sciences And Humanities, Vol: 3, N.1, June 1971, Ankara, Sf. 26.

³⁸ A.B.D'de İlkokul Çocukları Üzerinde Bir Araştırma Gerçekleştiren Hess ve Torney, Çocukların Siyasal Değerlerinin Profiline Giderek Öğretmeninkine Benzeştiğini İleri Sürmektedir.

Andrew H.Cohn, *Political Socialization*, a.g.e., Sf.25.

Richard E.Dawson And Kenneth Prewitt, *Political Socialization*, a.g.e., Sf. 158.

geliştirmekte ve onun yaşam deneyimi içinde onlarla bütünleşmesine yardım etmekle birlikte sözkonusu kavramlara kişilik kazandırmaktadır. Bu nedenle öğretmen kimliklendirmeye öğrenme sürecinde yeni bir yargı ölçütü oluşturmaktadır.³⁹ Böylece öğretmen olumlu ya da olumsuz, çok ya da az güvenilir bir siyasal bilgi kaynağı oluşturabilmektedir.

Öğretmenin sınıfta, yüksek hedeflerin içerildiği bir değerler ve kurallar sistemi, bir bilgi kültürü yarattığı söylenebilmektedir. Buna bağlı olarak çocuk, daha geniş siyasal kültürü yorumlamada ve tanımlamada kendisine yardım eden bu kural ve değerleri kullanmaktadır. Bu bilgi kültürün öğeleri rekabet, birlik, yeterlilik, fedakarlık, disiplin, ifade özgürlüğü, katılım, itaat, doğruluk, bağımsızlık, bağlılık, gerçeklik ve karakteristiklerin uzun bir listesini ya da bunların karşıtını kapsayabilmektedir. Bu bilgi kültürünün öğeleri, daha büyük bir otoritenin bir ajanı ve sembolü olan öğretmenden öğrenildiği için onların bilgisi ya da bilgisizliği bazı doğrudan siyasal sonuçlar oluşturabilmektedir.⁴⁰ Sözkonusu bilgi kültüründe ortaya çıkabilecek değişmeler, toplumun siyasal yönelimlerindeki değişmelere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, okulun genel toplumsal çevresi, resmi siyasetin görünümleri konusunda bir baskının gelişmesinde rol oynayabilmektedir.⁴¹ Kısaca, bir toplumun karakteristik siyasal yönelimi, siyasal yaşam içinde deneyim yaşamadan önce formel kurallar alanında ilk olarak belli oranda gelişmektedir, denilebilir.

Siyasal sosyalizasyon sürecinde okulun etkisinin, öğrencinin siyasal yöneliminin öğretmenin siyasal yönelimiyle benzeştirecek ve hatta aynı kılacak kadar yönlendirici güce sahip olabildiği gözlenebilir. Fakat konunun sadece öğretmenin etkisi temelinde genelleştirilmesi yanlış ve eksik olabilecektir. Buraya kadar, çocuğun öğretmeniyle etkileşim sürecinin yapısını ortaya koyarken, konuyu dağıtmamak için sözkonusu sürecin içerdiği önemli faktörlerden söz etmedik. Fakat, bireyin toplumsal, ekonomik kökeni diğer sosyalizasyon ajanlarıyla bağlantısının yapısı, müfredat programı okulun sağladığı toplumsal çevrenin yapısı ve benzeri faktörlerin okulun siyasal sosyalizasyon sürecindeki etkisinin yapısını ve gücünü biçimleyebileceği açıktır. Sonuçta, yukarıda sözünü ettiğimiz faktörlerin bileşkesi altında öğretmen, çocuk için ilk dışsal otorite görüntüsü olarak siyasal tutum aktarabildiği gibi, toplumda nasıl davranması gerektiğini gösteren toplumdaki mevcut egemen kurallar dizini öğretebildiği gibi, doğrudan ya da dolaylı rekabet, başarı ve benzeri gibi toplumun istendik bazı değerlerinin oluşmasına kaynaklık edebilmektedir. Böylesi bir süreç, özellikle gelişmekte olan toplumlarda, eğitimin toplumsal hareketliliği sağlayan en önemli faktör olması nedeniyle, daha da önem kazanmaktadır.

³⁹ Robert D.Hess And Judith V.Zorney, Development f Political Attitudes in Children, Chicago: Aldine, 1967, Sf. 111-115'den Aktaran, Jarol B.Manheim The Politics With In, a.g.e., Sf. 59.

⁴⁰ Richard E.Dawson And Kenneth Prewitt, Political Socialization, a.g.e., Sf. 162-167. -A.Almond And S.Verba, Civic Culture, a.g.e., Sf. 332-334, 352-363'den Aktaran Jarol B.Manheim, The Politics With In., a.g.e., Sf. 59-60.

⁴¹ Lucian W.Pye X Sidney Verba, Political Culture And Political Development, a.g.e, s. 165.

3-Dernek ve Örgütler:

Geleneksel yaşam biçimi içinde ailenin temel kurum olması ve bir bireyin yaşamını devam ettirmesini sağlayacak tüm işlevleri içermesi nedeniyle çalışma yaşamında da, boş zaman etkinlikler vb. olmak üzere onu, her alanda yönlendirici bir güç sahibi yapmaktaydı.

Toplumların yapılarında ortaya çıkan değişme buna paralel işlevsel farklılaşma ve uzmanlaşma insanlara aile dışında geniş bir yaşam alanı yaratmıştır. Bu nedenle insanlar belirli gereksinimlerini karşılamak için, sözkonusu hizmetleri sunan kurum ve kuruluşlarla ilişkiye girmektedir. Heterojen bir toplum yapısı içinde her faaliyet alanının sürekli incelenerek formel örgütler haline gelmesi insanları örgütlü bir yaşam içine katmaktadır. Böylece bir birey yaşamı boyunca çok sayıda dernek, sendika, parti vb. örgütlerin üyesi olabilmektedir. Tüm bunlar da, siyasal sosyalizasyon sürecinde dönem dönem belirli ağırlıklar taşıyabilmektedir. Çünkü fabrika, devlet daireleri, küçük işyeri vb. çalışma ortamında mevcut olan örgüt yapısının içerdiği hiyerarşik yapı ve etkileşim sisteminde bulunan bireylerin siyasal tutum ve davranışlarının böylesi ortamlardan etkilenmesi mümkün olmaktadır.

Bu konuda yapılmış olan çalışmalarda, çalışma ortamının siyasal davranış üzerinde etki yaratacak güçte olduğu saptanmış ise de, bu etki gücü niteliğinden çalışanın niteliğine kadar farklı etkenler temelinde değişim gösterebilmektedir. Örneğin, fabrikada çalışan nitelikli ve niteliksiz işçiler üzerinde bir araştırmada, nitelikli işçilerin genellikle tutucu, niteliksizlerin ise köktenci olma eğiliminde oldukları saptanmış ve niteliksiz işçilerin diğerlerine göre daha büyük bir siyasal yabancılaşma ve güvensizlik duygusu içinde oldukları ortaya çıkmıştır. Bunun yanında bir başka araştırmada, çalışma yaşamının sözkonusu etkilerinin, yüksek eğitim düzeyinde pek geçerli olmadığı görülmektedir.⁴² Bu bağlamda yüksek eğitimle gelen bilgi, deneyim ve çok kaynaklı etkileşimin çalışma ortamından gelen etkiye karşı alternatif bir güç yarattığı söylenebilmektedir. Şaylan'ın ülkemizde yaptığı bir çalışmada da çalışma yaşamı ile siyasal yönelim arasında yakın bir ilişki olduğu saptanmıştır.⁴³ Ayrıca çalışma yaşamı içinde ortaya çıkan bir örgütlenme biçimi olan sendikaları da Lipset, üyelerinin bütün siyaset sistemine kaynamalarına yaradıkları ve sisteme bağlanmaları için onlara bir temel oluşturduklarını ileri sürmektedir.⁴⁴ Böylesi örgütlerin, kendi değer sistemleri içindeki etkisi, sözkonusu örgütler çerçevesinde oluşan ya da oluşmuş olan arkadaş gruplarının etkisiyle içiçe olmaktadır. bazı durumlarda, bu tür örgütlere girişte arkadaş

⁴² Lipsitz, Lewis (1974) "Work Life And Political Attitudes: A Study Of Manuel Workers" Social Structure And Social Personality, Der.: J.M.Starr, Boston: Little, Brown, Sf. 250-267 ve, Kenneth P.Langton, David A.Karns (1974) "Political Socialization And The High School Civics, Curriculum in The United States" The Learning Of Political Behavior Der.: N.Adler ve C.Harrington Glenview: Scott, Foresman, Sf. 170-185'den Aktaran Türker Alkan, Siyasal Bilinç ve Toplumsal Değişim, Gündoğan Yayınları, 1989, Ankara Sf. 113.

⁴³ Gencay Şaylan, Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, T.O.D.A.I.E. Yay. No: 140, 1974, Ankara.

⁴⁴ S.M.Lipset, Siyasal İnsan, Çev.: Mete Tuncay, Teori Yay., Ankara, 1986, Sf.1.

grupları etkili olabileceği gibi, bazı durumlarda ise örgütler yeni arkadaş grupları sağlayabilmektedir.⁴⁵ Bu nedenle, söz konusu örgütler, siyasal sosyalizasyonda ortaya çıkabilecek etkileşimin potansiyel kaynaklarını içermektedir. Doğaldır ki böylesi bir etkileşim ağında bireyin siyasal yöneliminde yaşanabilecek olan değişimi üzerinde bireyin nitelikleri ve onun diğer etkileşim kaynaklarıyla olan bağlantısının yapısı da etkili olacaktır.

Sonuçta, herhangi bir örgüt üyesi olan birey, sözkonusu örgüt yapısı içinde belirli rolleri oynamak durumunda kalmaktadır. Bu rol, bireyin örgüt içinde ya da örgüt-çevre etkileşim sürecinde karşılaşacağı olaylarda nasıl davranması gerektiği konusunda beklenti ve yükümlülükleri, bunların yerine getirilmemesi durumunda uygulanacak yaptırımları içermektedir.⁴⁶ Bu nedenle örgüt üyeliği bireye, doğrudan doğruya siyasal davranış almaşıkları arasında tercih yapması gerektiğinde, nasıl davranması gerektiği konusunda yol gösterici olabilecek bazı davranış kuralları aşıl原因 bir siyasal sosyalizasyon kaynağı oluşturabilmektedir. Bu özelliğiyle, toplumsal siyasal örgütler yalnızca üyelerinin siyasal tutumlarına etki etmekle kalmayan, aynı zamanda toplumsal siyasal eylemin bir diğer kaynağını oluşturan toplumsal-siyasal kuralların da üyeleri tarafından benimsenmesini, hatta içselleştirilmesini sağlayabilen bir siyasal sosyalizasyon kaynağı olmaktadır.⁴⁷ Siyasal partilerde, çeşitli kuruluş ve faaliyetleri ile yetişkinler üzerinde etki yapabilecek kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Bu boyutta bir siyasal sosyalizasyon sürecinde bireyin bulunabilmesi için önkoşul, onun toplumsal ekonomik koşullarının örgütlü bir yaşamı içermesi ve düşünce sistemi içinde yer alması olmaktadır, diyebiliriz.

4-Kitle İletişim Araçları:

Sosyalizasyon sürecini kısaca bireysel ve toplumsal etkileşim süreci olarak ele aldığımızda⁴⁸ insanın doğumuyla birlikte başlayan bu süreçte ilk iletişimin en basit düzeyde işaretler ve sembollerle kurulduğunu görmekteyiz. Sözkonusu işaretler ve semboller iletişimin araçları olmakta ve bireyin yaşamı boyunca gelişerek yaşamın ayrılmaz bir parçası olmaktadır. Birer bilgi taşıyıcı olarak ortaya çıkan işaret ve semboller, bu nedenle önemli bir toplumsallaşma kaynağı olma niteliğini kazanmaktadır.

Tarih boyunca bilinen tüm kültürlerin, belli sembol sistemlerinden oluştuğu ve böylece bilgi taşıdıkları bilinmektedir.⁴⁹ Bilgi taşıma işleviyle yüklü olan sözkonusu

⁴⁵ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi Yay.: 22, Ankara, 1992, Sf. 87.

⁴⁶ Theodore R.Sarbin ve Vernon L.Allen "Role Theory" Gardner Lindzey ve Elliot Aronson, *The Handbook Of Social Psychology*, Reading, Mass: Addison. Wesley, 1969, Vol. 1, Böl:7'den Aktaran, Ersin Kalaycıoğlu, *Çağdaş Siyasal bilim Teori, Olgu ve Süreçler*, Beta Yay., İstanbul, 1984, Sf. 175.

-Altan Eserpek, *Sosyoloji*, A.Ü.D.T.C.F. Yay. No: 303, Ankara, 1981, Sf. 150-154.

⁴⁷ Ersin Kalaycıoğlu, *Çağdaş Siyasal bilim*, a.g.e., Sf. 176.

⁴⁸ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan, Aile, Kültür*, Remzi Kitabevi İstanbul, 1990, Sf. 65.

⁴⁹ Gerhard Lenski-Jean Lenski, *Human Societies An Introduction To Macrosociology*, Mc Grow-Hill Inc., New York, 1970, Sf. 16-17.

Siyasal Sosyalizasyon

sistemlerin teknolojik araç ve gereçlerin gelişimiyle birlikte gazete, kitap, radyo, televizyon, sinema, video vb. araçları kapsayan kitle iletişim araçları tarafından kullanılmasıyla birlikte, sözkonusu araçlar yaygın bir sosyalizasyon gücüne sahip olmuştur, denilebilir.

Toplum ve topluluklardaki yapısal farklılık, toplumsal değişmelerin boyutu ve hızı konusunda temel bir faktörü oluşturmaktadır. Özellikle bu durum teknolojik gelişme temelli değişmelerde açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler arasında yeralan kitle iletişim araçlarının da etkisinin yapısı toplumlara göre farklılık gösterebilecektir.⁵⁰ Fakat temelde, böylesi yaygın sosyalizasyon kaynağı oluşturabilen kitle iletişim araçlarının, toplumsal kurumları ve bireysel yönelimleri etkileyebileceği bir gerçektir.

Siyasal sosyalizasyon konusunda yapılan ilk çalışmalarda siyasal bilinçlenme açısından, kitle iletişim araçlarının doğrudan siyasal sosyalizasyon etkeni olmayacakları, bu süreçte ikinci derecede rol oynayacakları ileri sürülmektedir. Bu araştırmalarda, kitle iletişim araçlarının doğrudan siyasal sosyalizasyon etkeni olarak da pek alınmadığı görülmektedir.⁵¹ Daha sonra yapılan çalışmalarda ise kitle iletişim araçlarını ikincil grup ilişkilerinin etkin bir sosyalizasyon sağlamasında, araç olarak kullanma eğilimi bulunmaktadır.

Gelişmiş toplumlarda genel eğilim, bir önceki konuda ifade ettiğimiz gibi, bireylerin gereksinimlerini karşılamak ve boş zamanlarını değerlendirmek için ikincil gruplara katılmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında, hiçbir örgütlü grup, üyeleri arasında yalnızca ikincil ya da sözleşme türünden ilişkilerin bulunmasıyla varlığını devam ettirememektedir. Bu nedenle her geniş grubun, üyelerinden, birincil grupta görülen duygulara benzer bir bağlılık görmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Böylesi duygular da iletişimin, özellikle birincil türde bir iletişimin ürünü olmaktadır. Dolayısıyla ikincil grupların işlev görmesi için dolaylı iletişime ve bürokratik örgüte gereksinim duyulmaktadır. Kitle iletişim araçları da, bu anlamda, ikincil örgütlerin etkinliğini korumak için kullandıkları araçlar olmaktadır. Onların, toplumsal önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır.⁵² Bu bağlamda iletişim araçlarının etkililiği de, verilen bir toplumdaki ikincil grupların yaygınlığına ve güçlerine bağlı olarak değişim göstermektedir, denilebilir.

Bu konuda örneğin Pool, az gelişmiş ya da gelişen toplumlarda kitle iletişim araçlarının birey üzerinde istenilen etkiyi yapabilmesi için, sözkonusu toplumlarda kitle iletişim araçları ile verilecek yenilikçi mesajlara destek olacak nitelikte bireyler arası

⁵⁰ Aysel Aziz, "Kitle İletişim Araçlarının Aile Yapısına Etkisi "Türkiye'de Ailenin Değişimi" Toplumbilimsel İncelemeler" Yay.Haz.: Türköz Erder, T.S.B.D. Yay, Ankara, 1984, Sf. 216.

⁵¹ Lee Becker, Maxwell McCombs ve Jack McLead "The Development Of Political Cognitions "Der.: Steven Chaffe, Political Communication, Sage Annual ReviewsOf Communication Research, Vol IV 1975, Sf. 36'dan Aktaran Oya Tokgöz "Siyasal Toplumsallaşmada Kitle Haberleşme Araçlarının Rolü ve Önemi" A.Ü.S.B.F. Dergisi, Cilt: XXXIII, No: 3-4, Eylül-Aralık 1978, Ankara, Sf. 82.

⁵² A.Lundberg, Ç.Schrag, N.Larsen, Sosyoloji, Çev: Öner Ozankaya, Cilt: 1 Işın Yay.Ltd., Ankara, 1985, Sf. 66.

iletişimi yaratabilecek etkin bir siyasal örgütlenmenin gerekli olduğunu belirtmektedir. Bu paralelde Klapper de, kitle iletişim araçlarının tek başlarına yenileşme ve değişim yaratamayacağını, ancak diğer etmenlerin bileşimi içinde, istenilen yönde etkide bulunabileceğine dikkati çekmektedir.⁵³ Bu özelliği, aslında diğer sosyalizasyon ajanları için de, değişik biçimlerde de olsa, geçerli bir özellik olmaktadır.

Nitekim yapılan bir çalışmada, bireylerin kitle iletişim araçlarına açıklık, yaş ve eğitim gibi etmenlerce etkilendiği, bu etmenlerin yapısına bağlı olarak geleneksel iletişim kaynakları kullanıp kullanmama durumunun değiştiği görülmektedir.⁵⁴ Ayrıca bu konuda, kitle iletişim araçlarının farklıkültürel yapıya özgü değerler sistemini sunmasının, özellikle az gelişmiş toplumun değerler sistemi için bir tehdit oluşturabileceği, bireyleri kendi kültüründen uzaklaştırabileceği ve toplumun bütünleşmesini bozabileceği de belirtilmektedir.⁵⁵ Böylesi bir durum belki de kaçınılmaz olarak ortaya çıkabilmekte ve engellenememektedir. Bunun için, önemli olanın, bireylerin, böylesi sunumları değerlendirebilecek ve onlara rağmen tercihi olan bir alternatif yaratabilecek niteliklere sahip olabilmeye koşullarını sunmaktır, diyebiliriz.

Bu konuda bir başka nokta da, kitle iletişim araçlarını izleyen bireylerin, sözkonusu yayınlardaki her bilgi ve haberi algılamamalarıdır. Bireylerin kendi değer ve inanç sistemleriyle uyumlu lan bilgi ve haberleri algılamaya, bu nitelikte olmayan haberlere karşı duyarsız olma eğiliminde oldukları saptanmıştır. Bir başka deyişle bireyler kitle iletişim araçlarının yaydığı bilgi ve haberleri mevcut siyasal tutumlarını güçlendirecek biçimde seçerek algılamaktadır.⁵⁶ Bu konuda yapılmış bir çalışmada da mesleki konuma bağlı olarak tercih edilen gazetenin değişebildiği ortaya konmuştur.⁵⁷ Bu bağlamda kitle iletişim araçlarının bireylerin siyasi yönelimlerini değiştirmekten ziyade güçlendirici bir işlev yüklediği söylenebilir. Bununla birlikte son yıllarda kitle iletişim araçlarının böylesi bir işlevinin, giderek değiştirme yönünde değişebileceği

⁵³ Joseph T.Klapper, "Social Effects Of Mass Communication", Der: Wilbur Schramm, The Science Of Communication, Basic Books Publishers Com., 1963, Chicago, Aktaran; Aysel Aziz, Toplumsallaşma ve Kitle İletişim, A.Ü.B.Y.Y.O. Yay. No: 2, Ankara, 1982, Sf. 55.

⁵⁴ Aysel Aziz, Toplumsallaşma ve Kitle İletişim, a.g.e., Sf. 159-172.
-Ö.Şenyapılı, A.Aziz, İ.Gürel, T.V'nin Türk Toplumuna Etkileri, Milliyet Yay., İstanbul, 1977, Sf. 96.

⁵⁵ Nermin Abadan Unat, "Kitle İletişim ve Kültür A.Ü.S.B.F. Dergisi, Cilt: XXXIX, No: 1-4, Ocak-Aralık 1984, Ankara, Sf. 69-70.

-Bu Durumun, Kitle İletişim Araçlarının Sunumlarıyla Mevcut Toplumun Ekonomik-Kültürel Yapısı Arasında Bir Uyum Şeklinde Ortaya Çıkması, Sözkonusu Araçların Etkinliğini Arttırıcı Önemli Bir Koşul Olmaktadır. Bakınız.

-Aysel Aziz, Televizyonun Yetişkin Eğitimindeki Yeri ve Önemi, T.O.D.A.İ.E. Yay.No: 148, Ankara, 1975, Sf. 31.

⁵⁶ Ersin Kalaycıoğlu, Çağdaş Siyasal Bilim, a.g.e., Sf. 178.

-Ö.Şenyapılı, Aziz, İ.Gürel, T.V'nin Türk Toplumuna Etkileri, a.g.e., Sf. 86.

⁵⁷ Gencay Şaylan, Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, a.g.e.,Sf. 122-127.

-John Keane, Medya ve Demokrasi, Aydınlatı Yay. 1992, İstanbul.

-Hıfzı Topuz, Siyasal Reklamcılık, Dünya'dan ve Türkiye'den Örneklerle, Cem Yay., İstanbul, 1991.

Siyasal Sosyalizasyon

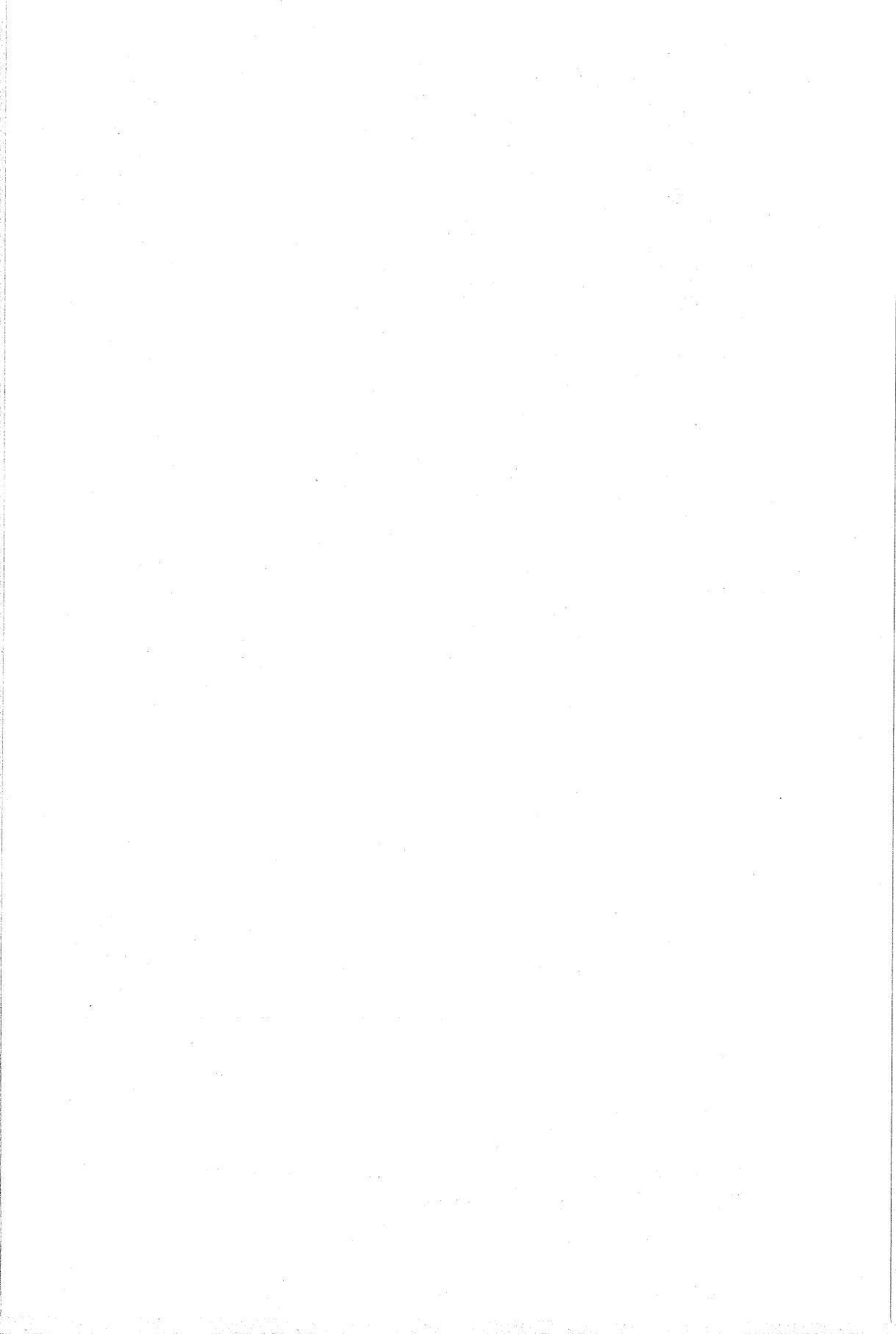
beklentisinin arttığı ileri sürülebilir. Nitekim böylesi bir olgu, siyasi yönelimler ya da sistemler ile kitle iletişim araçları arasındaki ilişkiyi ele alan yayınların artmasında da kendini göstermektedir. Bu arada, kitle iletişim araçlarının siyasal sosyalizasyon konusunda aile, okul, diğer örgütlü birimler gibi sosyalizasyon ajanlarıyla rekabet halinde olduğu da gözden kaçırılmaması gereken bir konu olmaktadır.⁵⁸ Bu nedenle, bireyin sahip olduğu özelliklere bağlı olarak (toplumsal köken, yaş, cinsiyet, eğitim, meslek, gelir vb.) hangi sosyalizasyon kaynağına daha çok açık olduğu, etki kaynağının birey üzerindeki yönlendirici gücü konusunda temel teşkil etmektedir.

ABSTRACT

In this article our main aim is to explain the phenomenon of political socialization is a form of transmission of values, beliefs and attitudes included in the political culture or the political orientation through generations in a society.

In every society the main function of socialization may be similar but there is still difference between societies in this respect. This discrimination due to the differences in the power and the effectiveness of the agents.

⁵⁸ Ronald Lippitt, "Improving The Socialization Process" Ed: John A.Clausen, *Socialization an Society*, a.g.e., Sf. 333-334

KENTLEŞME SÜRECİ VE KUŞAKLAR ARASI MESLEKSEL HAREKETLİLİK

Dilek Çiftçi Yeşiltuna*

Toplumların değişme süreci içinde belli bir aşamanın ürünü olarak ortaya çıkan kent olgusu, bir yerleşim ve yaşam biçimini içermektedir. Bir toplum tipi olarak da ifade edebileceğimiz kentlerin sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması çok kısa bir tanım olarak kentleşme olmaktadır. Kentleşme, son iki yüzyılın en önemli olgularından biri olmakla birlikte sanayileşmiş ülkelerde özellikle 19. yy. da en yoğun ve hızlı dönemini yaşamıştır.

Kentleşme, hareketi bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısının ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle kentleşme, toplum yapısında artan örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişiklikleri ortaya çıkartan bir nüfus birikimi süreci olarak tanımlanabileceği gibi, ekonomik temelde tarımsal üretimden daha ileri bir üretim düzeyine geçiş olarak da tanımlanabilmektedir.¹

Kentleşme, toplumun ekonomik ve sosyal yapısının bir ürünü olduğu için, farklı gelişmişlik düzeyinde bulunan toplum yapılarında ortaya çıkan kentleşme hareketi de farklı özelliklere sahip olmuştur ve olmaktadır.

Bu temelde düşük yaşam ve üretim düzeyleri, hızla artan nüfus, işsizlik, tarımsal üretimde ve önemli ihracat ürünlerinde bağımlılık, zayıf ve bağımlı uluslararası ilişkiler v.b. genel özelliklere sahip az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında kesin bir ayırım bulunmaktadır.² Gelişmiş ülkelerdeki kentleşmenin sanayileşme ile bağıntısı ve ilişkisi, az gelişmiş ülkelerdeki kentleşmenin sanayileşme ile bağıntı ve ilişkisinden çok daha yoğun olmaktadır. Bir başka ifade ile, gelişmiş ülkelerde kentleşme hareketi sanayileşmenin bir işlevi, bir türevi olarak düşünülebilirken, az gelişmiş ülkelerde böylesi bir bağıntı bulunmamaktadır.³ Bu bağlamda az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin kentleşmelerinin genel özelliklerini kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür.⁴

* E. Ü. Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi

¹ Ruşen Keleş, Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, Gerçek Yay., İstanbul, 1978, sf. 6.

² Michael P. Todaro, Economic Development in Third World, Longman, New York, 1981, sf. 19.

³ Emre Kongar, "Kentleşen Gecekonducular ya da Gecekondulaşan Kentler Sorunu" Kentleşme Bütünleşme, T.S.B.D., Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Yay., No: 4, Ankara, 1982, sf. 24.

⁴ Ruşen Keleş, Kentleşme ve Konut Politikası, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., No: 540, Ankara, 1984, sf. 11.

Dilek Çiftçi Yeşiltuna

-Kentleşmenin, demografik bir süreç olarak sanayilemiş ülkelere oranla, hızla artan hiç olmazsa azalmayan bir yol izlemesi.

-Büyük ve çok büyük kentlerin orta büyüklükteki ve küçük kentlere oranla daha hızlı büyümesi.

-Kentleşme hareketlerinin kimi coğrafi bölgelerdeki kentlere yönelmiş olması nedeniyle, kimi bölgelerin kentleşme oranının düşük düzeyde kalması.

-Kentleşen nüfusun kent ve kamu hizmetleri gereksinmelerinin karşılanmasında yetersizlikler başgöstermesi.

Kentlerin nüfusu istihdam edecek temel sanayi yatırımlarının yapılmaması nedeniyle, işgücünün marjinal mesleklerde ve çeşitli hizmet dallarında yığılması.

Sonuç olarak az gelişmiş ülkelerin kentleşme süreçlerinde yoğun iç göç hareketinin çalışma yaşamındaki istihdama, kentsel hizmetlere ve konut gereksinmesinin karşılanması konusunda bir baskı oluşturduğu görülmektedir.

Ülkemizde yapılan çalışmalarda da , yoğun göçün tarım dışı ekonomik faaliyetlerde uzmanlaşmış, özel ve kamu yatırımlarının en çok yapıldığı kentlerin yer aldığı bölgelere doğru olduğu görülmektedir. İçgöç hareketi ülkemizin Doğu, Güney Doğu ve Karadeniz Bölgelerinden, Batıya doğru yaşanmaktadır.⁵ Böylesi yoğun bir göç olayının yaşandığı ülkemizde göçmen nüfusun yapısına bakıldığında ise büyük çoğunluğunu yoksul köylülerin oluşturması nedeniyle, bunların kentlere niteliksiz işçi olarak geldikleri, çeşitli yollardan iş bulmaya çalıştıkları ve ancak belli süre sonra bulabildikleri işlerde bazı yeteneklerini geliştirmeye çalıştıkları görülmektedir.⁶ Böylece, kırdan kente doğru yaşanan göç hareketi, işgücünün istihdam alanında kentsel yaşam içinde yeni yapılanmalar ortaya çıkarmaktadır.

Bu bağlamda Kartal, kentleşme sürecinde bireyin alt yapısını oluşturan tüm ekonomik ilişki ve faaliyetlerini içermek üzere ekonomik mekan, bireyin üst yapısını oluşturan benimsediği özümlediği tüm toplumsal ve tinsel değerlerini, tavır ve davranışlarını içermek üzere de sosyal mekan kavramını kullanmaktadır. Buna bağlı olarak da, kente göçen birey için ekonomik ve sosyal mekanın, kır ile kent arasında yüzen bir görünüme sahip olduğunu ifade etmektedir.⁷ Dolayısıyla böylesi bir süreçte kentte ikinci kuşağın öncelikle geleneksel kırsal ekonomik mekanı bunu takiben sosyal mekanı dışlayabileceği ve kentsel insanın ortaya çıkacağı beklenmektedir.

Durkheim'a göre toplumsal yaşam hem büyüklük, hem de biçim açısından belirlediği bir alt katman üzerine kurulmaktadır. Bu temel, toplumu oluşturan bireyler, bireylerin dünya üzerindeki yerleşim biçimi ve topluluk ilişkilerini etkileyen ve her tür nesneden meydana gelmektedir. Söz konusu toplumsal alt katman, nüfusun büyüklüğü, yoğunluğu, kentlerde yığılımı ya da kırsal alanlara yayılmış olması, kentlerin oluşum

⁵ Muzaffer Sencer, Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri, Ant Yay., İstanbul, sf. 78.

Mümtaz Peker, "Türkiye'de İnsan Gücünün Bazı Özellikleri" Türkiye'de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları: 1973 Araştırması, H.Ü. Yay., No: 25, Ankara, 1978, sf. 19.

⁶ Ruşen Keleş, Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, a.g.e., sf. 28.

⁷ S.Kemal Kartal, Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme, Yurt Yay., Ankara, 1983, sf. 50-51.

türü, konutların yapım biçimi, mekanın o toplumca hangi ölçüde kullanıldığı, sınırları ve içerdiği iletişim ağları gibi etmenlere göre değişiklikler göstermektedir.⁸ Dolayısıyla yerleşme kalıplarının, tek bir gerçeğin birbirine bağlı üç boyutu bağlamında oluştuğu görülmektedir. Bunlar, coğrafi çevre, nüfus ve gelişme mantığı içinde ve birbiriyle çok yakından ilişkili olarak insan etkinlikleri, toplumsal örgütlenme ve kültür olmaktadır.⁹ Bu çerçevede sorunumuz, kentleşme sürecinde bireylerin işgücü pazarına nasıl girdiği ve sözkonusu pazarın değişme eğiliminin yapısının nasıl ortaya çıktığı olmaktadır. Bu anlamda burada ele alacağımız verilerin sağlandığı alanı oluşturan üç farklı mahallenin-kentli (yerli) grup olarak Mithatpaşa, ilk oluşan gecekondu mahallelerinden biri olan Ferahlı ve son oluşan gecekondu mahallelerinden biri olan Gediz-yer aldığı İzmir'in coğrafi, ekonomik, toplumsal ve kültürel temelde tarihsel bir öneme sahip kent konumunda olduğunu görmekteyiz.

Tekeli, İzmir merkezde olmak üzere Ege Bölgesinin gelişim süreçlerini belli dönemlere ayırmaktadır. Bunlar 13-14. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz hakim olmadığı aşama, 15-16. yüzyıllarda Osmanlıların genişleme sürecinde sözkonusu bölgeyi denetim altına almalarından sonra gelişen tarımsal artı ürünün tumar sistemi kanalıyla İstanbul'dan denetlenmeye başlandığı ve uluslararası ticaretin önem kazanması biçiminde ortaya çıkan ikinci aşama ve üçüncü aşama 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da kapitalizmin gelişmesiyle başlaması ve yeni dış ticaret biçimlerinin ortaya çıkmasına bağlı olarak, İzmir'in hızla gelişerek Anadolu'nun en önemli dış ticaret merkezi haline gelmesi olmaktadır. Böylesi gelişmelerin ışığında, bölgenin uluslararası ilişkilerini kıran, ticaret, sanayi ve kültür merkezi olan, çeşitli etnik grupların oluşturduğu bir toplumsal mozaik niteliğindeki İzmir kentinin, tek bir yerleşmeden oluşmadığı, etrafında alt kentleri olan metropoliten nitelikli bir yapıda olduğu kabul edilmektedir.¹⁰

Bütün az gelişmiş ülkelerde metropoliten alan yerleşmelerini yönlendiren birkaç ortak temel öge bulunmaktadır.¹¹ Bunlardan birincisi sermaye yoğun diye nitelendirilen ileri teknolojinin yerleşme şekli olmaktadır. Bu teknoloji ister devlet, ister özel sektör ya da dış ve iç sermaye ortaklığı ile gelsin, toplumun genel gelişme seviyesinden çok üstün bulunmaktadır. İkincisi orta çaplı sanayinin iç dinamizimle gelişme hızı, farklılaşması bunun parçası olan kompleks örgütlerin ortaya çıkışıdır. Bunlar şehrin iç yapısını ve çevresi ile ilişkisini giderek etkilemektedir. Üçüncü öge ise tarım yapısındaki değişikliğe göre topraktan kopan nüfusun kente göç ve yerleşmesindeki dalgalanmalar olmaktadır. Bu kentin yalnız çevre konut alanlarını değil, metropoliten alan içindeki bütün yerleşmeleri etkilemektedir.

⁸ E.Durkheim, *Morphologie Sociale* in: *L'annee Sociologique 1897-1898*, Vol. 11, Paris, Felix Alean, 1899'dan aktaran Zygmunt Piore, *Yerleşim Dizgelerinin Çevrebilimsel Bir Yorumu: Kurumsal Temel ve Araştırma Sorunları*. Ed. Ruşen Keleş, *Yerleşim ve Çevrebilim Sorunları, Kuram ve Uygulama*, T.S.B.D. Unesco, Ankara, 1984, sf. 74.

⁹ Zygmunt Piore, *Yerleşme Dizgelerinin Çevrebilimsel Bir Yorumu*, a.g.e., sf. 81.

¹⁰ İlhan Tekeli, "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü" *Üç İzmir, Yapı Kredi Yay. Ltd. Şti.*, İstanbul, 1992, sf. 125-140.

¹¹ Mübeccel B.Kıray, "Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri" *Toplumbilim Yazıları*, G.Ü.İ.B. Fak. Yay., No: 7, Ankara, 1982, sf. 432.

Dilek Çiftçi Yeşiltuna

Bu bağlamda İzmir kentine baktığımızda, 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre çalışan nüfusun, ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımına bakıldığında ilk sırayı imalat sanayinde çalışanların aldığı görülmektedir. Onları, hizmetler sektöründe çalışanlar ile toptan ve perakende ticaret sektöründe çalışanlar izlemektedir. Üç kesimde çalışan nüfus, toplam çalışanların % 78'ini oluşturmaktadır. Bu çalışma yaşamı içinde uzmanlaşma ve örgütlenmenin olmadığı (işportacı v.b.) marjinal işlerde çalışanlar önemli bir kesim olmaktadır. İkinci önemli kesim, esnaf, zanaatkar ve ticaret ile uğraşanlardan oluşmaktadır. Örgütlenme ve uzmanlaşma bu grup içinde de düşük düzeyde görülmektedir. Bunların dışında bir de örgütlenme-farklılaşma açısından diğerlerinden ayrılan "Sanayi ve Ticaret Odası"na kayıtlı çalışanlar bulunmaktadır.¹²

İzmir'e ilişkin tüm bu bilgiler ışığında, kentleşme sürecinde farklı zamanlarda oluşmuş olan Mithatpaşa, Ferahlı ve Gediz mahallelerinden tesadüfi örneklem tekniğiyle seçtiğimiz aile reisleri temelinde, burada kuşaklar arası mesleksel hareketliliği el alacağız. Bunun yanısıra eşinden hareketle kadınlarda ortaya çıkan mesleksel hareketlilik de sözkonusu edilecektir. Bunu yaparken her üç kuşak, bir mahallede kendi içinde karşılaştırılacak, daha sonra da mahalleler arasında mesleksel değişme eğilimine bakılacaktır.

¹² Mümtaz Peker, "Cumhuriyet Döneminde İzmir Nüfusu" Üç İzmir, a.g.e., sf. 291-292.

Meslek Mah.			İşsiz	Tarım İşçisi Öğrenci	İnşaat İşçisi	Marjinal İşler	Özel Karma İşçisi	Zanaatkar Esnaf	İdari Personel	İşletmeci Sanayici Tüccar	Müdür Üst Düzey Yönetici	Serbest Meslek	Toplam
G E D İ Z	I. Kuşak	S		47			1	4	3				53
		%		85.45			1.82	7.27	5.45				100.00
	II. Kuşak	S	2	9	4	8	15	9	8				55
		%	3.64	13.36	7.27	14.55	27.27	16.36	14.55				100.00
III. Kuşak	S	4	3	2	4	12	24	5		1		55	
		%	7.27	5.45	3.64	7.27	21.82	43.64	9.09		82		100.00
F E R A H L I	I. Kuşak	S	1	39	2	4	8	7	1				62
		%	1.61	62.90	3.23	6.45	12.90	11.29	1.61				100.00
	II. Kuşak	S		2	8	2	29	15	6				62
		%		3.23	12.90	3.23	46.77	24.19	9.68				100.00
III. Kuşak	S	6	6	1	3	17	18	9			2	62	
	%	9.68	9.68	1.68	4.84	27.42	29.03	14.52			3.23	100.00	
M İ T P A Ş A	I. Kuşak	S		15	1		2	15	13	2	1	4	53
		%		28.30	1.89		3.77	28.30	24.53	3.77	1.89	7.55	100.00
	II. Kuşak	S					11	12	10	6	5	9	53
		%					20.75	22.64	18.87	11.32	9.43	16.98	100.00
III. Kuşak	S	2	10	1		3	11	4	4	5	13	53	
	%	3.77	18.87	1.89		5.66	20.75	7.55	7.55	9.43	24.53	100.00	
T O P L A M	I. Kuşak	S	1	101	3	4	11	26	17	2	1	4	170
		%	0.59	59.41	1.76	2.35	6.47	15.29	10.00	1.18	0.59	2.35	100.00
	II. Kuşak	S	2	11	12	10	55	36	24	6	5	9	170
		%	1.18	6.47	7.06	5.88	32.35	21.18	14.12	3.53	2.94	5.29	100.00
III. Kuşak	S	12	19	4	7	32	53	18	4	6	15	170	
	%	7.06	11.18	2.35	4.12	18.82	31.18	10.59	2.35	3.53	8.82	100.00	

(*) I. Kuşağın İzmir dışında bulunma olasılığını dikkate almak, III. Kuşakta da soldan ikinci kolonda öğrenci seçeneğinin kullanılması gerekmektedir.

Tablo: 1 Erkeklerde Kuşaklararası Meslekel (*) Hareketlilik

Dilek Çiftçi Yeşiltuna

Son oluşan gecekondu mahallesi olan Gediz grubuna baktığımızda, ilk kuşakta tarım işçisi % 85.45 ile ilk sırada ve çoğunluğu oluştururken ikinci kuşakta -ki onlar asıl deneklerimiz olmakta- bir özel ya da kamu kuruluşunda işçi olanlar % 27.27 ile ilk sırada gelmektedir. Sözkonusu bireylerin kente yeni gelmiş düşük mesleki niteliğe sahip ya da niteliksiz işgücü durumunda oldukları düşünüldüğünde elde edebilecekleri en güvenli işin ilk aşamada işçilik olduğu görülmektedir. Onu sırasıyla % 16.36 ile esnaf-zanaatkar, % 14.55 ile memurlar ve yine % 14.55 ile marjinal işlere sahip olanlar izlemektedir. Üçüncü kuşakta ise durum esnaf, zanaatkarlar lehine değişmekte ve % 43.64 ile onlar ilk sıraya yükselmektedir. Onları % 21.82 ile işçiler takip etmektedir. Burada özellikle esnaf-zanaatkarların sayısının katlanarak arttığı dikkati çekmekte ve başka hiçbir ekonomik uğraş alanında kuşaklar arasında bir artış gözlenmemektedir.

İlk gecekondu mahallesi olan Ferahlı grubunda, birinci kuşak erkeklerle baktığımızda burada da tarım işçisi olanların % 62.90 ile ilk sırada yer aldığı ve çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Onu % 12.90 ile işçiler, % 11.29 ile de zanaatkar-esnaf izlemektedir. İkinci kuşakta yine burada da % 46.77 ile -önceki gruptan oldukça yüksek oranda- işçiler gelmekte ve onları % 24.19 ile esnaf-zanaatkarlar izlemektedir. Üçüncü sırada ise % 12.90 il Gediz grubundan farklı olarak inşaat işçileri gelmektedir. Üçüncü kuşakta ise yine Gediz grubunda olduğu gibi ilk sırada % 29.03 ile esnaf-zanaatkarlar gelmekle birlikte daha düşük oranda gözlenmektedir. Onların hemen ardından % 27.42 ile işçiler ve % 14.52 ile memurlar gelmektedir. Burada özellikle iki grupta düzenli bir artış gözlenmektedir. Bunlar da esnaf-zanaatkarlar ve memurlardan oluşmaktadır.

Kentli grup olarak aldığımız Mithatpaşa grubunda ise dağılımın diğer gruplardan oldukça farklı olduğu görülmektedir. Burada ilk kuşakta ilk sırada % 28.30 ile esnaf-zanaatkarlar ile tarım işçileri yer almakta ve onları %24.53 ile memurlar izlemektedir. İkinci kuşakta ise ilk sırada % 22.64 ile yine esnaf-zanaatkar -oranda bir düşme gözlenmekle birlikte- yer almaktadır. Onların ardından % 18.87 ile memurlar ve % 16.98 ile serbest meslek sahipleri (profesyoneller) gelmektedir. Üçüncü kuşakta ise sıralama tamamen değişmekte ve % 24.53 ile serbest meslek sahipleri ilk sıraya yerleşmektedir. Onları % 20.75 ile esnaf-zanaatkarlar ve % 9.43 üst düzey yöneticiler izlemektedir. Görüldüğü gibi burada özellikle üst düzey yönetici ve serbest meslek grubunda düzenli bir artış olmaktadır.

Tüm grup temelinde ise esnaf-zanaatkar, üst düzey yönetici ve serbest meslek gruplarında düzenli bir artma eğilimi görülmektedir.

Burada özellikle gecekondu gruplarında yüksek düzeyde artma eğilimine sahip olan ve kentli grubun ilk iki kuşağında da ilk sırada yer alan meslek esnaf-zanaatkarlık olmaktadır. Bu durum ancak kentli grubun üçüncü kuşağında, yani şimdinin genç kuşağı için değişiklik göstermektedir.

Kentin modern işbölümü düzeni içinde, bireylerin beceri düzeyleri ve eğilimleri onların girebilecekleri çalışma alanlarının da belirleyicisi olmaktadır. Dolayısıyla, geleneksel yaşam biçimi içinden kente gelen bireylerin düşük beceri ve eğitim düzeyleri, onların kentsel mesleki konum yapısı içinde ilk kuşaklara işçi olarak çalışma olanağı verebilmektedir.

Kentleşme Süreci ve Kuşaklar Arası Mesleksel Hareketlilik

Diğer yandan, sermayesinden çok bedenen çalışması ile yaşamını kazanan ve kazancı ancak geçimine yetecek kadar sınırlı olan sanat ve ticaret sahibi kişi¹³ olarak tanımlanabilen esnaf ve zanaatkarların en belirgin özelliği sermayelerinin küçüklüğü olmaktadır.

Tarihsel süreç içinde uzun bir geçmişe sahip olan esnaf ve zanaatkarlar, günümüzde mevcut ekonomik yapının içerebileceği alanlarda, toplumumuzun sanayileşme ve örgütlenme düzeyinin tanıdığı olanaklarla önemini koruduğu görülmektedir. Buna karşın, onların eski esnaf ve zanaatkarlarla pek benzerliği de kalmamıştır. Çünkü en azından onlar artık günümüz yaşam biçiminin gereksinimlerine cevap vererek, bir anlamda mevcut üretim düzeniyle bütünleşmişler ve örgütlenerek belli bir güvenliğe ve güce ulaşmışlardır.¹⁴ Bu temelde, burada gözlediğimiz esnaf-zanaatkarlığın gruplardaki düzenli artış eğilimi, ayrıca kentli grupta da ilk iki kuşaktaki ilk sıradalığı, sözkonusu mesleğin hızlı bir kentleşme hareketine maruz kalmış bir kentte, istendik bir meslek olduğunu göstermektedir. Bu da, her üç grupta yer alan bireylerin, kendi işinde çalışma eğilimlerin bir ifadesi olmaktadır. Ayrıca, eski esnaf-zanaatkarlıktan farklı bazı işlevlere sahip olarak yeni bir örgütlenmeye giderek modern ekonomik düzen ile bütünleşme yoluna gitmiş ve modern işletmelerin çekirdeğini de oluşturabilen¹⁵ günümüz esnaf-zanaatkarlığını bir tampon mekanizma olarak görmek de mümkündür.

Diğer yandan uzun bir eğitimi ya da belli büyüklükteki sermayeyi gerektiren işletmeciler, sanayici, tüccar, üst düzey yönetici ve serbest meslek sahiplerinin (bağımsız çalışan avukat, doktor, mühendis v.b.) merkez grubumuz olan Mithatpaşa grubunda artma eğilimine sahip olması, onların kentsel üretim düzeni içindeki yerlerinin yüksekliğinin bir göstergesi olmaktadır. Bu da sözkonusu ekonomik alanların gerektirdiği niteliksel ya da niceliksel özelliklere sahip olma durumlarının bir ifadesi olmaktadır.

Ayrıca çok düşük bir beceri ve eğitimi gerektiren inşaat işçiliği, tarım işçiliği, marjinal işler (işportacı, ayakkabı boyacılığı v.b.) gibi ekonomik uğraşlara sahip olma ise kente yeni gelenlerde önemli bir orana sahip olmakta, ilk gelen grupta oldukça düşmekte ve bekleneneği gibi kentli grupta gözlenmemektedir denebilir.

Bir ailenin konumunu belirleyen temel öğelerden biri olarak genelde aile reisi konumundaki erkeğin mesleği dikkate alınmasına karşın, ailenin yapısı üzerinde kadın erkekle aynı ağırlıkta role sahip bulunmaktadır. Bu, onun eşiyile eşit güce sahip olduğunu değil, ailedeki ilişkide bir taraf olmasını anlatmaktadır. Bu nedenle, ilk çocuğu kız olan ailelerde kadınlar arasındaki mesleksel hareketliliğin nasıl bir değişim eğilimine sahip olduğunu da saptamaya çalıştık.

¹³ Muharrem Varol, *Yerel Siyasetin Demokratikleşmesi*, Gündoğan Yay., Ankara, 1989, sf. 118-119.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız.

-Mübeccel Kıray, *Toplumbilim Yazıları*, a.g.e., sf. 36, 127, 271, 272

-Mübeccel Kıray, *Örgütlenemeyen Kent İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, S.B.D. Yay., Ankara, 1972, sf. 59-82.

-Muharrem Varol, *Yerel Siyasetin Demokratikleşmesi*, a.g.e., sf. 120-122.

¹⁵ Mübeccel Kıray, *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, İletişim Yay., Ankara, 1964, sf. 69-75.

Meslek Mah.			İşsiz	Tarım İşçisi Öğrenci	Ev Kadını	Marjinal İşler	Özel Kamu İşçisi	Zanaatkar Esnaf	İdari Personel	İşletmeci Sanayici Ticar	Müdür Üst Düzey Yönetici	Serbest Meslek	Toplam
G E D İ Z	I. Kuşak	S		27	18								45
		%		60.00	40.00								100.00
		S			39	3	2		1				45
	II. Kuşak	%			86.67	6.67	4.44		2.22				100.00
F R A H L I	I. Kuşak	S		1	32		6	1	5				45
		%		2.22	71.11		13.33	2.22	11.11				100.00
		S		18	15	5							38
	II. Kuşak	%		47.17	39.47	13.16							100.00
M İ T P A Ş A	I. Kuşak	S		25	25	1	11	1					38
		%			27.18	2.63	28.95	2.63					100.00
		S		3	26	1	5	1	1			1	38
	II. Kuşak	%		7.89	68.42	2.63	13.16	2.63	2.63			2.63	100.00
T O P L A M	I. Kuşak	S		12	30		1	4					47
		%		25.53	63.83		2.13	8.51					100.00
		S			29	1	2	3	6	1	1	4	47
	II. Kuşak	%		15	61.70	2.13	4.26	6.38	12.77	2.13	2.13	8.51	100.00
T O P L A M	I. Kuşak	S			21			1	3	1	3	3	47
		%		31.91	44.68			2.13	6.38	2.13	6.38	6.38	100.00
		S		57	63	5	1	4					130
	II. Kuşak	%		43.85	48.46	3.85	0.77	3.08					100.00
T O P L A M	I. Kuşak	S			93	5	15	4	7	1	1	4	130
		%			71.54	3.85	11.54	3.08	5.38	0.77	0.77	3.08	130
		S		19	79	1	11	3	9	1	3	4	100.00
	II. Kuşak	%		14.62	60.77	0.77	8.46	2.31	6.92	0.77	2.31	3.08	130
T O P L A M	I. Kuşak	S											130
		%											100.00
		S											130
	II. Kuşak	%											100.00
T O P L A M	I. Kuşak	S											130
		%											100.00
		S											130
	II. Kuşak	%											100.00

Tablo:2 Kadınlarda Kuşaklararası Mesleki Hareketlilik

Kentleşme Süreci ve Kuşaklar Arası Mesleksel Hareketlilik

Yine son oluşan gecekondu mahallesi olan Gediz mahallesi grubundan başlarsak, burada ilk kuşağın -ki onların önemli bir çoğunluğu hâlen kırsal yerleşim yerlerinde bulunabilmektedir- % 60'nun tarım işçisi, % 40'nun ev kadını olduğu görülmektedir. Kentte yer alan ikinci kuşağın ise % 86.67'sinin ev kadını olması kentleşme hareketinin kadını çalışma yaşamından evine çektiğinin de bir göstergesi olmaktadır. Üçüncü kuşakta da yine % 71.11 gibi bir çoğunluğu ev kadınları oluşturmaktadır. Onları, bu kuşak içinde % 13.33 ile işçiler ve % 11.11 ile memurlar izlemektedir.

Kentleşme hareketine ilk katılan Ferahlı grubundan ilk kuşakta yine % 43.37 ile tarım işçisi olan kadınlar birinci sırada, yer almakta, onları % 39.47 ile ev kadınları ve % 13.16 ile marjinal işler yapan kadınlar takip etmektedir. İkinci kuşakta ev kadınlarının oranında bir azalma gözlenmekte ve ilk sırada % 28.95 ile işçi kadınlar yer almaktadır. Onun ardından % 27.18 ile ev kadınları gelmektedir. Üçüncü kuşakta ise ev kadınları (ya da ev kızları) % 68.42 ile çoğunluğu oluşturmakta onu % 13.16 ile işçi kadınlar izlemektedir.

Kentli grubumuzda ise ilk kuşakta yine % 63.83 ile ev kadınları çoğunluğu oluşturmaktadır ki bu oran diğer grupların ilk kuşak ev kadını oranlarından yüksek olmaktadır. Onu % 25.53 ile tarım işçisi kadınlar izlemektedir. İkinci kuşakta % 61.70 ile ev kadınları çoğunluğu oluşturmakla birlikte, çalışma yaşamına giriş alanlarının burada oldukça çeşitlendiği görülmektedir.

Üçüncü kuşakta ise ev kadını oranı % 44.68'e düşmekte ve onu % 31.91 ile öğrenci olan bireyler izlemektedir. Ayrıca nitelikli işgücü olarak çalışma yaşamına girmenin artma eğilimi taşıdığı gözlenmektedir. Nitekim bu durumu, hem çalışma yaşamına giren kadınların girdikleri alanların niteliği hem de önemli bir oranın (18 yaş üstünde) hâlen öğrenci olmasında da görmek mümkündür.

Genel olarak baktığımızda da giderek kadınların çalışma yaşamlarına girişlerinde -özellikle üçüncü kuşakta- ve işgüçlerinin niteliğinde oldukça düşük düzeyde de olsa yükselme eğiliminden söz edilebilir. Bu eğilim de, kentleşmenin ilk dönemlerinde niteliksiz güvenli bir işten nitelikli bir işe doğru olmaktadır.

Kadınlarda dikkati çeken önemli bir olgu, özellikle kırdan kente doğru olan içgöç hareketini içeren kentleşmenin kadını öncelikle çalışma yaşamından çekerek eve kapamasıdır, denilebilir. Ayrıca söz konusu çalışma yaşamından uzak kalma olgusunun kentli grupta dahil olmak üzere kuşaklar boyunca gözlendiği ve bu durumun değişme hızının oldukça yavaş olduğu söylenebilir. Bir başka nokta, kadınların çalışma yaşamına girişlerinde eğitimin erkeklere göre daha önemli bir araç niteliği taşıması ve ayrıca çalışan kadınların daha çok bürokratik örgütlenmelerde yer almasıdır.

Sonuç olarak İzmir kentinin sanayileşme ve örgütlenme düzeyinin, kentte yer alan bireylerin meslek yapılarında belli düzeyde uzmanlaşma eğilimi yaratmakla birlikte geleneksel ekonomik düzen içinde yer alan bazı mesleklerde değişme yaratarak mevcut ekonomik düzenle bütünleştiği görülmektedir. Bu süreçte, kente yönelik yoğun göçün yapısının kent yapısı üzerindeki belirgin etkisini de görmek mümkündür. Ayrıca, kentleşme hareketinin kadınları büyük oranda çalışma yaşamından uzaklaştırdığı, kent yaşamı içinde çalışma yaşamı içinde yer almanın ve mesleksel hareketliliğin oldukça

Dilek Çiftçi Yeşiltuna

yavaş seyrettiğini söyleyebiliriz.

Bu temelde, kentleşme sürecinde kuşaklar arası mesleksel hareketlilik yapısının, genel sosyo-ekonomik çerçeve içinde içgöçe katılan bireylerin nitelikleri ve sayısı kadar, söz konusu kentin mevcut ekonomik yapısı ve içerdiği tarihsel birikiminin olanakları tarafından da, belirlendiği görülmektedir. Bir başka ifade ile, mesleksel hareketliliğin ortaya çıkış biçimi, işgücü pazarına giren bireylerin niteliklerinin ötesinde mevcut pazarın bu arzı hangi ekonomik mekanizmalar ile pazarla bütünleştirme olanağına sahip olduğuna bağlıdır, denilebilir.

ABSTRACT

In this article we consider how participation in labor force and shows changes. We tried to explain this subject matter firstly at men's level and secondly at women's level in three generations. The samples are chosen from three different groups of individuals who have participated in the urbanization process in different time laps.

In conclusion we can say that the organizational and industrial level of the city produces specialization in the occupational structure of the individuals, and changes some occupations of the traditional economic system and includes them in the existing system.

HANEHALKI TÜKETİM DAVRANIŞLARI ÜZERİNE BİR DENEME (1993 İstanbul, Ankara ve İzmir Örneği)

Mümtaz Peker*

Giriş ve Sorunun Tanıtımı:

Türkiye'de 1980'li yıllardaki sosyal ve ekonomik değişmeyi analizde iki faktörün açıklayıcılığı belirginleşmektedir. Bunlardan ilki güdülen ekonomik politikalarındaki köklü değişimler ile kamudan özel kesime büyük ölçekte kaynak aktarılmasıdır (Kuruç, 1985). Böylece 1950'li yıllardan beri sürdürülen ve çağdaşlığı yakalamak için gerekli maddi ve ideolojik koşulları hazırlayan ulusal kalkınmacı dönem noktalanmıştır. Başlayan dönem ise ekonominin hızla uluslararasılaşmasına ve ekonomik liberalizme olanak tanımaktadır (Keyder, 1993, s. 31). Güdülen ekonomik politikalar ile piyasa yüceltilirken sermaye kesimine avantaj sağlayacak olanaklar getirilmiştir. Örneğin işten çıkarma, taşeronluk, evlere iş verme, parça başı iş, sözleşmeli ve dönemsel işçilik gibi uygulamalar ile reel kentsel kesim ücretleri düşerken, kentlere yeni gelenlerin yararlanabilecekleri iş olanakları sağlamıştır. Sonuçta kentsel kesim hane halkı toplam geliri, bir kişiden çok çalışan tarafından ya da bir kişinin birden fazla işte çalışması sonucu sağlanması ön plana çıkmıştır. Örneğin çekirdek ailenin egemen olduğu Ankara, İstanbul ve İzmir'de hanehalkı bütçesine ekonomik katkıda bulunan çocukların oranı bu dönemde yapılan bir gecekondü araştırmasının bulgularına göre İstanbul'da yüzde 38,8, Ankara'da yüzde 29 ve İzmir'de ise yüzde 37'ye ulaşmıştır (Alpar ve Yener, 1993, s. 89). Bu durum kentsel ailede çocuktan anne-babaya doğru bir kaynak aktarımının önemini göstermektedir. Güdülen ekonomik politikaların sonucu olarak sistemde sosyal sınıflar açısından hızı farklı olmak üzere dikey hareket (statü değişimi)lilik olanağı doğmuştur. Dikey hareketlilik sosyal sınıf ve tabakalar arasındaki rekabeti hızlandırırken gösterişçi tüketim eğiliminin artmasına neden olmuştur.

Dikey hareketliliğin ivmesinin hız kazanmasını ise nüfusun mekandaki yatay hareketliliğini desteklemiştir. Nüfusun 1980'li yıllardaki hareketliliği nedeni ile kırsal-kentsel nüfus oranı Cumhuriyet döneminde ilk kez kent ağırlıklı olmuş ve şimdiye değin sosyal bilimcilerin üzerinde birleştikleri "üç büyük kent" tanımı anlamını yitirmiştir (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1993, s.8-34). Başka bir anlatımla İstanbul, yapılan nüfus projeksiyonlarının üzerinde bir büyüme göstererek "kentlerarası sırabüyükölçekli ilişkinin" büyük ölçekte bozulmasına neden olmuştur. Öte yandan bölge

* Öğr.Gör. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

merkezleri diyebileceğimiz ve nüfusları hızla artan kentlerin oluşumu yaşanmıştır. Bu kentlerdeki nüfusun, ülkemizde nüfussal dönüşümün başladığı yıllardaki kent nüfusu (10.000+yerler)na oranı yüzde 37 iken, bu oran 1990'da yüzde 43'e ulaşmıştır. Nüfusal değişimin başladığı 1950'den bu yana Türkiye nüfusu yılda yüzde 2.47 artarken, bölge çekim merkezlerinin nüfus artışı ise yüzde 5 olmuştur. Özellikle son on yıldaki artış ise yüzde 6.8'e ulaşmıştır. (DİE, 1993 s. 25-33).

İçgöç ile kente gelen bu nüfusun çoğunluğu kentlerde yaşamını gecekondular bölgesinde sürdürmektedir. Gecekondular, köy ile kent arasında bir geçiş noktasıdır. Toprağa dayalı üretimden (kaderci-tutucu) kopan göçmen, kentsel yaşamını kentsel bir uğraşından elde ettiği gelirden öteye verimliliği çok düşük ve kendi olanakları ile yarattığı bir işin getirisi ile sürdürmeye başlamıştır. Göçmen; kalkış ve varış noktalarındaki yaşam biçimi, dünya görüşü ve ahlak anlayışı arasında bocalamaktadır. Varış noktalarında gelir düzeyi ve köylülüğünden ötürü sistemle bütünleşmesi zorlaşmaktadır. Çünkü köydeki yaşamda aileler arasında görülmeyen farklılık, varış noktasında gösterişçi ve rekabetçi bir şekilde karşısına çıkmıştır. Ayrıca bu yaşamı sürekli olarak kitle iletişim araçlarında izlemekte fakat kendisine referans noktası olarak seçmemektedir. Kentsel yaşamda bir taraftan rekabetçi bir yaşam sürerken, bir taraftan da sosyal sınıflar arasında referans noktası alınmamasına karşın, genç kuşaklarda "öykünme" yarışları başlamaktadır.

Toplumda rekabetçi ve öykünmeciler yaşamın kaynağını pazar ekonomisi oluşturmaktadır. Statünün doğuştan kazanılmadığı tüm toplumlarda olduğu gibi, ülkemizde de statü ve saygınlık kazanmak ile güvenilir olmak temelde ekonomik olmayan biçimi ile zaman ve servet tüketimi yani gösterişçi tüketimde kendini göstermektedir. Toplumda dikey hareketlilik olanakları olduğu sürece, rekabetçi ve öykünmeciler niteliği olan gösterişçi tüketim daha yüksek tabakalara turmanmak için bir araç işlevini gösterecektir.

Tüketim ile sosyal tabakalaşma arasındaki işlevsel bağıntıyı ilk olarak Veblen ele almış ve tüketim amacının hiç bir zaman yalnızca biyolojik gereksinimlerin giderilmesi olmadığını vurgulamıştır (Veblen, 1934, Aktaran, Kıray, 1982, s. 204). Ona göre her toplumda tüketimin, tüketicinin sosyal statüsünü göstermek gibi önemli bir işlevi vardır. Servetini farklılaşmış bir şekilde tüketen kişinin amacı güç gösterimidir. Veblen bunu gösterişçi tüketim olarak nitelendirir ve servetini ekonomik olmayan şekilde harcaması ile kişinin statü ve saygınlık kazanmaya çalıştığını belirtir.

Toplumda rekabetçi ve öykünmeciler yaşamla birlikte gösterişçi tüketim hızla artmakta ve bunu hanehalkının kayıt edilebilen geliri ile açıklamak zorlaşmaktadır. Duesberry'in "gösteriş etkisi" adını verdiği bu harcamada, tüketiciler daha nitelikli ve daha gösterişli sayılan tüketim şekilleri ile ilişkide bulundukça gelirleri değişmese bile gelirlerinin daha büyük bir kısmını harcamak eğilimini gösterirler. Daha fazla harcamak isteği ise daha nitelikli ve gösterişli mal yanı sıra yaşadığı toplumdaki tüketim ortamına bağlıdır (Duesenberry, 1953, aktaran, Kıray, 1982, s. 205).

Özellikle çok farklı görüş ve yetenekteki kişileri barındıran büyük kentlerde tüketimin şekillenmesi bir grup içinde ve kapalı bir ortamda gerçekleşmez. Tüketicilerin

Hanehalkı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Deneme

değişik üyelikleri ve karşılaştırma grupları vardır. Çünkü büyük kent farklı kökenlerden, türdeş olmayan bir nüfusu barındırmaktadır. Buradaki rekabet güçlülerin lehine, zayıfların aleyhine işlerken, toplumda başarabilenler ile başaramayanlar arasındaki fark artmaktadır. Grupların aynı kentte mekansal ayrılıkları, görüşlerinin farklılaşması, dünya ufuklarının değişimi, kişilerin tüketim kalıplarını da birbirinden anlamlı kılmaktadır.

Kişilerdeki bu farklılaşma eğiliminin olduğu fakat bunun sınırsız olmadığı savunulmaktadır. İnsanların sonsuza değin farklılaşmalarını, sosyal düzen tehlikeli görür ve benzerlik yönünde sosyalleşme baskısı uygular. Örneğin eğitim kurumu bireylere benzeme ve farklılaşma zorunluluğunu algılatır (Goethals ve Darley, 1987). Bunun sonucunda bireyler çeşitli açılardan birbirlerine benzeşmeye çalışırken, kişiler sosyal normlara uyum yönünde bir baskı ile karşılaşmaktadırlar. Benzerlik ve ortak tutum bireylere güvenlik sağlamakta, riski azaltmakta, sosyal planda ödüllendirici bilişsel planda meşrulaştırıcı bir işlev görmektedir.

Görüldüğü gibi toplumda uyum ve farklılaşma süreci yaşamakla birlikte, bireyler sosyal karşılaştırma yoluyla diğerlerine benzemeye çalışmadığı gibi, diğerleri ile arasında farkların oluşması yönünde de çaba harcadığı psiko-sosyal yaklaşımlarda belirtilmektedir (Bilgin, 1993). Büyük kentte yaşayan insanlar bütünleşme ve farklılaşmayı gruplarda aramakta ve bunu gerçekleştirmektedirler.

1990'lı yıllarda ülkemizde kentlerde artık daha çok insan yaşamakta ve bunlar ikili bir yapı oluşturmaktadır. Bir taraftan işsizlik, uygun olmayan işlerde çalışma zorunluluğu, eğitimle elde ettiklerini işinde uygulayamama, gelir düzeyinin düşüklüğü, geleceğe güvensizlik, karamsarlık, kültürünü benimseme, kişiler arasında hızla kopan ilişkiler, sevgisizlik, birbirini sevmeme, örgütlenmeme ve kurumlara güvensizlik yaşanırken; diğer tarafta rekabetçi olsun ya da olmasın servetin biriktirilebildiği görece kolaylık yaşanmaktadır. Türkiye'de kentlerde gördüğümüz bu ikili yapı 1980'li yıllarda yaşanan piyasa ekonomisi koşullarından soyutlanamaz. Bu gelişmenin temel özellikleri ise şunlardır:

- Kitle iletişim araçları, liberal ekonominin gerek ideoloji gerekse piyasa açısından üstünlüğünü ve tartışılmazlığını sürekli vurgulamaktadır.

- Dünya ticaretinde egemen olan nokta mal ticaretinden, para ticaretine dönüşmekte ve bu ticaret güvenilir bulunduğu koşullarda yatırım yapmakta, en küçük risk durumunda ortamdaki kaçmaktadır (Drucker, 1989).

- Kapitalist yaratmaya yönelik devlet politikaları ülkemizde görece olarak başarıya ulaşmış ve işadamları kimliklerini göstermeye başlamışlardır. Artık burjuvazi kendisini desteksiz ayakta tutmaya hazır hissetmektedir (Keyder, 1993, s. 155). Bu koşullarda tüketici bir taraftan daha nitelikli ve gösterişli mal ile piyasada karşılaşırken bir taraftan da ülkesinin üretmediği malları satın alabilmek için dış kaynaklı sıcak para bulabilmektedir. Böylece üretmeden ve tasarruf yapmadan, geleceğini ipotek ederek, yabancıların tasarrufu ile tüketim yapabilmektedir. Dış kaynakların yoğun biçimde kullanılması ise Türk lirasının, dış piyasalarda değişebilir özelliği kazanmasından sonra yoğun biçimde artmıştır. Dış kaynak kullanımının yatırım mallarından çok, kentsel

hanhalkı tüketimine yönelik olması bunun tipik örneğidir. Böylece yetersiz olan kentsel hanehalkı tasarrufları, son dönemde bir türlü yatırıma yönlendirilmemiştir.

Günümüzde nüfussal dönüşümün düşük düzeyde dengeye ulaşmamasından ötürü ülkemizde toplam tüketici nüfus artmıştır. Öte yandan mal çeşitliliği ve sunumuna göre tüm sınıfların istem eğrileri sağa doğru kayarak büyümüştür. Yaşanan enflasyonist ortam ise tüketicileri tasarruftan uzaklaştırırken, kitle iletişim araçları her türlü malın reklamını yaparak tüketicilerin istemlerini yönlendirmektedir. Küreselleşen piyasada tüketim için kaynak sorunu büyük ölçekte dış tasarruflar ile çözümlenmektedir. Dış kaynağın sınırlarını ise güvenilir olmak belirlemektedir. Böylesi bir ortamda üç büyük kentimizde tüketici davranışları nasıl bir örüntü göstermektedir?

Örneklem Seçimi ve Alan Uygulaması:

Çalışmada üç büyük kenti karşılaştırmalı olarak analiz edebilecek örnek büyüklüğü 8800 olarak saptanmış bunun kentlere göre dağılımı ise Ankara ve İzmir'de 2200, İstanbul'da ise 4400 olarak belirlenmiştir. Örneklem seçimi için ilk olarak kentlerin 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından ilçe nüfusları ve hanehalkı sayıları saptanmış ve doğrusal gelişme eğrisine göre bu kentlerin 1993 nüfus ve hanehalkı sayıları tahmin edilmiştir. İkinci aşamada ise nüfus/hanehalkı orantılı olarak her ilçe bazında il için belirlenen örnek büyüklükleri dağıtımı yapılmıştır. İlçeler için bulunan örnekler ise, en son veri diyebileceğimiz 1991 yılı seçmen kütüleri listesinden hareketle oluşturduğumuz eşit ağırlıklı mahallelere dağıtılmıştır. Eşit ağırlıklı oluşturulan mahalle listelerinden tesadüfi örneklem tekniğine göre İstanbul'da 593, Ankara'da 303 ve İzmir'de ise 307 mahalle seçilmiştir. Son aşamada ise nüfus sayımında kullanılan mahallenin içerdiği sokak listesinden tesadüfi örneklem tekniğine göre sokaklar seçilmiştir. Bu sokaklarda ise tesadüfen bir nokta seçilmiş ve yarı açık aralıklar tekniğine göre her sokakta temel örneklem birimi sayısında görüşme yapılmıştır.

Araştırmanın alan çalışması 1993 Haziran-Temmuz aylarında yapılmıştır. Çalışma sonunda tamamlanan görüşme sayısı 8752 olarak gerçekleşmiştir. Cevaplamama oranının düşük olmasından ötürü sonuçların herhangi bir yanlılık getirmeyeceği varsayılmış ve düzeltme faktörü kullanılmamıştır.

Örneklem temsil ediciliği ve geçerliliği için ilk sınama, nüfus sayımı hanehalkı büyüklüğü ile araştırma hanehalkı büyüklüğü arasında yapılmıştır. Araştırma sonucu bulunan hanehalkı büyüklükleri İzmir'de (3.84), İstanbul'da (4.05) ve Ankara'da (4.21) şeklindedir. 1990 Genel Nüfus Sayımında büyükşehir hanehalkı büyüklükleri yukardaki sıraya göre, 3.85, 4.10 ve 4.08 kişiden oluşmaktadır (DİE, 1993, s. 179). Buna göre üç büyükşehir hanehalkları büyüklüğü arasında iki veri kaynağının bulgularına göre anlamlı/manidar bir farklılığın olmadığı saptanmıştır.

Araştırmadan elde edilen örneklem nüfusu ile 1990 Genel Nüfus Sayımı nüfusu ayrıca; büyüklük, cinsiyet, yaş yapısı ve eğitim değişkenleri açısından karşılaştırılmış ve iki kaynaktan elde edilen bulgular arasında anlamlı farklılık olmadığı görülmüştür. Buna dayanak araştırma sonuçlarının üç büyükşehir betimleyebilecek düzeyde geçerli ve güvenilir bilgi setinden oluştuğu varsayılmıştır. Bu nedenle verilen nokta tahminlerin

Hanehalkı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Deneme

hata paylarının çok düşük olduğu ileri sürülebilir.

Araştırma Bulguları:

Çalışmamızda hanehalkı tüketimini üç bağımsız değişkene (gelir, eğitim ve meslek) göre betimlerken, değişkenlerin farklı durumlarına göre kent içi ve kentlerarası farklılıkları analiz etmeye çalışacağız.

a) Gelir, gelire göre konuta ve ev eşyalarına sahiplik durumu: Ülkemizdeki sosyal araştırmalarda, deneklerin en çok çekindikleri ve değişik nedenlerle yanıtlarının güvenilirliğinin düşük olduğu konu gelir sorusudur. Bu nedenle soruyu deneklere ne kadar gelirleri olduğu şeklinde değil de, hangi gelir grubu içinde yer aldıkları şeklinde sorarak daha güvenilir yanıt almaya çalıştık. Hanehalkı aylık gelir ortalaması en yüksek olarak Ankara'da görülmekte, bunu İstanbul ve İzmir izlemektedir. Ankar'da gelirleri 5 ile 15 milyon arasında olan hanehalklarının oranı yüzde 41'e ulaşırken, bu oran İstanbul'da yüzde 33, İzmir'de ise yüzde 22'de kalmaktadır. Hanehalkı aylık geliri 3-5 milyon arasında olan ailelerin oranı en yüksek değere İstanbul'da ulaşırken, kentlerarasındaki farklılık anlamlı düzeye çıkmamaktadır. Öte yandan düşük gelir grubunda (aylık üç milyonun altında) ise İzmir'de bir yığılma görülürken, Ankara ve İstanbul ile aradaki fark anlamlı biçimde açılmaktadır. Üst gelir gruplarında ise kent içi ve kentler arası bir farklılık görülmediği için verinin üst sınırı onbeş milyon ile sınırlandırılmıştır

Gelir Dilimleri	İstanbul		Ankara		İzmir		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Aylık 3 Milyondan az	804	18.7	388	17.3	789	35.7	1981	22.6
Aylık 3-5 Milyon	1894	44.1	814	36.2	911	41.2	3619	41.4
Aylık 5-7.5 Milyon	804	18.7	489	21.8	292	13.2	1585	18.1
Aylık 7.6-10 Milyon	456	10.6	301	13.4	124	5.6	881	10.1
Aylık 10.1-15 Milyon	336	7.8	256	11.4	94	4.3	452	7.8
Toplam	4294	100.0	2248	100.0	2210	100.0	8752	100.0

Çizelge 1: Toplam hanehalkı gelirinin kentlere ve gelir dilimlerine göre dağılımı (%).

Gelire göre oturlan konut tipine baktığımızda, İstanbul'da (%78) ve İzmir'de (% 83) deneklerin çoğunluğu apartman dairesinde otururken bu oran Ankara'da % 58'e düşmektedir. Bun karşın Ankara'da tek ya da iki katlı bağımsız evinde oturanların oranı % 42'e ulaşırken İstanbul ve İzmir'den anlamlı derecede farklılaşmaktadır.

Gelir grupları ile oturlan konut tipi arasında her üç kentte de ters ve anlamlı bir ilişki görülmektedir. Örneğin apartman dairesinde oturanların oranı düşük gelir gruplarında en düşük değeri alırken, gelir arttıkça apartman dairesinde oturanların oranı artmaktadır. Buna karşın düşük gelir gruplarında tek-iki katlı bağımsız evlerde oturanların oranı en yüksek orana ulaşırken, gelir arttıkça bu tip konutlarda oturanların

oranı azalmaktadır.

Ülkemizdeki hızlı fiyat artışları, içgöç yolu ile nüfusun kentsel alanlara akımı ve sosyal güvenlik işlevinden ötürü hanehalkları gerek tasarruflarını değerlendirmek, gerekse yarınlara güvenceli bakabilmek için kültürel değerlerin de katkısını dikkate alarak konut sahibi olmayı ön planda tutmaktadırlar. Bu bağlamda deneklere, oturdukları konuta sahiplik, yazlık ev ve bunların dışında kentsel alanda ikinci bir konutlarının varlığına ilişkin üç soru yönelttik.

Halen Oturulan Konut	İstanbul		Ankara		İzmir		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Kendi Konutu	2533	59.1	1441	64.1	1431	64.8	5405	61.8
Kirada oturuyor	1653	38.5	713	31.7	728	32.9	3094	35.4
Lojman v.b.	107	2.5	94	4.2	51	2.3	252	2.9
İkinci konutu olanlar	631	14.7	498	22.2	298	13.5	1427	16.3
Yazlık konutu olanlar	293	6.8	221	9.8	130	5.9	644	7.4

Çizelge 2: Deneklerin değişik konut türlerine sahipliklerinin kentlere göre dağılımı (%)

Kendi konutunda oturan ailelerin oranı % 62 düzeyindedir. İzmir ve Ankara'da bu oranın üzerinde oturuş konuta sahiplik varken, İstanbul'da bu oran düşmektedir. Lojman ve benzeri yerlerde oturan ailelerin oranı % 3 düzeyindedir. Beklenildiği gibi burada en yüksek değere Ankara'da ulaşılmaktadır. Deneklerden kentsel alanda bir başka konutu olanların oranı % 16 civarındadır. Burada İzmir ve İstanbul eşdüzeyde değer alırken, Ankara bunlardan anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Benzer olgu Ankara lehine yazlık eve sahip olmada da görülmektedir. İstanbul ve İzmir'de oturanlara göre, Ankara'da oturanların daha yüksek oranda yazlık konutları bulunmaktadır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında Ankara'da yaşayan hanehalklarının, ülkemizdeki fiyat artışlarına göre tasarruflarını en iyi prim yapan taşınmaz mala yönelerek daha ekonomik karar verdiklerini söyleyebiliriz. Gelir ile konut sahipliği arasında ise U ilişkisi görülmektedir. Bir başka anlatımla, düşük ve yüksek gelir gruplarında ev sahipliği oranı yükselirken, orta gelir gruplarında kiracılık oranı yüksektir. Ne var ki düşük gelir grubundaki ailelerin konutlarında günümüzdeki gösterişçi tüketim öğesinin çoğunun olmadığı görülmektedir. Kentte kalış süresi arttıkça, halen yaşanan konutta yıl olarak oturma süresi ve ev eşyalarına sahiplik durumu artmaktadır. Ancak kente yeni göç etmiş ve halen oturduğu evde beş yıldan az oturanlarda tüketim eğilimleri düşük bulunmuştur. Yazlık konuta sahiplik ise orta ve yüksek gruplarında görülmektedir.

Tüketim harcamalarını on (televizyon, video, telefon, otomatik çamaşır makinesi, kişisel bilgisayar, mikrodalga fırın, bulaşık makinesi, çamaşır kurutucusu, derin dondurucu, otomobil ve araç telefonu) eşyaya sahiplik ile ölçmeye çalıştık. Temel

Hanehalkı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Deneme

aldığımız malların marka, yıl olarak kullanımı, teknolojisi v.b. değişkenlerden ötürü farklı bir tüketim harcamasını gerektirdiği açıktır. Hanehalkı açısından daha nitelikli mala sahip olmak gösteriş ögesini ön plana çıkarmasına karşın, bunu ölçmenin zorluğundan ötürü yalnızca sahiplik olgusu ile yetinmek zorunda kaldık.

- Televizyon : Görüşme yapılan hanelerin tümünde televizyon olduğu görülmüştür. Ülkemizde siyah-beyaz televizyondan hızla renkliye geçiş yanı sıra kanal sayısının artması, tüketicileri birden fazla ve değişik türde televizyona sahip olmaya yöneltmiştir. Buna göre evinde iki ve daha fazla televizyonu olan hanehalklarının oranı % 22 düzeyindedir. Birden fazla televizyona sahip olma oranı diğer iki kente göre Ankara'da daha yüksektir. Kapitalist gelişim ile birlikte teknolojinin hızla değişmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle yatırımcılar gibi tüketiciler de bazı malları kiralamak zorunda kalabilirler. Kapitalist ekonomilerde yaygın olan televizyonu kiralama yolu ile kullanım bunun tipik örneğidir. Ülkemizde ise, kiralama yolu ile kullanım yok denecek kadar azdır.

Yukarda da değindiğimiz gibi ülkemizde siyah-beyazdan renkli televizyona geçiş hızla ve kısa sürede gerçekleşmiştir. Bunun göstergesi tek televizyona sahip olanların % 95'nin televizyonu renklidir. Öte yandan evinde iki televizyonu olanların, ikisinin de renkli olanların oranı % 80 düzeyindedir. Başka bir deyişle toplumumuzda iki televizyona sahip olma durumunda, her iki televizyonun da, siyah-beyazdan sonra bir tüketim harcamasına dayandığıdır. Televizyonların çoğunun satın alınması son üç yıl içinde gerçekleşmiş ve bunların % 60'nın uzaktan kumanda aygıtı ile kullanılmaları olanaklıdır. Hanehalklarının % 98'i temel televizyonlarını oturma odasında ya da solanda seyretmektedir. Ancak ikinci televizyonu olanlar bunları çocukların odasında, mutfakta kullanmaktadırlar. Toplumumuzda televizyonların gün temelinde ortalama 8.5 saat açık aldığı ve seyredildiği görülmektedir.

- Video : 1980'li yıllarda üç büyük kentte sinema salonları sıkıntılı bir dönem yaşamış ve çoğu amaçlarını değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu değişim, değişik nedenlerle ailelerinin evlerinde videodan türlü filmleri izleme tutkusunu ile açıklanmıştır. Öyle ki üç büyük kentte video kulüplerinin hızla arttığı, sinema salonlarının kapandığı dönem kitle iletişim araçlarında tartışılmıştır. Günümüzde ailelerin video araçlarına sahiplikleri ve kullanım düzeylerinin bu denli etkileyici boyutta olmadığını göstermektedir. Örneğin ailelerin ancak % 26 da bu araç bulunmakta ve kentler arasındaki sahip olma oranları ise anlamlı düzeye ulaşmamaktadır. Ailelerin video kullanımları ise çok düşük düzeydedir. Örneğin ailelerin % 43'ü araçlarını hiç kullanmazken, % 29 ise çok seyrek olarak kullandıklarını belirtmişlerdir. Son bir hafta içinde videosunda, ödünç alınmış, kiralanmış ya da satın alınmış kaset seyredenlerin oranı % 12 düzeyindedir. Kanal sayısının artması ile ailelerin beğendikleri iki ya da daha çok program aynı saatte gösterime girebilmektedir. Beğenilen programlardan biri seyredilirken, ötekini kaçırmamak için video kanalı ile bunu kayda geçirmek olasıdır. Bu tür bir davranışta bulunan yani televizyondan kaydettiği programları son bir hafta içinde seyredenlerin oranı % 14'tür. Üç büyük kentte ailelerin videolarını yoğun biçimde kullanmadıklarını söyleyebiliriz (Çizelge 3).

Mümtaz Peker

Ev Eşyası	Kent	Aylık Gelir*					Toplam
		1	2	3	4	5	
Telefon	İstanbul	67.0	76.0	83.3	90.4	93.5	78.6
	Ankara	75.3	84.8	90.2	93.4	91.8	86.2
	İzmir	54.0	68.7	74.3	87.7	95.7	66.4
Video	İstanbul	13.6	21.0	29.6	44.1	57.4	26.5
	Ankara	13.7	20.3	26.6	33.9	53.1	26.1
	İzmir	11.8	19.5	28.8	42.7	57.5	20.9
Otomatik çamaşır makinası	İstanbul	28.0	42.0	64.9	79.8	88.7	51.4
	Ankara	21.9	47.9	73.2	81.4	90.6	58.3
	İzmir	25.7	49.4	67.8	80.6	91.5	46.9
Kişisel bilgisayar	İstanbul	2.0	2.5	5.1	9.6	23.2	5.3
	Ankara	2.1	2.7	6.1	12.0	20.3	6.6
	İzmir	0.4	1.9	4.8	13.7	25.5	3.4
Mikro dalga fırın	İstanbul	3.0	4.6	8.5	16.0	26.7	8.0
	Ankara	2.1	5.0	11.5	13.0	21.9	8.9
	İzmir	2.0	5.4	8.6	15.3	22.3	5.9
Bulaşık makinası	İstanbul	3.6	7.0	17.5	33.6	54.2	14.8
	Ankara	3.6	11.2	30.3	40.5	59.4	23.4
	İzmir	2.4	7.4	18.2	37.1	61.7	11.0
Çamaşır kurutma makinası	İstanbul	1.2	1.3	2.9	6.6	16.1	3.3
	Ankara	-	0.9	2.7	5.0	12.9	3.0
	İzmir	0.5	1.3	4.1	4.8	10.6	2.0
Derin dondurucu	İstanbul	6.6	11.1	17.2	23.1	38.4	9.4
	Ankara	1.0	5.5	11.9	14.0	24.6	6.7
	İzmir	1.9	4.8	11.0	18.5	37.2	6.7
Araba	İstanbul	4.7	13.1	24.1	35.1	59.8	19.6
	Ankara	6.7	16.8	25.4	39.5	63.3	25.3
	İzmir	5.7	19.9	32.2	54.8	73.4	20.7

* Gelir dilimleri (1) aylık geliri üç milyondan az olanları, (2) aylık geliri üç-beş milyon arası olanları, (3) aylık geliri beş-yedi buçuk milyon arası olanları, (4) aylık geliri yedibuçuk ile on milyon arası olanları, (5) gelir on milyonun üzerinde olanları göstermektedir.

Çizelge 3:Deneklerin aylık gelir ve yaşadıkları yere göre ev eşyalarına sahiplik durumu (%)

- Telefon : Üç büyük kentte ailelerin televizyondan sonra en fazla sahip oldukları araç telefondur. Sahip olma durumu kentler açısından anlamlı bir farklılık göstermektedir. Ailelerin gelir ile telefona sahip olma ilişkisine baktığımızda, üç kentte de düşük gelir gruplarında sahip olma oranı düşmekte, gelir artışı ile birlikte sahiplik oranı da yükselmektedir.

Hanehalkı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Deneme

- Otomatik çamaşır makinası ve çamaşır kurutucusu: Ülkemizde son yıllarda üretimi artan ve kullanım sürecinde daha fazla kaynak gerektiren ev eşyalarına sahiplik, bir taraftan gösterişçi tüketimi gösterirken, bir taraftan da çekirdek ailede işgücünü değerlendiren, zamanını planlayan kişilere ev işlerinde büyük kolaylık sağlamaktadır. Bu eşyalardan otomatik çamaşır makinası sahipliği ortalama olarak % 50'i geçmekte ve kentler arasında sahiplikte anlamlı bir farklılık oluşmaktadır. Örneğin Ankara'da ailelerin % 58'i bu alete sahipken, İzmir'de bu oran % 47'e düşmektedir. Hiç bir kentte aylık geliri 5 milyonun altında olanlarda sahip olma oranı % 50'nin üzerine çıkmazken, gelir arttıkça sahip olma oranı yükselmektedir.

Çamaşır konusunda hanelerin sahip olduğu diğer bir eşya ise çamaşır kurutucusudur. Ne var ki gerek konutların yapım sırasında gerekli mekanın düşünülmemesi, balkonlarda çamaşır kurutma kültürünün egemen olmasından ötürü bu eşyaya sahip olma oranı çok düşüktür. Sahip olma oranı kentler arasında anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır. Araştırma evrenimizde aylık geliri yirmi milyonun üzerine çıktığında, buna sahip olma oranı % 25'in üzerine çıkmaktadır. Bunun altında aylık geliri olan ailelerin kurutma makinası olanların oranı çok düşüktür.

Bulaşık makinası : Kadınlar açısından zaman kazandırıcı ve evdeki zamanlarının mutfakta geçen kısmını azaltan eşya ise bulaşık makinasıdır. Ailelerin buna sahip oluş oranları üç büyük kentte farklı ve anlamlı düzeydedir. Gelire göre sahip oluşlarında anlamlı bir farklılık söz konusudur. Örneğin üç kentte de aylık geliri 10 milyonun üzerinde olan ailelerin yarısından fazlası buna sahiptir.

- Mikro dalga fırın: Yemek pişirme, ısıtma işlevini kısa zamanda yapabilen mikrodalga fırın kadınların zaman kazanımları yanısıra evdeki diğer faaliyetlere katılımlarını artırmaktadır. Ne var ki gerek kullanımı, gerekse mutfak kültürümüze özgü damak zevkini tam veremediği için tercih edilirliliği azalmaktadır. Bu nedenle ailelerin ancak % 48'nde bu eşya bulunmaktadır. Kentler arasında sahip olma oranları açısından anlamlı bir farklılık oluşmamaktadır. Gelir dilimlerine göre farklılık ise yüksek gelir grupları ile orta gelir grupları arasında görülmektedir.

- Derin dondurucu : Sebze, meyva, et ve türevlerini bozulmadan uzun süre korumasından ötürü derin dondurucu mutfakta kadınların ellerinin altında bulunan bir stok görevini görmektedir. Ayrıca zaman darlığından ötürü pazarla ilişkisi sınırlı olan aileler ekonomik devrelerden ötürü de derin dondurucuyu tercih etmektedirler. Kent içi ulaşımın en zor ve ekonomik dalgalanmaların yüksek olduğu İstanbul'daki ailelerin % 51'i bu eşyaya sahiptir. Diğer iki ilde ise bu oran anlamlı biçimde düşmekte ve İzmir'de en düşük değere ulaşmaktadır. Gelire göre farklılaşma ise orta gelir düzeyinde görülmekte, yüksek gelir düzeyinde ise anlamlı bir farklılık görülmektedir.

- Kişisel bilgisayar : Türkiye'de çeşitli kesimlerde tahminlerin ötesinde kullanımı hızla artan eşyalardan biri de bilgisayardır. Kullanım alanı genişliği, değişik meslek ve yaş gruplarının gereksinmesine yanıt vermesi yanı sıra değişken fiyat yapısının olması ailelerin bilgisayar sahibi olma istemlerini artırmaktadır. Başlangıçta oyunla başlayan istem, giderek genişlemiştir. Evrenimizdeki ailelerin % 5'i bilgisayar sahibi olduğunu belirtmişlerdir. Bilgisayara sahiplik açısından kentler arasında anlamlı bir farklılık

görülmemektedir. Gelire göre farklılık ise 10 milyonun üzerinde oluşmaktadır.

- Araba : Yirminci yüzyılda ailelerin özgürlüğünü sağlayan iki olgudan sözedilebilir. Bunlardan ilki gebeliği önleyici teknikler, ikincisi ise arabadır. Ülkemizde ise aileler bunları son yıllarda kullanma olanağına kavuşmuşlardır. Örneğin, ailelerin araba sahibi olmaları ve bunun geniş kitlelere ulaşması son on yıl içinde hızlı bir artış göstermiştir. Bu olgu üç büyük kentimizde açık biçimde görülmektedir. Kentler arasında ise İzmir ile İstanbul arasında bir farklılık görülmezken, Ankara bunlardan anlamlı biçimde farklılaşmaktadır.

Araba sahipliği gelire göre her gelir diliminde farklılaşmaktadır. Başka bir anlatımla, düşük gelir dilimlerinde % 20'lerin altında olan araba sahipliği, yüksek gelir gruplarında % 80'lerin üzerine çıkmaktadır. Araba sahipliğinde gelire göre ikinci farklılaşma araba markası ve yaşında görülmektedir. Üst gelir gruplarında daha pahalı ve beş yıldan daha az kullanılmış arabalara sahiplik görülürken, düşük gelir gruplarında ucuz ve daha uzun süre kullanılmış arabalara sahiplik sözkonusudur.

b) Eğitime göre ev eşyalarına sahiplik durumu : Sosyal araştırmalarda hanehalkı başkanlarının eğitim durumunu saptamak gelire göre oldukça kolaydır. Ancak her iki değişkeni açıklayıcı olarak aldığımızda, birbirlerini etkilemesinden ötürü, hangisinin etkisinin birincil olduğunu söylemek güçleşmektedir. Öte yandan ikisinin birbirini etkileyerek, bağımlı değişkenler üzerindeki etkileri de artabilmektedir.

Araştırma bulgularımızın genel örüntüsü olarak, hanehalkı başkanının eğitim yılları arttıkça ev eşyalarına sahip olma durumu, mallara göre değişmekle birlikte sürekli artış eğilimi göstermektedir. Tüm mallarda en yüksek oranda sahiplik oranı, en fazla eğitimi olan ailelerde görülmektedir. Bu olgu araştırma evrenimizi oluşturan üç kentte de benzer sonuçlar vererek kendini göstermektedir.

Başta da değindiğimiz gibi eğitim ile gelirin birbirini karşılıklı etkilemesinden ötürü; yüksek gelirin, iyi eğitimi gerektirmesi ve iyi eğitimle birlikte yüksek gelirin oluşabilmesi sonucu, hanehalklarının sorguladığımız mallara sahiplik oranları artmaktadır. Bu örüntü araştırma evrenimizi oluşturan üç kentte, tüm eşyalarda belli sapmalar göstermesine karşın doğrusal ilişki biçimini almaktadır (Çizelge 4).

c) Hanehalkı başkanının halen yaptığı işe göre ev eşyalarına sahiplik: Araştırmada hanehalkı başkanının mesleğinden çok halen ne iş yaptığı saptanılmaya çalışılmıştır. Hanehalkı başkanlarının yaptığı işe göre ev eşyalarına sahip olma oranları en yüksek düzeye; firma sahibi, sanayici ve özel kesimde yöneticilik yapanlarda ulaşmaktadır. Bunları kamu kesiminde yöneticilik yapanlar izlemektedir.

Kamu ve özel kesimde işçi ve teknik eleman (yüksek eğitimi olmayan), ya da benzeri konumda iş yapanların sorguladığımız eş eşyalarına sahiplik oranları düşmekte ve bir önceki grup ile aralarındaki fark anlamlılaşmaktadır. Halen yapılan işe göre üçüncü grubu ise kamuda çalışan memurlar ile marjinal sektörde çalışanlar oluşturmaktadır. Bunların sözkonusu ev eşyalarına sahiplik oranları en düşük düzeyde kalmakta ve her iki gruptan farklı biçimde ayrılmaktadır.

Hanehalkı Tüketim Davranışları Üzerine Bir Deneme

Ev Eşyası	Kent	Hanehalkı başkanının eğitim yılları				
		1	2	3	4	5
Telefon	İstanbul	74.4	77.5	82.8	90.7	92.1
	Ankara	83.6	84.9	87.9	90.2	95.3
	İzmir	59.9	69.9	75.7	81.3	89.6
Video	İstanbul	19.6	27.6	31.4	46.4	43.8
	Ankara	16.9	24.9	32.3	39.3	48.3
	İzmir	15.4	21.2	31.0	34.4	43.4
Otomotik çamaşır makinası	İstanbul	40.3	50.8	64.4	78.1	81.5
	Ankara	43.7	54.6	70.7	85.1	89.9
	İzmir	35.5	49.7	66.7	75.6	89.6
Kişisel bilgisayar	İstanbul	2.0	3.9	6.5	16.0	20.8
	Ankara	2.5	2.9	7.9	16.4	22.8
	İzmir	1.2	2.5	4.3	13.1	17.0
Mikro dalga fırın	İstanbul	4.2	8.5	10.6	16.7	22.5
	Ankara	5.2	5.6	13.3	14.9	20.1
	İzmir	4.2	7.0	7.3	8.1	15.1
Bulaşık makinası	İstanbul	5.7	12.3	21.3	44.2	46.1
	Ankara	10.1	12.7	31.3	55.4	63.1
	İzmir	3.3	9.5	19.0	33.1	56.6
Çamaşır kurutma makinası	İstanbul	1.3	2.9	4.5	8.8	12.9
	Ankara	1.3	1.3	2.5	8.4	9.4
	İzmir	1.6	0.6	2.7	5.0	5.7
Derin dondurucu	İstanbul	10.0	16.3	17.2	27.5	31.5
	Ankara	6.4	7.2	12.1	15.6	19.5
	İzmir	3.9	5.7	8.7	16.3	25.5
Araba	İstanbul	12.3	19.7	25.9	41.3	38.2
	Ankara	16.8	22.3	29.6	46.5	43.6
	İzmir	13.3	24.7	25.0	39.4	57.5

Eğitim yılları (1) Hanehalkı başkanının beş yıldan az eğitimi, (2) Hanehalkı başkanının beş-sekiz yıl arası eğitimi, (3) Hanehalkı başkanının dokuz-onbir yıl arası eğitimi, (4) Hanehalkı başkanının oniki-onbeş yıl arası eğitimi, (5) Hanehalkı başkanının onaltı ve daha fazla eğitimi göstermektedir. Hanehalkı başkanının okumaz-yazmaz olduğu durum ile halen eğitimi sürdürenler çizelgeye konulmamıştır.

Çizelge 4: Hanehalkı başkanlarının eğitimi ve yaşadıkları yere göre ev eşyalarına sahiplik durumu (%)

Sonuç:

Tüketim davranışlarını ülkemizde son yıllarda piyasaya çıkan ve çoğunlukla gerek teknoloji gerekse hammadde olarak dışarıya bağımlı olduğumuz ev eşyalarına sahiplik ile ölçmeye çalıştık. Hiç şüphesiz 1980'li yıllarda güdülen ekonomik politikaların gereği olarak hanehalklarının istemleri, piyasanın sunmuş olduğu bu mallara yönelik

olmuştur. Ayrıca bu malların üretim teknolojileri ve kullanım sürecindeki kaynak gereksinimleri ise Batı'dan farklıdır. Bu konudaki örneklerimizi televizyon, araba ve video oluşturmaktadır. Türkiye yirmibeş yıllık sürede, siyah-beyaz televizyondan, renkli televizyona geçişi yaşamıştır. Bunun sonucu kamu ve hanehalkı kaynakları açısından yapılan harcamaların ekonomikliği tartışılmalıdır. Batı'da görülen kiralama yolu ile televizyon izlemenin yaygınlığı, bizde sahiplik ile giderilmiş ve daha fazla kaynak kısa sürede tüketilmiştir. Benzer olgu ise araba teknolojisi ve bunların kullanım sürecindeki kaynak kullanımı ve çevreye verdikleri zararda görülmektedir. Çoğunlukla Batı'da istemi olmayan ve piyasada tercih edilmeyen teknolojiye sahip arabalar ülkemizde üretilmekte, piyasaya sunulmaktadır. Girişimciler ellerindeki hammadde kaynağı bitince üretimi sonlandırmaktadırlar.

Sisteme sunulan mallar, hanehalklarının gösterişçi tüketim eğilimini uyarmakta, reklamlar ile sahip olunan malların kullanım-malin kısa sürede elden çıkarılması, yenilenmesi özendirilmektedir. Örneğin bugün 1970'li yıllarda üretilen tüm televizyonlar ile çoğu arabalar artık kullanılmamaktadır. Benzer olgu üretim kalıplarındaki değişiklik ile yakında öteki mallarda (buzdolabı, çamaşır makinası ve video) görülebilecektir.

Hanehalklarının tüketim davranışlarında ele aldığımız bu mallar bir taraftan toplumda ailenin statüsünü belirlerken, bir taraftan da aileler arasında gizli bir yarıştı özendirilmektedirler. Toplumumuzda kişiler ve aileler arasında temel olan sözel kültürle bu eşyalara sahipliğin getirdiği görece rahatlık, konfor ve özgürlüğün ön plana çıkarılması öykünmeciliği yaşamı ister istemez özendirilmektedir. Özgürlüğün ve öykünmeciliği yaşamın sözel kültüre en iyi aktarıldığı kitle iletişim araçlarındaki reklamlar ile pekiştirilmesi, tüketicileri her ne koşulda olursa olsun bu mallara sahip olmaya yönlendirmektedir.

Türkiye'de ulusal kalkınma ve planlama geleneğinin son bulduğu, serbest pazar ekonomisinin yüceltiildiği dönemleri (1980'li yıllardan günümüze değin) hanehalkları bir taraftan reklam-sözel kültür etkisi, bir taraftan ise üretim-tasaruf eksikliğine karşı daha fazla tüketim ile yaşamıştır. Bu yaşam biçimi üç büyük kentte, kimi eşyaların tüm hanehalklarına ulaşmasını sağlamıştır. Bunun tipik örneği televizyondur. Böylece Türk toplumu, sözel bir kültürden, sözel bir kültüre geçişi sağlarken toplum olarak televizyon seyretmede geçen kişi-saat süresini çok artırmıştır. Bu bağlamda sahip olunan eşyalardan en çok kullanım oranı televizyonda görülmektedir. Televizyona bağımlı olan videonun kullanımı ise düşük düzeyde kalmakta ve bir geçiş döneminde yalnızca oynatıcı tiplerinin bile büyük ölçekte tüketilmesi öykünmeciliği ve gösterişçi öğenin boyutunun toplumumuzda anlamlı olduğunu göstermektedir.

Türk toplumunda konut sahipliğindeki örüntü zaman içinde değişmemekle birlikte (Peker, 1978) gelir grupları açısından sahip olunan konutların yapım ve donanım açısından farklılaştığı görülmektedir. Başka bir anlatımla yüksek gelir gruplarındakilerin sahip olduğu konutların üretiminde gösterişçi tüketim öğeleri ön plana çıkmaktadır.

Konutlar açısından üzerinde durulması gereken konu ise, üretilen konutların çok azında sahip olunan eşyaların rahat biçimde yerleştirilmeleri ve kullanılmalari sorunudur. Kurutucu ve bulaşık makinası bunun tipik örneğini oluşturmaktadır. Benzer olgu ise araba ile kentlerdeki park alanlarının oluşumunda görülmektedir. Kent dokusu oluşturulurken, gerekli mekanların rant ögesinden ötürü ikinci planda tutulması, üç büyük kentte kısa bir sürede önemli sorunları gündeme getirebilecektir.

KAYNAKÇA

- Alpar, İ. ve Yener, S. (1993): *Gecekondu Araştırması*, DPT, Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Bilgin, N. (1994): *Sosyal Bilimler Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1993): *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal Ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara.
- Drucker, P.F. (1989): *The New Realities: In Government And Politics/In Economics And Business/In Society And World View*, New York
- Duesenberr, Y. J.S.: "Income, Saving And The Theory Of Consumer Behavior"
- Aktaran, Kıray, M. (1982) "İstihlak Normları", *Toplumbilim Yazıları*, Ankara.
- Goethals, G.R. Ve Darley, J.M. (1987): *Social Comparison Theory*, New York.
- Keyder, Ç. (1993): *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kuruç, B. ve Diğerleri (1985): *Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1985*. Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Peker, M. (1978): "Türkiye'de Barınma Koşulları Ve Gelirle İlişkisi" *Türkiye'de Nüfus Yapısı Ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Veblen, T. : "The Theory Of The Leisure Class", Aktaran, Kıray, M. (1982): "İstihlak Normları", *Toplumbilim Yazıları İçinde*, Ankara.

Mümtaz Peker

HOUSEHOLD CONSUMPTION PATTERN (Samples of İstanbul, Ankara, İzmir in 1993)

This paper is based on the findings of the research realized in the period of June-July of 1993 in İstanbul, Ankara and İzmir.

8752 people were interviewed in these cities.

The basic data provided from the research was compared with those findings of the General Population Census of 1990 and no difference was found. Hence 'consistency' and 'verity' of the estimates being put forward in this paper can rightly be claimed.

The basic proposition of this paper can be summarized as such:

* The changes in consumption pattern which took place in Turkey in 1980s can be explained on the basis of the economic policies applied as well as on the rapid domestic migration provoked.

* Households began to tend to 'conspicuous consumption' without a real increase in the total amount of production and in their income, hence, in their savings.

* The real financial source of this conspicuous consumption is the 'external savings' transferred to country in this period. That means an extraordinary increase in the amount of foreign debt...

The findings of the research are as follows:

* There was TV (majority of them coloured and bought in the last three years) in every house.

* % 26 of the houses had a 'video' but rarely being used.

* Though in different proportion, those domestic facilities like automatic washing machine, personal computer, micro-wave oven, dishwasher, deep - freeze, which almost all newly known in Turkish society at large were being intensely consumed.

* % 23 of the houses had the ownership of a car which is considered as the symbol of the 'conspicuous consumption' and 'freedom' (!)

The variation of 'income' and 'education' were emphasized as the explicatory variations in the research. And the relations in these two variations was found very meaningful.

Among these cities, more intense consumption was noticed in Ankara and in İstanbul compared with İzmir.

In correspondence with their income, İzmir's households seem to be less consuming than Ankaras' and İstanbuls'.

MODA VE TOPLUMSAL KATMANLAR

Önal Sayın*

Türk sosyoloji yazınında, modaya ilişkin yapılmış çalışmalara pek ender rastlanır. Bu nedenle, modayla ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz. Buna karşılık, moda kavramını duymayan insan yok gibidir. Ayrıca, moda olgusu, insanlık tarihi kadar eskidir. Yabancı kaynaklarda da, doğrudan modaya yönelik sosyolojik çalışmaların da oldukça sınırlı olduğunu saptadık. Bazı psikoloji, psikiatri, antropoloji, tarih, sanat tarihi ve sosyoloji kitaplarında, moda kavramına değinildiğini görüyoruz. Kuşkusuz, çeşitli ülkelerde yayımlanan çok sayıda moda dergileriyle karşılaşırız. Fakat bu dergilerde, moda kavramının bilimsel çözümlenmesi doğal olarak yer almamaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı, moda ve toplumsal katmanlar arasındaki ilişkiyi ele almadan önce, çeşitli boyutlarıyla moda kavramını açıklama gereksinmesi duyduk.

Moda, kısaca, insanın kendisini ifade etme biçimlerinde ortaya çıkan kısa süreli yeniliklerdir. Moda, sanıldığı gibi, insanın sadece bedeniyle değil, davranışlarıyla, düşünceleriyle, bilgileriyle, yapıtlarıyla, kısaca kendini ortaya koyma biçimleriyle ilgilidir. Modayı, insanın, kendinden önce var olan doğal dünyanın üzerinde yarattığı, kendi dünyasının her alanında görmek mümkündür: Sanatın tüm kollarında, resim, müzik, tiyatro, heykel, seramik gibi, mimarlıkta, edebiyatta, felsefede ve hatta bilimde bile görmek olanaklıdır.

Moda ve etkileri, çeşitli eğilimlerde olan düşünürleri, bu konuda düşünmeye sevk etmiştir. Bu düşünürlerden bazılarının göre moda, mutlak bir kötülüktür. Bu nedenle insanların, modadan sakınmaları gerekir. Bunlara göre moda, insanı lükse sevk eder ve arkasından da ahlaksızlığı getirir. Diğer bir grup düşünür ise, modanın içerdiği yeniliğin, durmaksızın toplumun ufkunu genişlettiğini, yaşamı daha renkli kıldığını savunmaktadırlar. Yine aynı doğrultuda, modanın ekonomik yaşamın kaynağı olduğu ileri sürülmektedir.¹

Modanın ortaya çıkmasında önemli psikolojik etkenler vardır. Yenilik, modanın en temel niteliklerinden biridir. Bazı düşünürlere göre, yenilik insanın doğasında var olan bir içgüdüdür. Ortaya çıkan her moda, beraberinde belli özgüllükleri de taşır. Yenilikleri ve özgüllükleri taşıyan her moda akımı, insanlarda merak uyandırır. Merak ise, yeniye ulaşmak için insanın baş vurduğu davranış şemasıdır. Duyulmanın görülmenin, mutlak yeniliğin araştırılması, insanda görülen bir özelliktir. Modaya

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

¹ Köng, René, *Sociologie De La Mode*, Paris, Petite Bibliothèque Payot, 1969, s. 5

yönelik insanlarda görülen eğilimin kaynağı, bilinmeyen, görülmeyen, özgüllüğün yarattığı meraktır. İlkel içgüdüler, uygarlığın etkisi altında biçim değiştirmektedir. İnsanın gözlediğimiz davranışları, genellikle içgüdülerinin türevleridir. Bu çerçevede, görmek ve görülmek içgüdüleri, modanın dayandığı temeli oluşturmaktadır. Freud, bu ikili içgüdü'nün "otoerotizm"den ileri geldiğini belirtir. İnsanın kendisini seyretmesi ve kendine hayran olması narsizmi doğurmaktadır. Görülmenin de aynı erotik kökü vardır. Görülme duygusunu fazla ileri götürürsek, teşhir doğar. Böylece modayı cazibeli kılan merak davranışının, erotik köke sıkıca bağlı olduğunu belirtebiliriz.²

Modanın en önemli görünüşlerinden biri de sosyolojik yönüdür. Moda, toplumsal düzenlemenin belirli bir sistemidir. Toplumsal kurumların, örflerin, gelenek ve göreneklerin, kısaca tüm normların toplumsal düzeni sağlamadaki işlevine, moda da katılmaktadır. Modayı diğer toplumsal düzenlemelerden ayıran en önemli özelliği kısa süreli olmasıdır; kısa süreli olmasına karşın uzun sürekliliğe yol açmaktadır. bunun yanında toplumsal düzenleme sistemi olarak moda, görenek, adet, sözleşme, ahlak, hukuk gibi diğer toplumsal sistemlere bağlıdır. Moda, gelenek ve görenekler aracılığıyla filtreden geçirilir. Böylece moda, toplumdaki değerler ve kurallar çerçevesinde kontrolden, denetimden, deyim yerindeyse sansürden geçirilir. Her yenilik, moda olarak toplumda tasvip görmez. Modanın toplumsal düzenleme mekanizması olması için, diğer normlarda olduğu gibi, toplum üyelerinin önemli bir kesimi tarafından kabul edilmesi gerekir. Toplumda sadece birkaç kişinin, başka türlü hareket etmesine, giyinmesine ve düşünmesine moda diyemeyiz.

Modanın kendisini toplumda kabul ettirmesi için, belirli bir süreye gereksinmesi vardır. Bir modanın yerleşmesi için, özgüllüğünün belirlenmesi ve davranışların bu modaya uydurulması açısından belirli bir süre gerekmektedir. Toplumsal yaşam, mekanik bir süreç olmadığına göre, geniş bir biçimde bireyin düşüncesine, duygularına ve iradesine bağlıdır. Bu nedenle moda, mekanik bir biçimde uygulanma olanağını bulmaz. Modanın benimsenmesinde, toplumsal aktörlerin düşünceleri, duyguları ve iradeleri belirleyici rol oynar. Modayı çok ciddi bir gerçeklik, diğerlerinin ayarında bir toplumsal kurum gibi incelemek gerekir. Moda tüm direnmelere karşın kendini kabul ettirir.

Moda, bir toplumsal düzenleme mekanizması , toplumsal denge aracı olarak görülebilir; fakat bunun yanında toplumsal değişimin de temel motorlarından biri olduğunu unutmamak gerekir. Antropolog Kroeber'e göre, moda, kendiliğinden ve tamamen keyfidir. Moda, düzenli bir ritim içine girebilir. Bu düzenli ritim evresi, birçok yüzyılı içerebilir. Böylece moda sitile özgü olan niteliklere sahip olur.³ Uygarlaşmış yaşam biçimlerinin evriminde, modanın rolünü hafife almamak gerekir. Buna karşılık moda, ne uygarlıkla ve ne de "sivil" olarak adlandırdığımız bu özel olaylarla özdeş değildir. Unutmamak gerekir ki, tüm sitiller moda olarak başlar. Fakat bu modalar kristalleşip süreklilik arz edince, sivil söz konusu olur. Başka bir deyişle sivil, bir

² König, René, a.g.e., s. 1.

³ König, René, a.g.e., S.20.

Moda ve Toplumsal Katmanlar

modadan veya benzer bir seri modadan ileri gelir. Benzer birçok modalar, belirli bir sitili renklendirirler. Rönesans, Barok, Rokoko, Klasisizm, Romantizm, Natüralizm, Empresionizm, Neo-realizm gibi hareketler, çeşitli uygarlıkların ortaya çıkışlarıyla ilişkilidir. Bu hareketler, herşeye damgasını vurur. Böylece, Rönesans, Barok gibi uygarlıklardan, sitillerden söz edilir.

Hollandalı Steinmetz'e göre ise moda, aşağı yukarı zorunlu olduğu kabul edilen, peryodik bir sitil değişimidir. Moda sadece fiili bir değişim gibi değil, toplum tarafından zorla kabul ettirilen bir değişimdir.

Bir modanın başarısı, yeniliğin halka sunulduğu bir sahnenin varlığına bağlıdır. Moda sahne aracılığıyla, seyirciye sunulur. Seyirci, modanın en temel öğelerinden biridir. Modanın görülmek yönü vardır. Modanın bu yönü teşhirciliğe kadar uzanır. Antik dönemde agora ve pazar, moda için sahne görevini yerine getirmekteydi. Ortaçağdan, Rönesans'a ve hatta XVIII. yüzyıla dek, şatolar, malikhaneler, saraylar antik dönemdeki agoranın rolünü oynamaktaydı. Feodal dönemde, bölgenin folklorik giysilerinden esinlenerek gerçekleştirilmiş yerel ve bölgesel bir seri moda, çok sayıdaki malikhanede sergileniyordu. Daha sonra ülke düzeyinde etkili olan, kral sarayları, modanın sergilendiği yerler olarak önem kazanmaya başladı. Barok döneminden sonra, tiyatrolar, modanın randevu yerleri olmaya başladı. (XVI., XVII., XVIII. yüzyıllar). XVIII. yüzyıldan sonra sahne rolünü, Fransa'da moda salonları oynuyordu. XIX. yüzyılda saraylar, bu açıdan etkinliklerini yitirdi. Modanın sergilendiği yerler, kapitalizmin sembelleri olan kentler olmuştu. İşte bu çerçevede Paris, dünyanın moda merkezi haline gelmişti. Paris, hem modanın yarattığı ve hem de sergilendiği bir yer olmuştu. Günümüzde de, moda açısından, bu kent önemini sürdürmeye devam etmektedir. Paris büyük bulvarlarıyla, sokaklarıyla, tiyatro, opera ve çeşitli eğlence merkezleriyle, hem görmek ve hem de görülmek fırsatını sağlamaktadır. Büyük kentler, "mass media" dediğimiz, kitle iletişim olanaklarını en etkin biçimde kullanan merkezler haline gelmektedir: Gazete, dergi, magazin, film, televizyon gibi olanaklar. Kentler, modanın kendisini kent halkına, ülkeye ve hatta tüm dünyaya teşhir etmesi olanağını tanımaktadır.⁴

Şimdi de kısaca toplumsal tabakalaşma konusunu irdeliyelim. Tarihte hiyerarşik yapısı olmayan toplum görülmemiştir. Sorokin'in belirttiği gibi, toplumsal tabakalaşma, hakların ve ayrıcalıkların, görevlerin ve sorumlulukların, özgürlüğün ve yoksunluğun, toplumsal iktidarın ve etkilerin bir toplumun üyeleri arasında eşit olmayan bir biçimde paylaşılmasından kaynaklanmaktadır. Talcott Parsons'a göre ise, toplumsal tabakalaşma, belirli bir toplumsal sistemi oluşturan bireylerin, toplum için önemli sayılan değerlere göre, birilerinin diğerlerine kıyasla üst veya alt nitelikleri çerçevesinde, farklı bir biçimde sınıflanmasıdır.⁵ Tabakalaşma kuramlarını iki başlık altında toplayabiliriz. Birincisi Marksizmden esinlenmiş, radikal eğilimli çatışmacı kuramlar; ikincisi ise, amerikan sosyolojisinde sıkça dile getirilen, muhafazakar

⁴ Köny, René, a.g.e., s. 33-37.

⁵ Cazeneuve, Jean, Dix Grandes Notions De La Sociologie, Paris, Points, 1976.s. 151.

Önal Sayın

eğilimli, işlevselci kuramlar. Çatışmacı kuramda, bireylerin bir toplumsal konumdan, diğerine geçme sıklığı veya kolaylığı araştırılır. Böylece tabakalaşmanın esnekliği değerlendirilir. Bazı çatışmacı toplumbilimciler, tabakadan çok, toplumsal sınıflardan söz ederler. İşte bu çerçevede, Karl Marx'a göre, insanlık tarihi, sınıflar arasındaki savaşımınla belirlenmiştir. Marx'a göre, bir toplumda üretilen malların, eşit olmayan bir biçimde paylaşımı, sınıflar arasındaki savaşımın kaynağıdır. Bu dengesizlik, savaşımın jeneratörüdür. Bu savaşım da, toplumsal dinamizmin ve dönüşümlerin kaynağını oluşturur. Bu çerçevede düşünülürse, tabakalaşmanın temel ölçütü ekonomiktir. Başka bir deyişle söylersek, tabakalaşma sistemini üretim ilişkileri belirlemektedir. Althusser'e göre, bir toplumda egemen toplumsal, kültürel veya ideolojik yapılar, her özel duruma özgü olan toplumsal olgunun belirlenmesinde rol oynamaktadır.⁶ Kısaca belirtirsek, toplumsal tabakalaşma veya sınıflar sisteminin belirlenmesinde, ekonomik etkenlerin yanında, kültürel, toplumsal ve ideolojik etkenleri de göz önüne almak gerekir. Toplumsal hiyerarşik yapının dinamik niteliğini vurgulayan bazı sosyologlar, toplumsal sınıflarda, yapılaşma, yapının dağılması ve yeniden yapılaşma süreçlerinin motorunu görmüşlerdir. George Gurvitch, bu duruma örnektir. Gurvitch, sınıf savaşısız bir topluma doğru kaderci bir evrim fikrini reddetmesine karşın, bu savaşımın diyalektiğine sahip çıkmıştır. Bu görüş açısından, toplumsal tabakalaşma, tarihin ilkesi, toplumsal içsel çatışmaların sürekli bir ögesi gibi görülmektedir.

İşlevselcilere gelince, onlara göre, tabakalaşma, toplumsal bir zorunluluğa yanıt vermektedir. Çatışmacı kuramlar, sınıf savaşımının toplumu nasıl evrimleştirdiğini göstermeye çalışırken, işlevselciler de toplumsal hiyerarşik yapının niçinini araştırmaktadırlar.

Bu konuda Davis ve Moore'un kuramına baş vurmak gerekir. Bu kuramla ilgili açıklamanın ilk ilkesine göre, her toplum üyelerini, belirli bir biçimde çeşitli toplumsal konumlara bağlı görevlerini yerine getirmelerini sağlamak zorunda kalmaktadır. Eşit görev ve yetkilerin bulunduğu bir toplum görülmemiştir. Hiyerarşik yapı içinde işgal edilen yere göre ödüller dağıtılmaktadır. Böyle bir mekanizma, toplumsal düzeni ayakta tutmaya katkıda bulunmaktadır. Davis ve Moore'a göre, bir konumun önemi, toplumun sahip olduğu değerler sistemine göre belirlenir. Davis ve Moore açısından, hiyerarşik yapının oluşmasında ikinci önemli etken, istihdam kolaylığıdır. Başka bir deyişle söylersek, her konumun gerektirdiği kapasite biçimleri vardır. Azı konumları işgal etmek için, teknolojik toplumlarda, bireylerin bazı doğal yeteneklere ve sonradan elde ettiği eğitim formasyonuna gerek vardır. Bu açıklamaların rekabetçi olmayan toplumlara pek uymadığı ileri sürülebilir; geleneksel Hindistan'daki kast sisteminde olduğu gibi. Düşüncelerimiz bu soruya, tabakalaşma kuramlarının bireylerle değil, konumlarla ilgili olduğunu söyleyerek yanıt vermektedirler. Kast rejimlerinde bile, hiyerarşik yapı içinde bir mesleğin düzeyi, veraset yoluyla elde edilmiş olsa bile, toplumdaki önemine ve

⁶ Cazeneuve, Jean, a.g.e., 157.

güçlüğüne bağlıdır.⁷

Davis ve Moore, her mesleğin bir gelir düzeyine, dolayısıyla ekonomik görünümüne sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Bu çerçevede, ekonomik düzey, tabakalaşma sisteminde, yerin temel göstergesi olmaktadır. Bu arada, gelirin, tüketim mallarına sahip olma olanağını sağladığını dikkate almak gerekir. Sahip olunan tüketim mallarının, bireyin hiyerarşik yapıdaki yerine şahitlik ettiğini unutmamak gerekir.

Moda ve tabakalaşma kavramlarını, çeşitli düşünürlerin görüşüne başvurup açıkladıktan sonra, şimdi de bu iki kavram arasındaki ilişkileri irdelemeye çalışalım. Genel olarak moda, çeşitli toplumsal tabakalar arasındaki farkın ortaya çıkmasına ve özellikle de üst tabakaların farkedilmelerine olanak sağlamaktadır. Moda, toplumsal tabakalar veya sınıflar arasındaki mesafeyi sağlayan bir araç görevi görmektedir.

Feodal dönemde, asiller ve asil olmayanlar diye iki toplumsal kesim vardı. Asillik doğuştan gelirdi. Asillik ünvanı aracılığıyla üst ve alt toplumsal katmanlar arasındaki toplumsal fark ve mesafe sağlanmaktaydı. Asilliğin diğer önemli bir göstergesi de, sahip olunan topraklardı. Kapitalisleşme sürecinde ortaya çıkan burjuvazi, ayrıcalıklı konuma gelmek istiyordu. Gelişme sürecinin ilk aşamalarında beliren ticaret burjuvazisi, feodal toplum yapısı içinde bütünleşme ve asilleşme çabaları içine girdi. Bu amaçla, asillik ünvanları ve toprak satın alma yoluyla burjuvazi, soylu sınıf içine girmeye çalıştı.

Haçlı seferlerinden sonra, Doğu ticaret yolları açılmıştı. Çin ve Hindistan gibi Uzak Doğu ülkelerinden gelen ipek, kadife, altın gümüş gibi kıymetli madenlerden yapılmış süs eşyaları, baharat gibi mallar Avrupa'ya akmaya başlamıştı. Bu dönemde birbirlerini ziyaret eden feodal beyler, üstünlüklerini göstermek için, Uzak Doğu menşeyli malları sergiliyorlardı. Feodal toplum, pazar ekonomisine dayanmayan, kendi kendine yeten bir temel üzerine dayanıyordu. Bu nedenle, feodal beyin parayla ilişkisi yoktu. Feodal toplum üyelerinin gözlerini kamaştıran bu malları satın almak için, feodal beyin paraya gereksinmesi doğdu. Para, ticaret burjuvazisinin elinde bulunuyordu. Asillik ünvanı olup, parası olmayan feodal bey, parası olan fakat asilliği olmayan ticaret burjuvazisi, kendilerinin sahip olmadıkları olanakları karşılıklı olarak mübadele ettiler. Bu aşamada ticaret burjuvazisi, feodal toplum içinde, kendi kimliğini bulamadan eriyip gitti.⁸

Üst işlevsel niteliğe sahip egemen sınıflar veya katmanlar, sadece kendileri için yeni bir dünya kurarlar. Feodal dönemde, aristokrasi, doğal dünya üzerine kendi dünyasını kurmuştu. Kendi somut koşulları, pratikleri, norm ve değerleri aracılığıyla, aristokrasi, feodal toplum düzenini oluşturmuştu. Burjuvazi için, feodal toplum içinde yer ayrılmamıştı. Bu nedenle burjuvazinin önündeki seçeneklerden sadece, kapitalizm sürecinde, önce ticarî ve sonra da malî işlemlerden elde ettiği sermayeyi, sanayi yatırımlarına dönüştürdükten sonra, kendi dünyasının temellerini atmak kalmıştı. XVI. yüzyılda Amerika'nın keşfiyle başlayan yağmalama, İspanya ve Portekiz'in altın

⁷ Cazeneuve, Jean, a.g.e., s. 159-160.

⁸ Philip, André, a.g.e., s. 20.

depoları haline gelmesine yol açtı. Bu kıymetli madenler, başta İngiltere olmak üzere, Fransa, Hollanda ve Belçika gibi ülkelerin sanayileşme sürecine girmelerini sağladı. Avrupa pazarına giren Amerika kıtasından getirilmiş altın ve gümüş gibi kıymetli madenler malî burjuvazinin doğmasına neden oldu. Sermaye piyasalarındaki dalgalanmalardan yararlanan sermaye sahipleri, servetlerine, servet kattular. Bu finans çevreleri de aristokrasiyle rekabete girdiler. Ellerine geçen bu servetleri tüketim için kullandılar. Böylece finans çevreleri "Rönesans"ı finanse ettiler: "Rönesans"ın büyük şairleri, ressamı, heykeltıraşları yapıtlarını, bu malî tüccarların ısmarlamaları sayesinde gerçekleştirdiler.⁹

Henüz kendi bilincine varmayan burjuvazi, malî tüccar niteliğini taşıyordu. Buna karşılık, Feodal dünyanın bağrından doğan malî tüccarlar, Ortaçağ kültür ve uygarlığından farklı nitelikte olan "Rönesans"ı yarattılar. Böylece müzik, resim, heykel, şiir gibi sanat ve dolayısıyla kültür alanlarında etkinlik gösteren aydınlarını yaratarak, burjuvazi, kendi dünyasının temellerini atmaya başladı.

XVIII. yüzyıldan sonra burjuva, sanayi toplumu dediğimiz, simgelerini büyük kentlerde bulan yeni bir dünya oluşturdu. Sanayi toplumuna burjuvazi kendi damgasını vurdu. Burjuvazi, sadece kendisi için değil, tüm insanların yaşayacağı yeni bir dünya yarattı.

Tüm bunlara karşın, burjuvazi, yarattığı bu dünyada, kendi yerini ayırdı. Diğer toplumsal kesimlerle, arasına belirli bir mesafe koydu. Aynı dünyada yaşamasına karşın burjuvazi, yaşayacağı coğrafyasal, toplumsal ve kültürel alanların sınırlarını belirledi. Bu alan içinde, kendisini diğer kesimlerden ayırabilmek için, burjuvazi, araya engeller ve düzey farkları koydu.

Burjuvazi, burjuvalığını doğuştan kazanmadı. Kendinden sonra gelen çocuklarına da, asillikle olduğu gibi, bu ünvanı bırakmamaktadır. Burjuvalık sonradan elde edilen bir niteliktir. Bir kişinin burjuva olması için, burjuva kültürünü edinmesi gerekir. Burjuva kültürü aile, okul ve okul dışı etkinliklerden elde edilir. Kısaca burjuvazi, diğer toplum kesimlerinin anlamadığı, daha doğrusu anlayamayacağı suni bir dünya yarattı.

Günümüzde burjuva kavramı çok yaygın kullanılmaktadır. Bunun nedeni, kanımca, XVIII. , XIX ve XX. yüzyılın başında görülen sanayi toplumunun yapısal değişmelere uğramasındandır. Günümüzde sanayi toplumunun yerini, bilgi toplumu almıştır. Bu nedenle, toplumun üst kesimini, burjuvazinin yanında, teknokrasi, teknoloji bürokrasi veya meritokrasi dediğimiz yeni toplumsal katmanlar oluşturmaya başlamıştır. Bu nedenle, bundan böyle burjuva kavramı yerine, üst toplumsal katmanlar deyimini sıkça kullanmayı yeğliyeceğiz.

Üst toplumsal kesimler, genellikle kendi çocuklarının gidebileceği okullar kurdular. Bu okullarda, kendilerinin yarattığı rafine kültürün öğretilmesini sağladılar. Aile içinde de çocuklar, belirli bir sosyalizasyon sürecinden geçtiler. Okul dışında spor, müzik, resim, edebiyat, bilim, felsefe gibi etkinliklerin yapıldığı yerlere ve alanlara

⁹ Philip, André, a.g.e., s. 20.

yönlendirilen çocuklar, nitelenmiş yeteneklerini, yetkinliklerini geliştirme olanağını buldular.

Üst toplumsal katmanlar, doğanın üzerine yapay diyebileceğimiz bir evren yarattılar. Bu evren, sadece üst katmanların eğitim ve öğretim sürecinden geçen kişiler tarafından algılanabilmekte ve anlaşılabilir. Günümüzde üst toplumsal katmanların oturduğu semtler, evler, gittikleri okullar, tatil yerleri, sinemalar, tiyatrolar, dinledikleri müzik, evlerini süsleyen tablolar, heykeller, vazolar, giydikleri elbiseler, kullandıkları dil vb., diğer toplumsal kesimlerinkinden çok farklıdır. Sonradan üst toplumsal katmanlara girme olanağını bulanların, bu yeni ortam içinde sırttıkları görülür. Bu nedenle, bunlara, sonradan görme denilir. Üst katmanlara katılmak, sadece zenginlikle gerçekleşmemektedir. Bu ortamın getirdiği, rafine kültürü de edinmek gerekmektedir. Rafine kültürü edinme, belki de zengin olmaktan daha güç ve daha uzun bir zaman dilimini, birçok kuşağı gerektirmektedir. Zenginlikle birçok engeller aşılabilir, fakat üst toplumsal kesimlerin arzu ettikleri düzeye ulaşamaz.

Doğal olarak en emin, en açık, en iyi ayırt etme, özdeksel olarak yapılan biçimdir. Burjuva zihniyeti, diğer toplumsal kesimlerle yakın olmaktan, onlarla çok yakın komşuluk kurmaktan kaçınmayı içerir. Bu zihniyet, burjuvanın kendisiyle, halk arasında bir toplumsal mesafeyi koymasını gerektirir. Burjuvazi, ne halk tarafından istila edilmek ve ne de onlarla karıştırılmak ister.¹⁰

Burjuvazinin iktidarından önce hak etme, değer, yetenek, incelik biliniyordu. Fakat ayırt etme, ayırt edilme bilinmiyordu. Elbisenin, mobilyanın ve hatta edebî sitillerin güzelliğinden söz edilirken, "iyi süslenmiş", "havalı olmuş" gibi kavramlar kullanılırdı. XVIII. yüzyılda iyi giyinen, iyi konuşan, yaşadığı çevreyi iyi düzenleyen kişilerden söz edilirken, çok inceliklere sahip, "çok ince bir insan" kavramları kullanılmaya başlandı. Bu dönemde, sarayda olduğu gibi, ayrıcalıklı kesimlerin oturduğu kentin lüks semtlerinde, çocuklara özel hocalar tutularak dans ve incelik öğretiliyordu. Burada söz konusu olan ayırt etme, ayırt edilme değil, nitelik ve kişisel tasvip görmektir. Buna karşılık burjuvazi, beğenilmek amacıyla değil de, giysisiyle, davranış biçimiyle, diliyle, kendisini çevreleyen nesnelere ayırt edilmek istiyordu. Ayırt edilmenin karşıtı, sıradan olmak belki de ayak takımından sayılmak anlamına gelmektedir. "Sıradan olmak", fark edilmeyen, ayırt edilmeyen demektir¹¹

Ayırt etme (distinction) veya ayırt edilme ne güzellik, ne şıklık ve ne de lüktür. Bu öğeler ayırt etmeye katılabilirler. Burada taklit edilmesi güç olan inceliği de vurgulamak gerekir. Burjuva eğitimi, ayırt etmenin gelişmesine katkıda bulunur. Hiç endişelenmeden ve çaba harcamadan farkedilebilir olmak söz konusudur. Ayırt etmede veya ayırt edilmede sahip olunan nitelikten çok, özen önemlidir. İyi yetiştirilmiş olanlar, çok yetenekli olmasalar da, burjuva dünyasında, hoşgörülle karşılanılmaktadırlar. Ayırt etme veya ayırt edilme, kişide ve çevresinde dışardan algılanan her şeyle

¹⁰ Goblot, Ermond, La Barrière Et Le Niveau, Paris, Sub, 1967, s. 41.

¹¹ Goblot, Ermond, a.g.e., s. 41-42.

ilgilidir.¹²

Ayırt etme veya ayırt edilmeyi, elbise örneğini göz önünde bulundurarak irdeleyelim. İnsan neden giyinir? Bu sorunun yanıtını, elbiseninin dört işlevinde bulabiliriz: Sağlık, örtünme, estetik, ayırt edilme. Bu dört işlevden birincisi, en faydalı olmasına karşın, toplumda en az önemli görünüm olarak dikkate alınmaktadır.

Elbisenin, korunma, örtünme yanında, cazibe yaratma işlevi de vardır. Görünme, kıskırtma gereksinmesi, hayranlık, arzu, korku veya saygı yaratma duyguları, insan doğasının en temel özelliklerinden biridir. Giyinmek ve süslenmek için, iyi bir kültüre ve yaratıcı düşünceye sahip olmak gerekir.

Elbise, bir otoritenin, bir mesleğin, bir toplumsal basamağın, bir kastın, bir toplumsal sınıfın göstergesidir. Bu arada, estetik işlevle, ayırt edici işlevin çok defa birbirine karıştırıldığı görülür. Fakat estetiğimizin de ayırt edici özelliğimize yansıdığını unutmamak gerekir. Elbisemiz kimliğimizi de ele vermektedir; kim olduğumuzu bildirmektedir.

Zevk, beğeni, tad alma, davranış biçimi, dil gibi konularda, içinde bulunulan sınıf, insanı biçimlendirmektedir. Her sınıfın kültürel sermayeyi elde ettiği farklı koşullar vardır. Bu nedenle, zevk, beğeni, tad gibi konularda sınıflar arasında farklar mevcuttur. Sosyal bilimciler, kendi öz gerçeklerini yakalamaktan vaz geçmeleri koşuluyla ancak, dünyaluların gerçeğini yakalayabilirler. Bu çerçevede, sosyal bilimci, toplumsal sınıf gerçeklerini, o sınıfın içinde yakalayabilir. Tad veya zevk, ayırt etme veya beğenme olanağını veren elde edilmiş bir niteliktir.¹³ Her sınıfın kendine özgü bir tad ve zevk alma biçimi vardır. Sonradan edinmiş bu nitelikleri aracılığıyla bir sınıf üyesi, yediği yemekten, içtiği içkiden, taşıdığı elbiseden, oturduğu koltuktan, kullandığı kavramlara kadar kendisini çevreleyen öğeleri beğenisine göre seçmektedir.

Tüketilmiş malların doğası ve onları tüketme biçimleri, çevresinde edinilmiş kültürleşmiş yetenek ve kültürel yetkinlik, insanların oluşturduğu kategorilere ve uygulandığı sahalara göre değişmektedir. Tüketilen veya edinilen mallar, resim, müzik gibi çok meşru alanlardan, giysi, mobilya veya yemek gibi çok özel alanlara kadar uzanmaktadır. Bu malların ayıklanmasına ve beğenilmesine olanak veren kültürleşmiş yetenek ve kültürel yetkinlik okullarda ve okul dışı pratiklerden edinilmektedir. Bu çerçevede okulsal sermaye, edinilen diplomalarla ölçülmektedir. Okul dışı pratikler, kişinin sosyo-ekonomik kökeniyle bağlantılı olan ortamlarda gerçekleşmektedir. Pratik sanatlardaki etkinlikler veya bir müzik aletinin çalınması, genellikle okulun dışında elde edilmiş bir kültürel sermayeyi gerektirmektedir. Tercih edilen müzik türü veya çalınan müzik aleti ait olunan sınıfa göre değişmektedir. Kişinin dinlemeyi sevdiği müzikten hareketle ait olduğu sınıfı yakalanabilir. Kişinin kültürleşmiş yetenekleri, gittiği konser türleri, çaldığı müzik aleti bu çeşit saptamalarda bize olanak sağlayabilir. Bunun dışında yapılan veya ilgilenilen spor türleri vardır. Boks, futbol, güreş gibi spor dalları alt

¹² Goblot, Ermond, a.g.e., s. 42-43.

¹³ Bourdieu, Pierre, *La Distinction*, Paris, Les Editions De Minuit, 1979, s. 543.

Moda ve Toplumsal Katmanlar

sınıfları, tenis, kayak burjuvaziye, golf ise büyük burjuvaziye anımsatır.¹⁴

Alışkanlıklar, toplumsal aktörlerin edindiği bilgileri nesnelere içine sokması demektir. Bu bilgi, nesne gerçeğine taşınmıştır. Toplumsal ajan, edindiği bu bilgiler sayesinde, dünyayı yeniden kurar ve ona yeni bir anlam verir. Toplumsal ajan, varlık koşullarına, pratiklere ve tasarımlara sahiptir. Bu öğeler, ajanın dünyayı kurmasında aracılık etmektedir. Toplumsal ajan, yaratmış olduğu bu dünyanın parçasıdır. Yoksa, Hobbes'ın dediği gibi, insan, mekanik uyarılara, mekanik olarak yanıt veren bir varlık değildir.

İşte bu bağlam içinde, burjuvazinin kurduğu dünyada, modanın önemi çok büyüktür. Sınıf yasal olarak herkese açıktır, fakat gerçekte yarı kapalıdır. Burjuva kendisi için yarattığı dünyasına, diğer toplumsal kesimlerin girmesini engellemek için modayı kullanır. Moda, yenilik olarak, burjuvazinin diğer kesimlerinden ayrılmasına olanak vermektedir. Moda uzun sürmemektedir. Moda tüm sınıflara ulaştığında, moda olmaktan çıkmakta veya "modası" geçmiş olmaktadır. Böylece moda, burjuvazi veya üst toplumsal kesimler için sınıf simgesi olmaktadır; fakat sürekli değişen bir simge. Moda, üst sınıfların kendisini diğer kesimlerden ayırmak için kullandığı bir engeldir. Moda aynı zamanda bir düzey göstergesidir.

Burjuva modasının diğer önemli bir özelliği, erkek elbisesinin koyu sertliğiyle, kadın tuvaletinin zarıflığı, çarpıcılığı arasındaki çelişkidir. Rönesanstan, Fransız devrimine dek, erkek elbisesi, kadınlarinki kadar parlak, ince ve zarıftı. Modern burjuvazi, sadece siyah veya koyu lacivert elbise giymektedir. Biraz açık renk elbise giymek istediğinde, ancak griyi seçebilmektedir. Modern burjuvazide, erkek takım elbisesi, dekoratif işlevini yitirdi, farkedilme işlevini kazandı. Erkeğin güzel olmasına gerek yoktur, fakat fark edilmelidir.¹⁵

Sanayi toplumunda moda, kendisine çok güçlü bir müttefik buldu. Bu müttefiğin adı, burjuvaziydi. Bu ittifaktan burjuvazi de memnun kalmıştı. Burjuvazi bir yandan moda aracılığıyla diğer toplumsal kesimlerle kendi arasına bir toplumsal mesafe koyma olanağını bulmuştu. Moda burjuvazi için bir engel, bir düzey görevi görüyordu. Diğer yandan, burjuvazinin yarattığı tüketim toplumunun motor görevini, moda görmeye başlamıştı. Moda, sonu gelmeyen mallar üretmenin kaynağını oluşturuyordu. Pazar ekonomisinin canlı tutulması, ekonominin çarklarının sürekli çalışmasına olanak sağlar. Başta orta sınıflar olmak üzere, diğer toplumsal kesimler, burjuva modasını taklit ederler. Moda alt toplumsal kesimlere indiğinde, burjuvazi çoktan yeni modayı taşımaya başlamıştır bile. Bu süreç, böylece sürüp gitmektedir.

Bilgi toplumuna doğru ilerlerken, modanın üst toplumsal kesimler için, yani tekno-bürokrasi veya meritokrasi için aynı rolü oynamaya devam ettiğini görüyoruz. Sanayi devriminin başlangıcında aristokrasıyla rekabete giren burjuvazi, genellikle özdeksel veya somut öğelerle toplumsal hiyerarşik yapının en üstünde yer aldığını göstermeye çalışıyordu. Bu nedenle moda, mimarî, mobilya, giysi, resim, heykeltıraş,

¹⁴ Bourdieu, Pierre, a.g.e., s. 11-12.

¹⁵ Goblot, Ermond, a.g.e., s. 49.

Önal Sayın

sürek avları ile ilgili araç ve gereçler, araba veya otomobil gibi gözle görülen, elle tutulan alanlarda hizmet görüyordu. Günümüzde ise moda, özdeksel alandan, simgesel alana kaymıştır. Bilgi toplumunda yeme, içme, giyinme ve barınma ile ilgili araç gereçler, eskisi kadar ayırt etme rolünü oynamamaktadır. Eskiden alt toplumsal kesimlerin imrendiği, uluşmak istediği özdeksel bir dünya kurulmuştu. Bu dünyada burjuvazi yaşıyordu. Günümüzde ise, tekno-bürokrasi, meritokrasi simgesel bir dünya yaratmıştır. Simgesel dünya, alt toplumsal kesimler için imrenilen değil, bilinmeyen bir dünyadır. Herşeyden önce simgesel olan bu dünyayı anlamak için, ayrıcalıklı bir eğitim sürecinden geçmek, iyi bir eğitim formasyonu almak gerekmektedir. Soyut bir tablo veya bir tiyatro eseri karşısında bir köylünün, bir işçinin veya alt-orta sınıf mensubu bir memurun herhangi bir olumlu tepkisini görmezsiniz. Soyut bir yapıtın zevkine varmak, bu konuda beğeni sağlayacak rafine bir kültürün edinilmesine bağlıdır. Bugün alt toplumsal kesimlerle, üst toplumsal kesimleri birbirinden ayıran en önemli özelliğin, birisinin somut, diğerinin ise soyut bir dili kullanmasıdır. Eskiden, toplumun çeşitli kesimlerini, sınıflarını, birbirinden ayırmak için üretimde oynanan rol, üretim araçlarının sahipliği, üretimden alınan pay, meslek, çıkar birliği, sınıf bilinci, servet, gelir kaynağı gibi öğeler kullanılıyordu. Bugün ise, kitlelerle, üst toplumsal kesimleri ayırmak için, somut ve soyut dünyada yaşayanlar ikilemini kullanabiliriz.

Bilgi toplumunda moda, simgesel alanda yenilikler yaratmaktadır. Bilgi toplumunda sanat, edebiyat, bilim ve felsefe alanlarında yaratılan yeni simgesel sistemlere ulaşmak, çok ayrıcalıklı olan üst toplumsal kesimlere özgü olmaktadır. Orta sınıfların edinmeye başladığı simgesel sistemler, meritokrasinin daha önceleri kullandığı, modası geçmiş soyut yapıtlardır. Böylece moda, yarattığı simgesel yapıtları meritokrasinin hizmetine sunarak, ayırt etmeyi sağlamaktadır. Toplumsal hiyerarşik yapının en belirleyici ögesi, feodal toplumda toprak, sanayi toplumunda sermaye iken, bilgi toplumunda bilgi olmaktadır. Günümüzde moda, yeni simgeler yaratmakta; simgeler de meritokrasi dediğimiz üst toplumsal kesimleri oluşturmaktadır.

RESUME

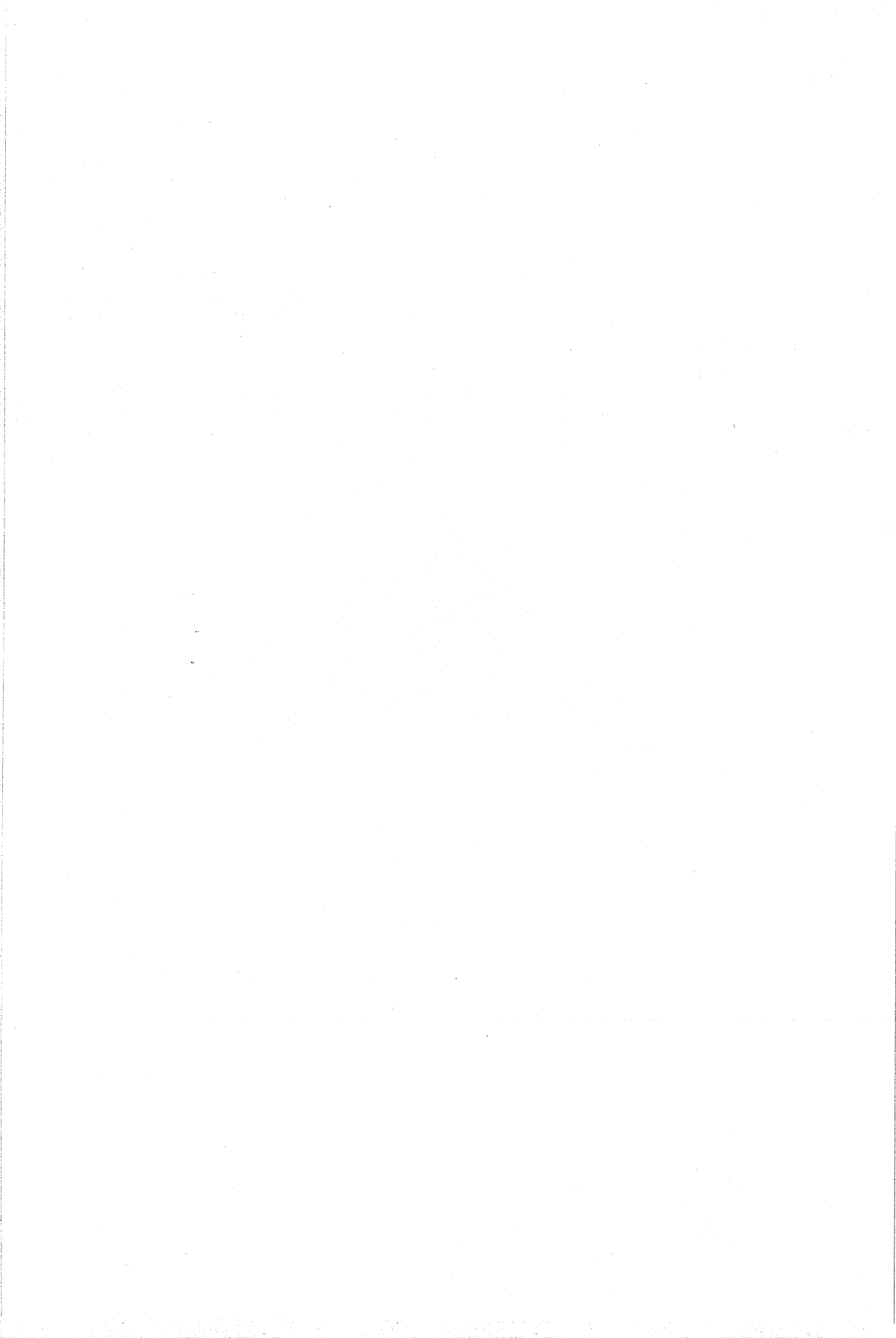
La Mode et Les Couches Sociales

La mode n'est en aucune façon un accessoire extérieur de l'existence, dans le sens d'un embellissement ou d'un enlaidissement, mais elle constitue au contraire un moyen essentiel d'expression de la hiérarchie sociale. On définit la mode comme l'art ou l'histoire du costume. La mode intéresse non pas uniquement le corps de l'homme, mais aussi tous ses moyens d'expression.

La mode constitue aussi un système original de réglementation sociale. Tout le corps humain: attitude, démarche, mouvement et expression, est modelé par la mode.

Le succès d'un mode dépend, pour une large part, de l'existence d'une scène où la nouveauté peut se présenter au public. Le spectacle est l'un des éléments essentiels de la mode. Dans l'Antiquité, c'étaient l'agora et le marché qui jouaient, pour la mode, le rôle de théâtre. De nos jours, c'est en ville que la mode trouve son public et la mass média joue un rôle important dans l'expansion de la mode. La mode a dû attendre l'avènement de la société de consommation pour atteindre la position dominante.

La mode joue le rôle de distanciation et de considération. Dans la société de classes, la classe supérieure évite soigneusement de se rapprocher des autres. Dans ce cas, la mode devient un moyen de distanciation entre des classes sociales. La bourgeoisie dominante cherche à se singulariser dans tous les domaines. Les classes moyennes copient chacune des particularités des classes supérieures, afin de s'assimiler à elles. La mode est tout d'abord une barrière, mobile sans doute, mais néanmoins une barrière, qu'il n'est pas toujours possible de franchir. D'autre part, elle contribue également à constituer un niveau. Il est vrai qu'elle n'est plus l'apanage d'une petite élite. En bref, la mode est un moyen d'expression de la distinction qui contribue à la compréhension de la société hiérarchisée.

ÇALIŞAN KADININ TÜRK TOPLUM YAŞAMINDA KONUMU

Ülgen Oskay*

Sosyolojik olarak tanımlayacak olursak, tarih, emeğin toplumsal yapıya dönüştürülmesi sürecidir. Bu sürecin odak noktası, bu süreci hareket ettiren ve yönlendiren insandır. İnsan bu eylemi içinde doğayla etkileşime girer. Doğayla etkileşim ise insan-insan etkileşiminin biçimini belirler. Dolayısıyla toplum gerçeği doğa-insan-toplum diyalektiğinin bir ürünüdür ve her evrimsel aşamada özgün bir toplumsal işbölümü yapısı içinde kendisini somutlaştırır. Her birey toplumsal yapı tarafından belirlenmiş rol ve statüsü çerçevesinde emeğini sunar; çalışma süreci içinde soyut ve somut anlamda üretimde bulunur.

En geniş anlam içinde çalışmak veya üretimde bulunmak insanın toplumsal yaşamının özünü oluşturur. İnsan çalışarak veya emeğini kullanarak üretir, kendisini gerçekleştirir, özgürleşir. Ve yine çalışarak toplumun gelişmesine ve uygarlığa katkıda bulunur. Bu bağlamda genelde kadınların, özeldede çalışan kadınların Türk toplum yaşamındaki konumunu hem tarihsel ve hem de sosyolojik temelde değerlendirmenin yerinde olacağı kanısındayım.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslüman Türk toplumunu cinsiyete dayalı işbölümü ile tanımlayabiliriz- erkeklerin üretim işlevi, kadınların da yeniden üretim işlevi ile konumları tanımlanmıştır. Bu işbölümü geleneksel tarımsal üretime dayalı yapılanma ve bu yapılanmayı yönlendiren, kurallarını dikte eden dinsel ideoloji çerçevesinde gerçekleşmiştir. Kadının yeniden üretim işlevi başat nitelik taşımıştır. Bu temel işlevin yanısıra ve bu işlevin uzantısı olarak ev hizmetleri ve tarımsal alanda çalışma kadınların diğer etkinlik alanlarını oluşturmuştur. Asıl üretimin yapıldığı kırsal alanda kadınlar sürekli olarak tarımsal üretim içinde kalmışlar, ailece işlenen toprakta çalışmaya devam etmişlerdir.¹ İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde kadın erkeği ile beraber üretici olmuştur. Tarım işçiliği onun aile yaşamının bir parçasıdır. Ev ekonomisinin yükü de onun üstünde yoğunlaşmıştır- örür, dokur, giyimi, ve ev döşemesini sağlamak gibi iş piyasasının az gelişmişlik düzeyini bir etken olarak düşünürsek, nüfusun hemen hemen yüzde 80'den fazlası köyde geçimlik tarımda çalışmaktaydı. Erkekler, askerlik ve devlet bürokrasisinde memurluk dışında, kentsel iş hayatına girmemiştir.

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

¹ Bknz. Ş. Tekeli, "Türkiye'de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine", Yapıt, Toplumbilimsel Araştırmalar Dergisi, Ankara, Sayı: 9, 1985.

Genelde geleneksel toplumlarda aile temel üretim birimidir. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda da ataerkil geniş aile tipi yaygındı. Bu aile üç kuşağın bir arada yaşadığı yakın akraba ve kardeşlerin ailelerini de içeren daha geniş bir birleşik topluluğun üyesiydi. Üyeler birlikte bir üretim birimi oluşturlardı. Kentlerde zanaatçılar için de durum aynıydı. Bu durum şu toplumsal gerçeği yansıtır: Bürokratik yapılanmaların gelişmediği böylesi toplumlarda, tümüyle birincil ilişki biçimlerine dayanan aile yapısı içinde bireyin yaşamı aile üyelerinin kontrolü ve yönlendirmesi içindedir. Bu bağlamda bireyin güvencesi kan bağı yani ailesiydi. Bu tip ailede kadın konumu gereği önemli yeri tutardı. Fakat gerek aile içindeki üretim işlevi ve gerekse toplumdaki statüsü orantılı değildi. Kadının aile ve toplum içindeki konumu çocukların sayısı ve yaşlılıkla yükselirdi. Erkeğe bağımlıydı ve bu bağımlılığı süreklilik gösterirdi. Yani kadın evlense de ailenin erkelerine bağımlılığı devam ederdi. Yani temel bir üretim ögesi olarak onun işgücü, erkeğe bağımlılık temelinde, bir konumdan diğer bir konuma transfer edilebilir² nitelikteydi. Transfer karşılığı ödenen değer başlık, kalın v.b. kavramlarla ifade edilirdi.³ Diğer bir deyişle, bu dönemde iş piyasasının az gelişmişlik düzeyi ve de geleneksel tarımsal üretime dayalı sosyal ve kültürel yapılanmaların egemenliği nedeniyle kadın piyasada ücretli işgücü olarak yer almamıştır.

Tanzimat dönemi Osmanlı kadını işgücü açısından önem taşır. 1840'lardan sonra Rumeli'de işçi kadınlar ortaya çıkmıştır. Kadın ve çocuk emeği ucuz işgücünü oluşturmuştur. Fabrikalarda halıcılık, dokuma ve işlemecilik gibi işlerde kadın emeği kullanılmaya başlanmıştır. Bu işler yani halıcılık, v.b. zaten kadına özgü veya kadınsı işler olarak görülmüştür. Ancak, fabrikada çalışması ise yeniydi. Bu sürecin Rumeli'de 1840'larda başlamasına karşın, Müslüman kadınlar için bu yenilik 1860'lardan sonra ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde Batı kapitalizminde emek piyasalaştırılmış, erkeklerle kosut kadınlar da bu piyasaya girmiştir. Kadın özgürlüğünü savunan Batılı düşünce akımları da yaygınlaşmaya ve etkili olmaya başlamıştır. Bu gelişmeler, hiç kuşkusuz, 1860'larda Osmanlı toplumunda etkisini göstermiştir. Üst sınıflarda kadınların eğitimi hızlanmış ve kız okullarında öğretmenliğe başlamışlardır. İstanbul'da sanayi okulları kurulmuş; farklı alanlarda çalışan kadın işçilerde artış olmuştur. Diğer bir deyişle kadınlar sadece geleneksel işlerde değil, aynı zamanda artan sayıda fabrikalarda çalışmaya başlamışlardır. Örneğin, 1879'da İstanbul'da Kibrit Fabrikasındaki 202 işçinin 121'i kız çocuklar ve kadınlar oluşturmaktaydı. 1913 yılında dokuma sanayinde çalışanların yüzde 50'si çocuk ve kadın işçilerdi; ipek ipliği sanayinde oran yüzde 95'lere çıkıyordu. Hiç kuşkusuz, düşük ücrete eğilimli olmaları kadın ve çocukların işgücüne katılmalarında önemli rol oynamıştır.⁴

² Bknz. G.Kazgan, "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü", Türk Toplumunda Kadın, Der. N.Abadan Unat, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1982, s. 182.

³ Bknz. İ.Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Aile", Türkiye'de Ailenin Değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler, Der. Türköz Erder, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984, s. 79-81.

⁴ O.Çiftçi, "Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar", TODAİE, No. 200,

Çalışan Kadının Türk Toplum Yaşamında Konumu

Bu gelişmeler yani tarımda, eğitimde değişimler geleneksel aile yapısını da değişime zorlamış; cariyelik, kölelik kaldırılmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi çoktan beri dağılan klâsik arazi rejimini yeni bir gözle hukuki yönden düzenlemek, tarımda özel girişim ruhunu teşvik etmek için çıkarılmıştır. Gerçi kanunnamenin çok çabuk ve etkin bir biçimde özel mülkiyet düzenini gerçekleştirdiğini, hele küçük ve orta sınıf çiftçiliğini güçlendiren etkileri olduğunu söylemek güçtür, ama tarım topraklarının mülkiyeti ve miras konularında yenilikler getirmediği de söylenemez. Arazi kanunnamesini burada ayrıntılarıyla ele alacak değiliz, ancak işlenen toprakların tapulandırılması ve miras yoluyla intikali ister istemez kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalacak bir sürece başlattı. Bundan başka arazinin miras yoluyla intikalinde kız evlât da erkeklerle eşit pay alacaktı ki, bu hukuki yönden önemli bir gelişmedir. Modern tarım yapılan ve pazara açılan bölgelerde yeni arazi rejiminin süratle etkisini gösterdiğine kuşku yoktur. 19. yüzyılda tarımsal alanda gördüğümüz bu gelişmeleri nicel olarak, 1920'lerin hele 1940'ların Türkiye'sindeki büyük yapısal değişiklikle kıyaslayacak ve eş tutacak değiliz, ancak niteliksel bir değişimin başladığı açıktır. 19. yüzyılda kırsal bölgelerden ülkenin İstanbul, Beyrut, Selânik gibi büyük şehirlerine yapılan göçte de niteliksel bir değişim gözlenmektedir. Daha önce büyük şehre bekâr nüfus göçeder ve kısmen mevsimlik olarak kalırken, artık çeşitli nedenlerle aile göçlerinin başladığı görülüyor. İstanbul'un surlara yakın kesiminde, Haliç civarında ilk gecekondulaşma başlamaktaydı. Bu olguları şehirleşme ve çekirdek aileye geçişin başlangıcı olarak nitелеmek, abartma sayılamalıdır".⁵ Tarımda, dolayısıyla ailede görülen değişimler etkisini eğitimde de sürdürmüştür. Kadınlara yönelik olarak ilkökul ötesinde eğitim, mesleki eğitim yolunda adımlar atılmıştır. Bu gelişmeler kadının çalışma yaşamına katılmasında başlangıçları oluşturmakla beraber, geleneksel hâkim ideolojiye ters düşmemeye özen gösterilmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında kızlar için öğretmen okulları ve büyük kentlerde de birkaç kız lisesi ve 1915'te de İstanbul'da ilk kız üniversitesi açılmıştır.⁶

Balkan Savaşı, I. Dünya Harbi ve Kurtuluş Savaşı dönemlerinde veya 1911-1923 yılları arasında erkek nüfusun azalması ve ekonomik koşulların dretmesi ile kadınlar çalışma yaşamına çekilmiştir. Fabrikalarda vasıfsız, düz işçi olarak çalıştırıldıkları gibi, postahanedede, telgrafhanede memur olarak, sağlık alanında hastabakıcı olarak istihdam edilmişlerdir. Ancak ücretli işgücüne katılanların sayısı kapitalist ülkelerdeki katılımın altındaydı. Bununla beraber sosyo-ekonomik yaşantının dışında tutulan kadınlar için böylesi bir atılım oldukça dikkat çekicidir. Savaşlar süresince ekonomik yaşamda kendilerine tampon bir işlev atfedilen kadınlar, savaş sonrasında geleneksel rollerine geri dönmüşlerdir. Savaştan büyük bir nüfus kaybıyla çıkmıştır. Batıda kapitalizm gelişme yolunda adımlar atarken, Türkiye aile üretimine dayalı geri bir tarım ülkesi

Ankara, 1982, s. 86.

⁵ İ.Ortaylı, a.g.e., s. 86.

⁶ Bknz. Ş.Tekeli, "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri", Türk Toplumunda Kadın, Der. N.Abadan-Umat, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1982, s. 377-378.

niteliğindeydi. Böylesi bir ortamda kadından beklenti, onun evine dönmesi, çok sayıda çocuk yaparak insangücü açığını kapatmak olmuştur. Böylece kadın tarımda ücretsiz aile işçisi ve eş-anne-ev hanımı gibi geleneksel rolünde yoğunlaşmıştır.

Cumhuriyet dönemine kadar olan bu dönemde ekonomik koşulların, savaş koşullarının zorlamasıyla kadınlar işgücüne katılım potansiyellerine göstermişlerdir. Böylece ekonomik zorunlulukların ağırlığı dinsel öğelerin etkisini aşağılara çekmiştir. Sayıca fazla olmasa da "kadınların iş gücü piyasasına girmeleri ailede ve toplumda her iki cinsin rollerini kültürel-dinsel değerler sisteminden önemli bir kopma sayılmalıdır".⁷

Cumhuriyet dönemi, hukuk ve yasalar temelinde kadına geniş haklar ve özgürlükler tanımıştır. Eğitim ve iş yaşamında fırsat eşitliği temel amaç olmuştur. "Ancak gerekli ekonomik temellerden yoksun olduğu için, reformları izleyerek, kadınların çalışma olanaklarında hemen bir iyileştirme sağlandığı sanılmamalıdır. Bununla beraber, laikleşmeyle birlikte, dinsel ideolojinin yükümlendiği cinsiyete dayanan işbölümü biraz daha çözülmüş; gerekli ekonomik girişimler, gelişme ve modernleşme yolunda bir değişime yol açmıştır. Bu iki etken birlikte, kadınların hem anne ve eş olarak, kendi işgücünün üyeleri olarak eğitim gereklerini artırmıştır".⁸

İkinci dünya savaşı sonrasında ekonomik ve sosyal alandaki gelişmelerle -endüstri toplumlarıyla ilişki, ticaretin artması, endüstriyel üretimde gelişmeler, eğitim, hukuk açısından kadına tanınan daha eşitlikçi haklar temelinde- sosyal refah düzeyi görece olarak artmış, kadının statüsünde görece iyileşmeler olmuştur. Ancak, hiç kuşkusuz, bu değişimlerle kadının gerek meslek edinme ve işgücüne katılma ve gerekse eğitim düzeyi açısından erkekle eşit konuma geldiği anlamına gelmemelidir. Az gelişmiş tarımsal yapı, aile emeğine dayalı geçimlik tarım, ilkel veya emek-yoğun tarım teknolojisi, beraberinde sürüklediği sosyal ve kültürel düzeyde geleneksel yapılanmalar ağırlıklı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu ortam kadın statüsü açısından cinsiyete dayalı işbölümünün sürekliliğine katkıda bulunmuştur. Diğer bir deyişle, bu dönemde Türkiye temelde bir kır toplumu niteliğini taşımaktaydı. Böylesi bir geleneksel tarımsal yapıda ücretsiz aile işçisi olarak kadınların tarımsal işgücüne katılma oranları çok yüksekti ve bu katılım, her dönem ve şu andaki durum için de geçerli olmak üzere, ev kadınlığının bir uzantısı olma niteliğini taşımaktaydı. İstatistiksel veriler, 1950'lerde toplam faal nüfusun yüzde 80'inden fazlasının tarımda çalıştığını göstermektedir. Ücretsiz çalışan kadın işgücünü de dikkate alırsak, kadınlar tarımsal nüfusun yüzde 50'den fazlasını oluşturmaktadır. 15 ve yukarı yaşlarındaki kadınların yüzde 81,5'u çahşır gözükmemektedir. Kadınlar toplam çalışanların yüzde 47'si olarak erkeklere yakın bir oran göstermektedirler. Diğer taraftan faal kadınların ancak yüzde 4'e yakını tarım dışı faaliyetlerde yer almaktadır. Tarım dışı faaliyette bulunan faal nüfusun oranı ise yüzde 17'dir.⁹

1950'lerden başlayarak toplumumuzda sosyal ve ekonomik açıdan hızlı bir

⁷ G.Kazgan, a.g.e., s. 138.

⁸ G.Kazgan, a.g.e., s. 139.

⁹ DİE, Genel Nüfus

değişim sürecine ve endüstrileşme sürecine girmiştir. 1960'lardan bu yana da plânlı bir rekonomi içinde kalkınma çabası içindedir. Uzun dönemli kalkınma hedefleri ve yeni kalkınma hızının açıklandığı yeni stratejide 1995 yılı hedef alınan gelişmişlik düzeyine ulaşmada endüstrileşmeye ağırlık verilmiştir. Endüstrileşmenin gerçekleşmesiyle, kadın sorunu dahil toplumsal sorunların kendiliğinden çözümleneceği varsayımlanmıştır. Söz konusu kalkınma plânlarında nüfusun yarısını oluşturan kadınların düşünce ve görüşlerinin yeterince yansıtılmadığı dikkati çekmektedir. Kadın sorunu, kadının toplumdaki konumu, bağımsız olarak değil fakat diğer sorunlarla birlikte ele alınmıştır.¹⁰

Bu eksikliklere rağmen, kadının sosyal statüsünü yükseltmek için çok çaba sarfedilegelinmiştir. Yasalar önünde çeşitli sosyal ve ekonomik haklar tanınmıştır. Ama yine de toplumumuzda kadın henüz daha oturması gereken yere ulaşamamıştır. Çalışma ve aile yaşamında ikinci sınıf olma konumu halen ağırlıklı olarak devam etmektedir. Bunun nedenlerini toplumsal yapıda temellendirmek gerekir. Gerek erkeğin ve gerekse kadının rol ve statüsünün dinamiği toplumsal yapının nitelikleri içinde şekillenir. Toplumsal yapının niteliği ise üretim türü ve biçimi ve de bu biçim ve türün beraberinde getirdiği değerler, normlar, gelenek örf, adet ve inançlar çerçevesinde belirlenir. Yasalar 'ideal'i yansıtır; ama bir de gerçek vardır. Salt yasalarla eğilimleri, davranışları değiştirmek mümkün değildir. Çünkü davranış kalıplarının içeriğini belirleyen değerler gerçek ilişkiler içinde kazanılır. Nesnel ortam düşün biçimini ve düşün biçimi de davranışları yönlendirir. Nesnel değiştiği düzeyde nesnel etkiler. Bu diyalektik ilişki böylece sürüp gider. O halde bireylerin davranışlarının değişmesi yapısal değişmelerde, işlevsel zorunluluklarda temellenir. Yasal zorlamalar davranışları değiştirmek yapaylık taşır. Çünkü insan nesnel ortamıyla görelî bilinçlenir ve davranır. Bu bağlamda kadının genelde toplumdaki konumu ve özeldede çalışma yaşamındaki konumu köklü yapısal değişmelerle görelidir. Nüfus ve istihdam politikalarında kadın statüsü sorunun başbaşına ve ağırlıklı olarak ele alınmaması, ülkenin gelişmesine katkıda kadınların erkeklere eşit payı olduğuna ilişkin inancın yerleşiklik kazanmaması, diğer taraftan kadınların da kendi konumlarını sorgulamamaları, durumlarını değiştirmek için örgütlemeye ve mevcut örgütlenmelere ilgisiz olmalarını bu yapısal bağlamda değerlendirmek gerekir.

Bu noktadan hareketle, çalışma yaşamında hem kadının kendisini ve hem de sosyal-kültürel çevrenin onu ikinci sınıf olarak değerlendirmesini, dolayısıyla cinsiyete dayalı işbölümünün genelde halâ etkinliğini sürdürmesini toplumumuzun içinde bulunduğu değişme sürecinin niteliğine bağlayabiliriz. Şöyle ki, 1950'ler toplumumuzda köklü dönüşümlerin başladığı bir dönemdir. Türkiye bu yıllarda Avrupa'nın noktalamakta olduğu 150 yıllık bir toplumsal dönüşüm sürecine daha henüz girmiştir. 1960'lı yıllarda daha da hızlanarak beraberinde taşıdığı ekonomik, toplumsal politik ve kültürel sorunlarıyla birlikte bugüne kadar sürmüş ve halen de sürmekte olan bu süreci,

¹⁰ Bknz. G.Ergil, "Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında Kadınlara İlişkin Siyasalar", Türk Toplumunda Kadın, Der. N.Abadan-Umat, TSBD, Ankara, 1982, s. 199-201.

toplumların sosyo-demografik yapıları ile toplumsal örgütlenme biçimlerinde değişiklik anlamına gelen modernleşme/ endüstrileşme süreci olarak isimlendirebiliriz. Bu süreç, geleneksel tarımsal üretime dayalı toplum yapısından endüstriyel üretime dayalı toplum yapısına yönelik veya birincil ilişkilere dayalı toplum örgütlenmesinden ikincil ilişkilere dayalı toplum örgütlenmesine, kurumsal düzeyde örgütlenmiş ilişkilere dayalı, bürokratik yapılanmaya dayalı, Weberci anlamda rasyonel bir toplum yapısına yönelik sürecidir. Çok kısa olarak belirtecek olursak, toplumumuz bu yıllardan başlayarak kırsaldan veya gelenekselden kentsele veya moderne doğru bir değişim göstermeye başlamıştır. Daha da somutlaştırsak bu dönemi kapitalizmin kendisini temellendirmeye çalıştığı dönem olarak değerlendirebiliriz. O halde endüstrileşme çabası içinde bulunan toplumumuz yapısal değişim içinde olan bir 'geçiş dönemi toplumu' veya gelişmekte olan toplum örneğini vermektedir. Gerek ekonomik ve gerekse sosyal, kültürel açıdan geleneksel alanla çağdaş alanın birlikte varlığını sürdürmesi, yani ikili yapılar olgusu, toplumumuzda gerekse sosyal, kültürel açıdan geleneksel alanla çağdaş alanın birlikte varlığını sürdürmesi, yani ikili yapılar olgusu, toplumumuzda gerek kurumsal ve gerekse bireysel düzeydeki ilişkilerde kendisini ağırlıklı olarak hissettirmektedir. Kültürel yapının gözönünde tutulduğu bir perspektif içinde, bu yapısal dönüşüm süreci daha da karmaşık boyutlar kazanmaktadır. Toplumsal düzende gerilimler yaratan bu ikili görünümün, toplumsal kurumların içinde de varlığını sürdürmesi, kurumlar arası göreceli denge ve uyumun bozulmasıyla sonuçlanmakta, ortaya çıkan boşluklar veya anomi ortamı, yaşamakta olduğumuz çeşitli sorunlarda somutlaşmaktadır.

Bu oluşum en son değerlendirmede, bireyin tüm toplumsal yaşamını, düşünsel yaşamını kaçınılmaz olarak etkilemekte, yönlendirmekte ve biçimlemektedir. Bireysel yaşam da ikilemlerle sarmalanmıştır. Toplumsal ve bireysel davranışlarımız açısından bir yandan geleneksel davranış kalıpları ağırlığını korurken, diğer yandan da yeni, modern kalıplar da geleneksele karşı gelmekte ve etkili olmaya çalışmaktadır. Ancak değişen kalıpların yeterince güçlü olmaması, olanların da bireylerce yeterince benimsenmemesi değer yargılarında, normlarda, düşüncelerde, davranışlarda da ikili görünümlere yol açmaktadır.

Bu genel görünüm içinde baktığımızda, genelde kadın özelde de çalışan kadın, toplumsal konumu açısından gelenekselle çağdaş arasında sıkışmıştır. Çalışan kadın gelenekseli halâ ağırlıklı olarak yaşamakta ve yaşatılmaktadır. Çalışmak, ücretli işgücüne katılmak kadının özgürleşmesine, kendisini gerçekleştirmesine katkıda bulunmasına rağmen, kadın kendisini sınırlama duygusu içindedir. Gerek aile yaşamındaki ve gerekse iş yaşamındaki ataerkil ilişkiler (kadın emeğini kontrol eden kurallar, yasalar şeklinde) kadını sosyal yaşamında geri adım atmaya yönelmektedir. Yeniden üretim işlevinin kadına özgü ve kadının başat işlevi olarak algılanması ve kadının da bunu sosyalizasyon süreci içinde içselleştirmiş ve hatta bundan doyum sağlaması, ancak diğer yandan da çalışma yaşamına özlem göstermesi, erkekle eşitlikçiliğe eğilim göstermesi, ev emeğinin toplumsal açıdan değerlendirilmesi ve dolayısıyla toplumsallaştırılması yolunda atılan adımların daha henüz emekleme aşamasında olması, çalışan kadının ev-eş-anne-iş rollerini ayırmaştırmadan birlikte

Çalışan Kadının Türk Toplum Yaşamında Konumu

yürütme çabası içinde olması, çalışmanın kadınları özgürleştirdiği, bağımsızlaştırdığı düşüncesi yaygınlaşmaya başlaması, gelenekselle çağdaş arasında sıkışan çalışanın toplumsal konumunu simgeleyen niteliklerdir. Örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz bu karşılıkları, geçiş sürecinin ikilemi içinde değerlendirmek gerekir.

Çalışan kadının toplumsal yaşamımızdaki konumunu belirlemede, aile yapısının da önemi büyüktür. Aile yapısı, tarımsal yapıda meydana gelen değişmeler, endüstrileşme ve endüstrileşmenin önemli bir olgusu olan kentleşme ve kentleşmenin görece etkisiyle dönüşüme uğramış ve uğramaktadır. Diğer bir deyişle, endüstrileşme, kentleşme ve göç ve tüm bu olguları çevreleyen kapitalizmin temel üretim biçimi olma doğrultusunda yaygınlaşmaya başlaması toplumun tüm kurumsal yapısını etkilemekte ve bundan böyle de temel kurumlardan biri olan aile kurumu da yapı olarak geleneksel geniş ail yapısından çekirdekleşmeye doğru bir yöneliş içinde bulunmaktadır.¹¹ İstatistiksel veriler bu eğilimi açıkça yansıtmaktadır.¹²

Kır ve Kent İtibariyle Çekirdek Aile

	1968	1983	1988
Kent	63,3	67,4	73,1
Kır	55,4	54,4	58,1
Türkiye Toplamı	59,7	61,6	67,1

Ne var ki hane yapısı olarak böylesi hızlı bir değişme söz konusu iken, aile için ilişkilerde, rollerde ve aile çevre ilişki biçimlerinde aynı hızda bir değişme olmamaktadır. Bununla beraber çekirdekli ailenin geleneksel geniş ailenin temel niteliği olan birbiri içine giren sıkı dayanışma ve denetim mekanizmasından kopmuş veya görece olarak kopmuş olması, kişinin özgürlüğü sorununu çözümleyici etki yapmıştır. Bu gelişme de kadının konumunu değiştiren diğer bir etkidir.

Tüm bu değişime koşut olarak emeğin aileden özgürleşmesi gerçekleşmektedir. Bu oluşum, geleneksel - modern ikilemini düşünenekeolursak ağırlıklı olarak öncelikle erkekleri kapsamaktadır. "Erkek istihdamının oluşturduğu süreç kadın istihdamını oluşturmaktadır".¹³ Örneğin, "kırsal kesimde tarımsal ve tarım-dışı ücretli işçiliğe kayan, aşamalı göçün ilk dönemlerinde mevsimlik ya da sürekli olan kentsel çalışma yaşamına katılan çoğunlukla erkekler olmaktadır. Kadınlar ise böyle bir geçiş döneminde ücretsiz aile işçisi olarak üretime katılmaya devam etmektedir".¹⁴

¹¹ Bknz. B.Tolan, "Geleneksel Aileden Çağdaş Aile Yapısına Doğru: Dünyada ve Türkiye'de Aile Yapısının Evrimi", Der. B. Dikeçligil, Aile Yazıları, cilt: 2, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1990, s. 493-503. Bknz. M.Kıray, Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Yayını, No:7, Ankara, 1982, s. 339-352.

¹² T.C. Hükümeti-Unicef İşbirliği Programı, Türkiye'de Anne ve Çocukların Durum Analizi, Ankara, 1991, s. 251.

¹³ N.Abaran-Unat (Der.) a.g.e., s. 134.

¹⁴ B.Tolan, a.g.e., s. 499.

Diğer taraftan hızlı ve eşsiz kentleşmenin varlığı, ve kentleşmenin endüstrileşmenin önünde giden bir hızla sahiptenmesi yine özellikle kadın açısından önemli sorunları beraberinde sürüklemiş ve sürüklemektedir. Şöyle ki, gelişmekte olan toplumumuzda kırsal kesimden kente göç ortamında kadınların etkinlik alanı, sosyal ve ekonomik yaşamı bütünüyle değişiklik göstermektedir. Kırsal yaşamıyla karşılaştırıldığında ev içinde ve ev dışındaki etkinliklerinde bir azalma olmaktadır. Ancak "bu kadınlar aile başkanının gelir yetersizliği, enflasyon ya da başka nedenlerle istihdam olanakları aradıkları vakit, bu hızlı gelişmenin ilk kurbanları olmaktadır. Bunun başlıca nedenleri şunlardır:

1) Aile yükümlülükleri onları erkeklere kıyasla daha az hareketli kılmaktadır. 2) Mesleki seçenekleri örf ve adetlerle sınırlandırılmış bulunmaktadır. 3) Genellikle erkeklere kıyasla daha az öğrenim ve eğitim görmüş bulunmaktadır. 4) Bütün bu sayılan engeller dışında çok kez cinsiyet farklılaşması ile karşılaşmaktadırlar".¹⁵

Kentte de her tabakada çalışan kadınlar eve gelir getirmelerine, ev dışında çalışmalarına rağmen, kırdaki ve gecekondudaki kadın gibi evdeki rolünden vazgeçemez. Çalışan kadın bu iki düzeydeki yaşamını birlikte götürmek zorundadır. Ancak aile içi rolünün veya yeniden üretim işlevinin yükümlülüklerinin değişmeyen içeriği ve amacı, her ne kadar emeği ailden özgürleşmiş olsa da, kadını bağlayıcı, engelleyici olmaktadır. Herhangi bir durumda -istihdam sınırlanmasına ve daha çok nitelikli işgücüne ihtiyaç olduğunda, evdeki sorunların yoğunluğu v.b.- çalışma yaşamından ayrılarak salt aile içindeki temel işlevine dönmek kadın için her zaman olasıdır. Sosyal çevrenin değerlendirmesi de genellikle bu yönde bir eğilim içindedir. Kadın emeğinin aileden özgürleşmesinin tam anlamıyla gerçekleşmesi ancak ev emeğinin toplumsallaşmasıyla mümkün olabilir. Bu değişim de ancak sosyal ve ekonomik mekânda davranış kalıplarının, değer ve normların bakış açılarının dönüşümüne bağlıdır.

Geçiş dönemi toplumu örneği veren toplumumuzda endüstrileşme ve kentleşme süreçleri, hiç kuşkusuz, kadının hem somut ve hem de soyut yaşamında özgürleşmesine katkıda bulunmaktadır. Bu süreçlerin dinamizmi içinde endüstriyel ve ticari bölgelere doğru coğrafyasal ve meslekî hareketlilik, kadının ekonomik ve toplumsal yaşama katılması, toplumsal olaylara ve siyasal kararlara duyarlılığını etkilediğini söyleyebiliriz. Endüstrileşmenin önemli olgularından biri olan kentleşme ve göçün aile yaşamı üzerinde ve dolayısıyla kadının toplumsal konumuna yoğun bir etki yapmaktadır. "Toplumsal çevre ve denetim mekanizmalarının değişen içeriği, aile üyelerinin toplumla olan ilişkilerinin genişleyip çoğalması, konut birimlerinin değişen biçimleri, kamu hizmetlerinin türleri ve kentsel yaşamla birlikte gelen yeni haberleşme çeşitleri, bütün bunlar hem aile içi hem de aileler arası ilişkileri değiştirmiş bulunmaktadır".¹⁶ Bu etkenler doğrultusunda kadının aile içinde ve dışındaki rol ve

¹⁵ Bknz. T.Şenyapılı, "Metropol Bölgenin Yeni Bir Ögesi: Gecekondu Kadını", Türk Toplumunda Kadın, s. 269-282; N.Abadan Umat (Der.) Türk Toplumunda Kadın, s. 135.

¹⁶ N.Abadan Umat, "Dış Göç Akımının Türk Kadının Özgürleşme ve Sözde Özgürleşme Sürecine Etkisi", Aile Yazıları, cilt: 2, s. 154.

Çalışan Kadının Türk Toplum Yaşamında Konumu

statüsü de görelibir etkilenme içine girmektedir. Ancak kadının konumundaki gözlenebilen nicel değişmeler, henüz daha nitel bir sıçramaya yol açacak yapısal bir birikime ulaşmadığı, çalışan kadının konumunda kendisini yansıtmaktadır. Çünkü kadınınözgürleşmesi, çocukluğundan itibaren devam edegelen toplumsallaşma süreci ile sıkı sıkaya bağlıdır. Geçiş halinde olan toplumumuzda, toplumsallaşma süreci içinde aktarılan değer ve normlar ağırlıklı olarak geleneksel nitelik taşımaktadır. Norm ve değerlerin değişmesi toplumsal ilişkilerin değişmesini geriden izlemesi nedeniyle ortaya çıkan boşluk, çalışan kadının konumunda, kadın açısından çelişkilere, doyumsuzluklara, psikolojik baskı ve zorlamalara yol açmaktadır. Kırsal yaşamda çalışan kadın için o denli hissedilir olmayan bu boşluk, sosyal çevrenin de güdümlayici etkisiyle birlikte düşünüldüğünde, kentsel yaşamda çalışan kadın için oldukça zorlayıcı bir etkiye sahiptir. Ayrıca kadın, toplumsallaşma süreci içinde aldığı eğilimin yönlendirici etkisiyle, kendisini, bu boşluğu yaşamak zorundaymış gibi hissetmektedir. İşte bu bağlamda çalışan kadın açısından bir sözde örgütlenme olgusundan bahsetmek oldukça geçerli olmaktadır. Aile içindeki rolleriyle çalışma yaşamındaki rollerini aynı ölçüde yerine getirme zorunluluğu, ailede ve işlerinde ataerkil eğilimler, işgücüne katılımın niteliği ve düzeyi, mesleki düzeyde kadın-erkek ayrımı veya 'kadımsı işler' vurgulaması, kadın ve erkek arasında ücret farklılığı, özetle, erkek istihdamının kadın istihdamını belirlemesi veya cinsiyete dayalı işbölümünün hissedilir düzeyde olması, çalışan kadın açısından bu sözde özgürleşmenin somut belirtileridir.

Şurası bir gerçek ki, kadının ev dışı ekonomik yaşama ücret karşılığı katılımı ona maddi güvence verir; onun öz güvenini geliştirip kuvvetlendirir ve aynı zamanda aile içindeki konumunu güçlendirir. Ancak istatistiksel verilerin yansıttığı gibi, cinsiyete dayalı işbölümünün halen etkili olduğu dikkati çekmektedir. Diğer bir deyişle, kadının ekonomik ve sosyal faaliyetlere katılımı henüz daha beklenen bir düzeye ulaşmamıştır. Örneğin, yaş ve eğitim düzeyi değişkenleri bağlamında işgücüne katılım ve işsizlik oranları kadının ekonomik yaşamdaki eşitlikçi konumunu somut olarak yansıtmaktadır. Ekonomik olarak en etkin yaş grubu olarak kabul edilen 30-39 yaş grubunda, 1988 yılı itibariyle, erkeklerde işgücüne katılım oranları yüzde 38'lerde kalmaktadır. 12+yaş grubunda erkeklerde bu oran yüzde 76,5, kadınlarda ise yüzde 34,9'dur. İşgücüne katılım, kır-kent bağlamında ise şöyledir: 30-39 yaş grubunda kentte kadınların işgücüne katılımı yüzde 20'ye kadar düşerken, erkeklerde bu oran yine yüzde 98,6'larda bulunmaktadır. Kırsal da yine aynı eğilimi görmek mümkündür. Aynı yaş grubunda erkeklerde işgücüne katılım yüzde 98,3 iken kadınlarda ortalama yüzde 54'lerde bulunmaktadır¹⁷.

Eğitim değişkeni çerçevesinde de yine aynı eşitsizlikçi durumla karşılaşmaktayız. Örneğin kır-kent toplumunda, lise dengi meslek okullarından mezun olan erkeklerin yüzde 83'ü işgücüne katılırken, bu oran kadınlarda yüzde 53'lerde kalmaktadır. Aynı ayn ele alındığında kentte lise dengi meslek okullarından mezun olan erkeklerin yüzde

¹⁷ Bknz. T.C. Hükümeti-UNICEF, a.g.e., s. 71-73.

83,3'ü,kırda yüzde 84,4'ü; kadınlarda ise aynı sırayla yüzde 50,3 ve yüzde 65,9'u işgücüne katılmaktadır. İlkokuldan mezun olmuş erkeklerin işgücüne katılma oranları kentte yüzde 77'nin üstünde ve kırdada yüzde 85'lerde gerçekleşirken, kadınlarda bu oran kentte yüzde 13'e kadar düşmekte, kırdada ise yüzde 55'lerde bulunmaktadır. Kadınlar arasında yüksek öğrenimli olanların işgücüne katılımı yüzde 80'nin üstünde seyrettiği halde, aynı eğitim düzeyindeki erkeklerde bu oran yüzde 94'ü bulmaktadır¹⁸. Dolayısıyla eğitim düzeyi yükseldikçe kadının işgücüne katılım oranlarında yükselme olmaktadır. Ancak bu oran erkeği her zaman çok geriden izlemektedir.

İşsizlik oranları da kadınların ekonomik yaşamdaki konumlarını belirleyen diğer bir ölçüt olmaktadır. kentte 24 yaşın altında kadınlarda işsizlik oranı yüzde 40'ın, erkeklerde ise yüzde 21'in üzerindedir. kırdada ise, aynı yaşta, işsizlik oranı erkeklerinkinin iki katı olmaktadır. 25-39 yaş grubunda kentte kadınların işsizlik oranı yüzde 18'in üzerinde olduğu halde, bu oran erkeklerde yüzde 5 civarındadır. Diğer bir deyişle, bütün yaş gruplarında kadınların işsizlik oranı genellikle erkeklerinkinin iki katı gibi bir eğilim göstermektedir. toplam olarak baktığımızda da şu verilerle karşılaşmaktayız: toplam işsizlik oranı yüzde 8,3, toplam erkek işsizlik oranı yüzde 7,7, toplam kadın işsizlik oranı yüzde 9,6'dır; kentte toplam işsizlik oranı yüzde 13,2, erkeklerin kentte toplam işsizlik oranı yüzde 9,8, kadınların ise hemen hemen üçe katlamalı yüzde 28,4'e ulaşmaktadır; kırdada toplam işsizlik oranı yüzde 4,9, erkeklerinki ise yüzde 5,7, kadınların ise yüzde 4 civarındadır¹⁹.

Eğitim düzeylerine göre işsizlik oranları hiç de iç açıcı değildir. Bu düzeye göre kadınların kentteki işsizlik oranları oldukça yüksek boyutlara çıkmaktadır. İlkokul-lise arası okullardan mezun olan kadınlarda işsizlik oranı yüzde 30'un üstündedir. Okur-yazar, ilkokul ve ortaokul düzeyinde kentte kadın işsizlerin oranı erkeklerinkinin üç katı kadardır. Verilerin belirttiği üzere, ortaokul, orta dengi meslek, lise ve lise dengi meslek okullarından mezun olanlarda işsizlik oranlarının hem erkek ve hem kadınlarda, kentte ve kırdada en yüksek düzeyde bir eğilim gösterdiğini söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, eğitim düzeyi yükseldikçe işsizlik oranında da bir artma dikkati çekmekte ve bu artış kadınlar için erkeklere göre çok daha yüksek bir oran göstermektedir.

İşgücünün sektörlere göre dağılımında da dikkati çeker bir eşitsizlik söz konusudur. Sayısal ve oransal olarak bakıldığında toplumumuzda kadının ekonomik yaşama aktif katılımı bir çok ülkeye göre çok daha yüksek bir oran göstermektedir. Bu katılımın çoğu kırsal yaşamda (yeniden üretim işlevinin bir uzantısı olan ücretsiz aile işçiliği biçiminde) gerçekleşmektedir. Böylesi bir konumda kadın parasal bir karşılığa sahip olmadığı gibi resmî kayıtlarda da yeterince gözükmemektedir. Örneğin 1985 nüfus sayımının sonuçlarına göre, 12 yaşından yukarı tüm kadınların ancak yüzde 32'sinin işgücüne katılır gözükmektedir. Bu oran erkekler için yüzde 68 olarak saptanmıştır²⁰.

Çalışan kadınların sektörlere göre dağılımında yüzde 80 ile tarım başı

⁸ Bknz. T.C. Hükümeti- UNICEF, İşbirliği Programı, a.g.e., s. 73.

¹⁹ Bknz. T.C. Hükümeti- UNICEF, İşbirliği Programı, a.g.e., s. 74.

²⁰ Bknz. T.C. Hükümeti- UNICEF, İşbirliği Programı, a.g.e., s. 262.

Çalışan Kadının Türk Toplum Yaşamında Konumu

çekmektedir. Çalışan kadınların geri kalan kısmı ise sanayi (yüzde 7) ve hizmetler sektöründe (yüzde 13) yer almaktadır. Görüldüğü gibi, tarım dışı alanda en çok kadın istihdamı hizmetler sektöründe yoğunlaşmakta ve 1955 yılından beri de giderek artan bir oran göstermektedir. Bu artışa rağmen, kadınlar bu kesimde de tüm çalışanların sadece yüzde 11'ini oluşturmaktadır²¹.

Kentsel ekonomik faaliyetlere katılımında kadının bir marjinallik taşıdığını belirten Ecevit, marjinalliği "kadınların kentteki parasal karşılık sağlayan örgütlü, düzenli formal sektör işlerine, yani sanayi ve hizmetler sektöründeki işlere, yetersiz ve eşitsiz katılım" olarak tanımlamakta ve bu eşitsizliği 1960-1985 arası için şöyle özetlemektedir²²:

"1. Tarım- dışı sektörlerde (sanayi ve hizmetler) iktisaden faal nüfusun cinsiyet yapısı aşırı dengesizdir.

1.1. Tarım-dışı sektörlerde, 1985 yılında, çalışan her yüz çalışandan sadece 12'si kadındır; 1960 yılında bu oran 9 idi.

1.2. sanayi sektöründe, 1985 yılında, çalışan her yüz kişiden sadece 14'ü kadındır, 1960 yılında bu oran 15 idi.

1.3. Hizmetler sektöründe, 1985 yılında, çalışan her yüz kişiden sadece 11'i kadındır; 1960 yılında bu oran 6 idi.

2. Tarım-dışı sektörlerde çalışan tüm erkek ve kadınların sanayi ve hizmet sektörleri açısından dağılımları hizmet sektörü lehinedir. Yani hizmetler sektöründe, hem erkek hem de kadınlar, sanayi sektöründen fazladır.

2.1. 1985 yılında tarım-dışı sektörlerde çalışan her yüz kadından 68'i hizmetler sektöründe çalışmaktadır; 1960 yılında bu oran 41 idi.

2.2 1985 yılında tarım-dışı sektörlerde çalışan her yüz erkekten 73'ü hizmet sektöründe çalışmaktadır; bu oran 1960 yılında 65 idi. "

1950'lerde başlayıp 1960 ve 1970'li yıllarda yoğunlaşan göç hareketi ile işgücü kırsal istihdam alanından kentsel istihdam alanına yani aile işçiliğinden ücret karşılığı çalışmaya doğru bir yöneliş göstermiştir. Kente gelişle birlikte çoğu kadın eve çekilmiş, erkek ise iş aramaya yönelmiş. Diğer bir deyişle, bir süreç içinde kadınların işgücüne katılımında dikkati çeker bir düşüş kendisini göstermiştir. 1955'te ekonomik anlamda faal kadınların oranı yüzde 72,1 iken, bu oran 1985 yılında yüzde 32,7 olmuştur. Erkek nüfusun katılım oranı aynı dönem içinde yüzde 95,4'den yüzde 77,5'e düşmüştür²³. Tarım dışı ekonomik faaliyetlere katılımında kadın oranının düşüklüğünü düşük eğitim düzeyi, kentte istihdam olanaklarının darlığı ve dolayısıyla erkeğe öncelik tanınması ile açıklamak mümkündür. Ancak çeşitli marjinal işlerde çalışıp da kayıtlara geçmeyen kadınlar olduğu gibi, evde gelir getiren işlerde çalışanlar da gittikçe artmaktadır. Bundan böyle kayıtlardaki bu boşluk, kadının kentsel ekonomik yapıya katılımının gerçek

²¹ Bknz. T.C. Hükümeti- UNICEF, İşbirliği Programı, a.g.e., s. 262.

²² Y. Ecevit, "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeginin konumu ve Değişen Biçimleri", Ş. Tekeli (Der.), Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde kadın, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 106.

²³ Bknz. F. Özbay, "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", Ş. Tekeli (Der.), Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın, s.117-140.

tablosunun oluşturulmasını engellemektedir.

Çalışan kadının mesleki konumu 'kadınsı işler' ile sınırlanmıştır. Toplumumuzda imalat sanayi, hizmetlere göre çok daha yavaş geliştiğinden bu kesim hem erkek ve hem de erkekten de daha sınırlı olarak kadın için sınırlı istihdam alanına sahiptir. Çalışan kadınlar bu sektörde sınırlı alanlarda etkinlik göstermektedirler. Bu etkinlik alanları geleneksel olarak 'kadınsı iş' olarak nitelenen işleri içerir. Çoğunluğun da tekstil, giyim ve deri sanayii (yüzde 66,3), gıda ve tütün işleme dallarında (yüzde 15,3) çalışmaktadırlar (1985 Genel Nüfus sayımı verileri). Bu oranlar 1980 yılı için sırayla yüzde 72 ve yüzde 16 idi²⁴. Bu kollarla çalışan kadın sayısında da 1985'e göre bir düşüş gözlenmektedir. Vasıfsızlık veya yarı vasıflı işçilik bu kesimde çalışan kadınların temel niteliğidir. Dolayısıyla bu kadınlar yükselme olanağına sahip değildirler. Bunun nedenlerini şöyle özetleyebiliriz: İlişkilerde ataerkil ideolojinin etkinliği, evlilik ve çocuk sahibi olma nedeniyle çalışma yaşamının kesintiye uğraması, eğitim ve beceri düzeyinin düşüklüğü.

İstatistiksel veriler, 1960-1985 yılları arasında hizmetler sektörü, çalışan kadınların giderek yoğunlaştığı bir çalışma olduğunu yansıtmakta ve bu yoğunluk sanayi sektöründe çalışan kadınların dört katı olarak gözükmektedir. Bu kesimde çalışanların yine kadınsı işlerde istihdam edildikleri dikkati çekmektedir. Öğretmenlik, hemşirelik, bankacılık, sekreterlik ve benzeri memurluklar kadınların yoğunlaştığı istihdam alanlarıdır. Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ve Ulaştırma Bakanlığı en çok kadın çalıştıran kuruluşlardır.

Kırsal ekonomiye baktığımızda, kadının tarımda ücretsiz aile işçisi konumunun devam ettiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra bu ekonomide kadınlar kırsal endüstride de yoğunlaşmışlardır; halı ve kilim dokumacılığı, terzilik, yün örme, dantel örme, süsleme gibi. Bu endüstride çalışan kadınların aldıkları çok az ücret eve bir ek gelir niteliğini taşımaktadır. Ancak burada bir noktayı da vurgulamak gerekir. Şöyle ki, tarım kesiminde çalışan kadınların varlığında değişiklik olmuştur. "Bunlardan en önemlisi tarımsal faaliyetlerde kullanılan kadın emeğinin azalmasıdır. Örneğin, harman dövme ve savurma, toprak sürme gibi işler bugün çok büyük ölçüde mekanize olmuştur. İkinci olarak, çiftçi ailelerin eline daha çok nakit gelir geçmesi ve devlet tarafından gerçekleştirilen alt yapı çalışmaları (pek çok köye su getirilmesi), kadınların evde sarfettikleri emeği azaltmıştır. Kırsal kesimdeki pek çok kadın, artık kendileri pişirmeyip ekmeği dışardan almaktadırlar. Üçüncüsü, özel ve kamu kredi kuruluşlarıyla pazarlama örgütlerinin öneminin artması bazı hallerde, kadınların tarım faaliyetleriyle ilgili karar mekanizmalarından görece olarak uzaklaşmalarına yol açmıştır"²⁵. Mekanizasyon her ürün için geçerli değildir. Örneğin buğday üretiminin yaygın olduğu bölgelerde kadın işgücü tarımdan çekildiği halde, tütün, çay, pamuk, fındık üretimi ise yine kadın emeğine dayanmaktadır. Bu çalışma alanları dışında kırsal ekonomide önemli

²⁴ Bknz. Y. Ecevit, a.g.e., s. 105-117; DİE, 1985 Genel Nüfus Sayısı, Sosyal ve Ekonomik Göstergeler, Ankara, 1989, s. 116-119.

²⁵ T.C. Hükümeti, Unicef İşbirliği Programı, a.g.e., s. 263.

Çalışan Kadının Türk Toplum Yaşamında Konumu

bir yer tutan hayvancılık alanında kadın emeği yoğunluğunu korumaktadır²⁶.

Uzman meslekler düzeyinde kadınların yoğunlaştığı alanlar doktorluk, mühendislik, avukatlık, mimarlık olmaktadır. yapılan araştırmalar bu mesleklerde yoğunlaşan kadınların oranı gelişmiş batılı toplumlara göre oldukça yüksek gözükmektedir. Örneğin her 4 avukattan biri, her beş doktordan biri kadındır. 1985 sayımına göre tüm uzman meslek sahiplerinin yüzde 29,4'ü kadındır. Üniversite öğretim elemanları için bu oran yüzde 32'dir. Bu mesleklerde çalışan kadınların orta ve üst sınıftan geldikleri, çalışma ve meslek içgüdülerinin yüksek olması dikkati çekmektedir. Diğer bir deyişle uzman mesleklerde çalışan kadınlarda kendilerini gerçekleştirme ve işten doyum sağlama amaçları güçlüdür. Cinsiyete dayalı işbölümü bu mesleklerin alt dallarında belirli düzeyde geçerli olmakla beraber genelde bu meslekler bu tür bir işbölümü çerçevesinde tanımlanmamaktadır²⁷.

Ev dışında çalışma toplumda kişinin statüsünü farklı kılar, yükseltir. Çeşitli araştırmalar, çalışmanın olumlu etsinin yukarıda da vurgulandığı gibi, orta sınıf aileler için geçerli olduğunu ortaya koymaktadır²⁸. Ancak kentsel ortamda çalışan kadınların büyük bir bölümünde kendini gerçekleştirme veya doyum sağlama amaçlarının öncelik taşımadığı dikkati çekmektedir. Çoğu çalışan kadınlar aileye ek gelir sağlamak amacıyla veya daha genel olarak belirtecek olursak ekonomik gerekçeyle istihdam gücüne katılmaktadırlar. bu kesim kadınlar için annelik, ev kadınlığı ve eş olma rolleri birinci plânda yer almaktadır. Bu kesim çalışan kadınlar, eğer ekonomik zorunluluk olmasa ev dışı çalışma yaşamından gayet kolaylıkla vazgeçebileceklerini belirtmektedirler²⁹. Şurası bir gerçek ki, ev işlerinin yapılması, çocukların sosyalizasyonu ve bakımı, hasta ve yaşlıların bakımı v.b. sorumluluklar her tip aile içinde öncelikle kadının sorumluluk alanını oluşturur. Kadının bu temel işlevinin içeriğini oluşturan hizmetlerin kurumsallaşmamış olması çalışan kadın aleyhine işlemekte ve onun ikili bir yük yani ev iş yükü altında hem fiziksel ve hem de psikolojik olarak ezilmesine ve yıpranmasına yol açmaktadır. Böylesi bir yük altında çalışan kadın gerçekte uyku dışında hep koşuşturmaktadır. Ancak bu koşuşturmanın çoğunluğu yeniden üretim işlevine yöneliktir. Kendini gerçekleştirecek etkinliklere erkeklere göre çok daha az zaman bulabilmektedir. Dolayısıyla "gelişme sürecinin kadınlar açısından çelişkili sonuçlar verdiğini söyleyebiliriz. Bir yandan kadının dışarıda çalışması ile azalmayan ev

²⁶ G. Berik, "Woman Carget weavers in Ruval Turkey, Patterus of Emplongment, Earningn and Status, 120, Mayıs, Geneva, 1987'den aktaran T.C. Hükümeti - Unicef İşbirliği Programı, a.g.e., s. 264.

²⁷ Bknz. A. Öncü, Uzman Mesleklerde Kadın, N. Abadan-Unat (Der.) Türk Toplumunda Kadın, s. 253-267; DİE, 1985 Nüfus Sayımı; Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s. 144-145.

²⁸ Bknz. N. Kuyas, "Female Labour Power Relations mi Urban turkish Family", Sex Roles, Family and Community in Turkey, Indiana University Press, Bloomington, Indiana 1982.

²⁹ D. Çiftçi, "Bankada Çalışan Evli Kadınların Çalışma Koşullarının Aile Yapısına Etkisi", E.Ü. sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986, s. 105-124; D. Çiftçi, "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler", N. Abadan-Umat (Der.), Türk Toplumunda Kadın, s. 221-252.

sorumluluklarının çatışması, her kesimden kadın için ciddi bir sorun alanı oluşturmakta, öte yandan, kadınların aile için etkileşim ve toplumsal katılımını artırıcı yönde de etkili olabilmektedir"³⁰. Aile içindeki yaşamıyla çalışma yaşamı arasındaki dengeyi, çalışan kadın kendisi oluşturmak zorundadır. Bu dengeyi oluşturma sürecinde, çalışan kadın rol çatışmaları içinde yaşamını sürdürmek zorundadır. Hiç kuşkusuz çalışan kadınlar arasında, ev hizmetleri için yardımcı kullananlar bulunmaktadır. Ancak yardımcı kullanmak ailenin gelir düzeyi, eğitim düzeyi ve mesleki niteliği ile yakından ilişkilidir. Bu nedenle, küçük bir kesim dışında, çalışan kadınların çoğunluğu bu iki yönlü yükü dengeleme ve yürütme sıkıntılarını yaşamak zorundadır.

Özetle, toplumumuz endüstrileşme çabası içinde olan bir geçiş dönemi toplumu örneğini vermektedir. Geleneksel-çağdaş çatışması içinde geleneksellik gerek ilişkiler ve gerekse değerler düzeyinde ağırlıklı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu çatışma toplumsal ve bireysel düzeyde ikili görünümler şeklinde kendisini somutlaştırmaktadır. Dolayısıyla, çalışan kadının toplumsal yaşamdaki konumu bu ikili yapı ortamının ekonomik ve toplumsal boyutlarda kararsızlığını, baskısını ve çok ağırlıklı olarak taşımaktadır. Gerek çalışma yaşamında ve gerekse aile yaşamında cinsiyete dayalı iş bölümünün etkisini yoğunlukla hissetmektedir. Bu bağlamda, geleneksel rolünün başatlığı, çalışan kadına çalışma ortamında sınırlılıklar getirdiği bir gerçektir. Bunun ötesinde sosyalizasyon sürecinde kendisine aktarılan geleneksel rol kalıplarına da o denli içermiştir ki, gerek çalışma ve gerekse aile yaşamında ataerki ideolojinin olumsuz etkisini taşıyan mevcut toplumsal konumunu veya biraz daha niteleyecek olursak mevcut tampon konumunu, zaman zaman isyan etse de, olması gerekenmiş gibi algılamaktadır. Bir yandan sosyal çevrenin çizdiği sınırlılık, öte yandan kendi içinde yaşadığı isyan ve kabullenme duyguları arasında sıkışan kadın psikolojik olarak geri çekilmekte, kendisine yabancılaşmaktadır. Çalışmak insanın kendisini kendine kanıtlamasına olanak verir. Ancak ataerki eğilimin baskısı altında bu olanağın kadın için çeşitli toplumsal ve ekonomik düzeylerde sınırlılıklar taşıdığı söyleyebiliriz. Bu karamsar tabloya rağmen, çağdaş toplumsal dinamiklerin etkisiyle, toplumumuzda da, işbölümü bağlamında, aile yaşamında olduğu kadar çalışma yaşamında da cinsiyet rolleri açısından eşitlikçi bir anlayışın yavaş yavaş yaygınlık kazanmaya başladığını söyleyebiliriz. Özellikle çalışan kadının konumu dikkate alındığında, bu yöndeki gelişme, ev emeğinin toplumsallaştırılması, kadının sendikalarda veya benzer örgütlerle bütünleşmesinin sağlanması, özgün eğitimin ataerkilliği ve otoriter tavrı yok edecek öze kavuşturulması veya eğitimin statükoyu koruyucu değil fakat değiştirici niteliğe büründürülmesi, eğitim hizmetlerinin daha çok yaygınlaştırılması ve çeşitlendirilmesi, kitle-iletişim araçlarının kadın-erkek farklılaşmasını azaltacak veya mümkünse sıfıra indirecek(!) biçimde etkili olması, ekonomik ve sosyal alanda kadının mevcut konumunun hukuksal düzeyde ele alınıp yeni düzenlemelerin yapılması ile hızlandırılabilir.

³⁰ T.C. Hükümeti-Unicef İşbirliği Programı, a.g.e., s. 265.

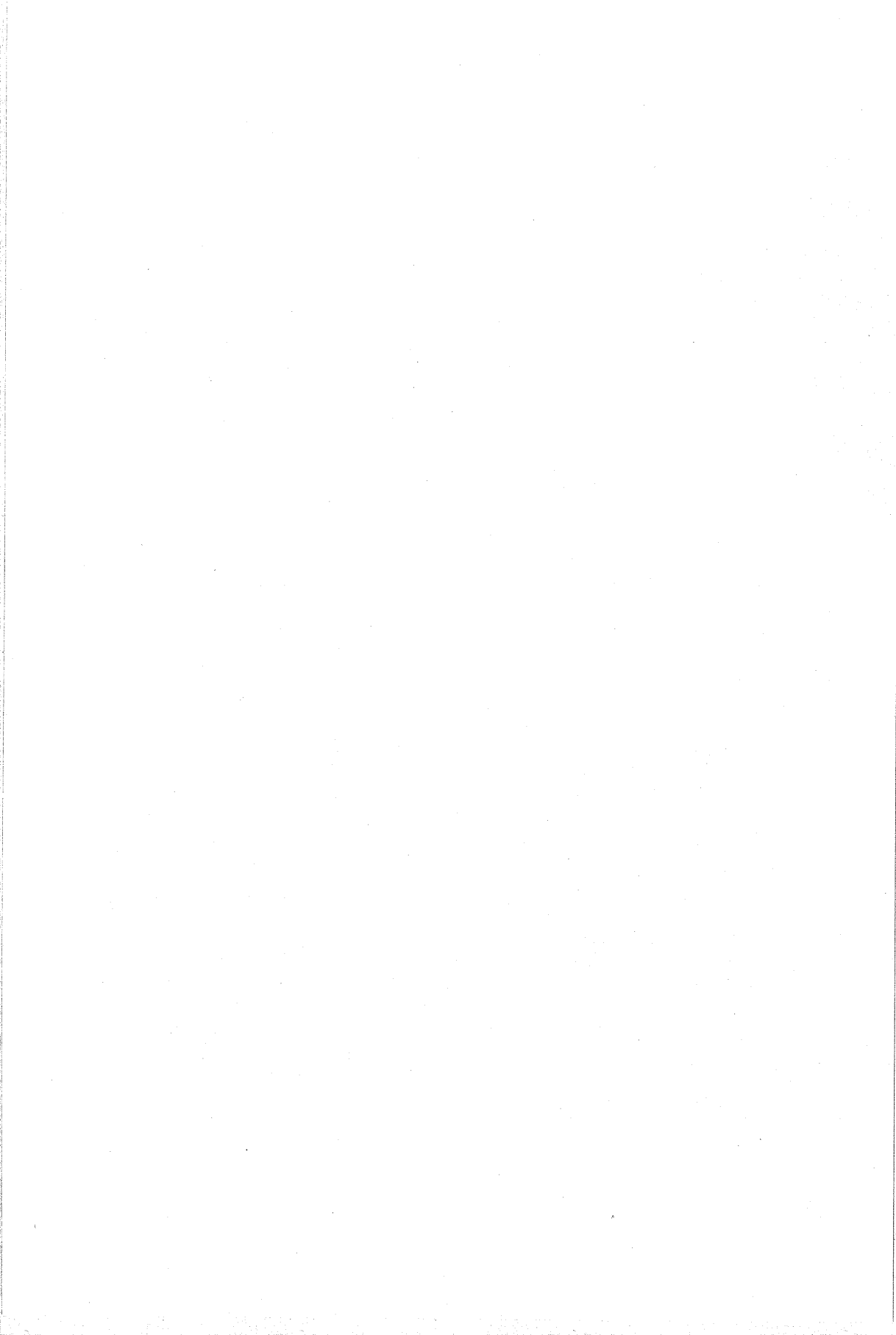
ABSTRACT

Change is the main and the most natural feature of every society. In general terms by social change we understand a change in social structure and consequently in social relationships, such as changes in the size, composition, and balance of the parts of social structures, and changes in social institutions themselves or in relationships between them. Thus we can say that social change is an inevitable process in which we can discover significant alterations, differentiations in the structure of the social division of labour and functioning of determinate social systems.

As change occurs, no matter in what way, it does not stop at any given point but goes on continuously. Such a notion of social change justifies the view that no society is ever wholly integrated or completely static. There are always points of tension or strain constituting potential sources of change, which is another way of saying that the old social systems are bound to exhaust their sources of survival, and have to be modified or changed at the very root. While such readjustments are accomplished, tensions and strains result from the conflict between old and new or traditional and modern elements in the social order. The over-all effect of such continuous changes is the transformation of the structure of the social division of the labour or the society as a whole into a new and distinct one. Its members become integrated by a new set of norms and values, roles and statuses and shared ways of life which form the basis of a satisfactory and effective social order.

Every individual contributes to the functioning of society he or she lives in, by means of actualizing material or immaterial products through labour, within the framework of his or her roles and statuses as determined by social structure. In other words individuals of both sex produce and reproduce the necessities of social and economic life in accordance with their roles and statuses, through the process of work. It is through this process that they, while actualising themselves also contribute to the development of the society. Thus production and work are the core elements of man's societal life.

In this paper following this theoretical perspective, the position of working woman in Turkish Society is discussed taking into consideration that our society is undergoing a rapid change- a change from a traditional rural economy with its social and cultural structures towards an urban economy with its accompanying social cultural structures. In other words our society is in a process of industrialisation or modernization; it's a society in transition where the traditional and the modern live side by side leading to dual-structured formations, potential of conflict, tensions and strains at every level of social relationships. In the rest of this paper, the position of working woman in our society is evaluated by using various statistical information where needed to show the social pressure she carries.

CİNSİYET ROLLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Aylin Ok Nazlı*

Giriş:

Geçmişten günümüze değin tüm toplumlarda en belirgin olarak gözlenen 'benzerlik', üyeleri arasında kadın/erkek olarak adlandırılan bir dikotomiye sahip olmalarıdır. Toplumda kadın ile erkeği farklı konumlara yerleştiren ve onları farklı kılan bu dikotominin temelini ne olduğu ise yıllardır bu alanda çalışanların temel sorununu oluşturmaktadır. Kadın ile erkek arasında gözlenen fiziksel, psikolojik ve davranışsal farklılıklar, toplumsal yaşamda üstlendikleri farklı roller ve haklar ise, bu bilimsel çalışmalarda araştırma konusu olmaktadır.

Bu makalede sözkonusu cinsiyetlere ilişkin farklılıklar ile toplumsal rollerin paylaşımının hangi düşünce akımları ile açıklandığı üzerinde durulup, buradan ne gibi sonuçlara varılabileceği tartışılacaktır.

Kadın ile erkek, insan türünün cinsiyetlerini oluştururlar dendiğinde, her iki cinsi birbirinden ayırma biyolojik özellikler temelinde olmakta ve 'cinsiyet' (sex) kavramı, bu özellikler tarafından belirlenmiş durumu kastetmektedir¹. Kadın ve erkeğin biyolojik farklılıklarına ek olarak, sosyal farklılıklarını gündeme getiren ve toplumda farklı roller, haklar ile görevler aldıklarına işaret eden bir diğer kavram ise 'sosyal cinsiyet' (gender)² kavramıdır ve konumuz açısından temel kavram olmaktadır. Akademik literatürde birbirine karşıtmiş gibi görünen bu iki kavramı, kendi iddialarının merkezine koyan ve cinsiyet rollerinin belirlenmesine ilişkin tartışmayı bu düzleme getiren iki perspektiften bahsetmek, konuya açıklık getirmede yararlı olacaktır.

Cinsiyet Rollerini: Biyolojik mi? Sosyal mi?

Cinsiyet rollerinin belirlenmesine ilişkin bu düşünce akımlarından ilki, biyolojik temeli ön plana çıkararak akımdır. Kadın ve erkek rollerinin biçimlenişinin biyolojik temelli olduğunu savunan bu görüş, "kadın ile erkeğin rollerinin kültür tarafından modife edilseler de, doğal yeteneklerin insan davranışı üzerinde temel bir etkisi olduğunu kabul etmektedir³." Bu iddia içinde kadının çocuk doğurma, yetiştirme, bakma gibi kapasiteleri varken, erkeğin de dışarıda kazanç getirebilme, yaşamla mücadele edebilme gibi bir kapasitesi olduğu ileri sürülmektedir. Bu anlamda "erkek ile kadınların farklı

* Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

¹ Epstein, Cynthia Fuchs, *Deceptive Distinctions*, Sage Russel Found., Usa, 1988, s.5.

² Epstein, a.g.e., s. 6

³ Elliot, Faith Robertson, *The Family, Change Or Continuity*, The Mac Millan Education Ltd. Hong Kong, 1991, s. 25

üretimsel rollerinin niçin cinsiyete dayalı bir işbölümüne yolaçtığına ilişkin ana prensiplerin, bio-evrimsel iddia içinde türlerin yaşamasına ve hormonal işlevsellikteki cinsiyet farklılıklarına uygun olduğuna inanılmaktadır⁴.

19.YY sonlarında, Spencer, Bogehot gibi sosyal Darwinci teorisyenler ile günümüzde sosyo-biyoloji olarak bilinen okulun çeşitli şekillerdeki formülasyonlarıyla ilerleme gösteren bu düşünce akımına göre, kadın ile erkek arasında hormonal fonksiyonlardaki farklılıklar kadınların annelik, erkeklerin de dominant pozisyonları işgal etmelerinde işlevsel olmaktadır. Burada iki nokta önem kazanmaktadır: "ilki hamilelik, doğum, emzirme ile bağlantılı olan kadınlık hormonlarının, yeni doğan çocukta dişilerin bakım sorumluluğunu harekete geçirdiği ve annelik için psikolojik bir temel oluşturduğunun vurgulanmasıdır. İkincisi ise üreme organlarının gelişimini etkileyen cinsiyet hormonlarının, erkek ile kadın arasında davranışsal farklılıklar oluşturmasıyla, doğum öncesi gelişmede, beyni de etkilediğinin iddia edilmesidir⁵". Örneğin erkeklik hormonu testosteronun agresiflik ile bağlantılı olduğu ve (çocuğa) bakım davranışını yasakladığı öne sürülmüştür.

Bu görüşe katılmayan yazarlar ise, bio-evrimsel ve hormonaliteye ilişkin bu iddiaların, söylenildiği gibi cinsiyet rollerinin biyolojik temelini tam olarak açıklayamadığını sadece kadın ile erkeğin, belirli doğal yeteneklere sahip olduklarını gösterdiğini belirtmektedirler.

Biyolojik temelli görüşe tam ters bir görüş ise, kadın ve erkek rollerinin değişebilir olduğu ve bu değişkenliğin onların sosyal oluşumuna işaret ettiğini öne süren akımdır. Buna göre, kadın ve erkekler, kendi kültürleri doğrultusunda sosyalize olmakta ve onlara uygun görülen toplumsal rolleri (oynamayı) öğrenmektedirler. Bu perspektifte "kadınlık ve erkeklik (femininity, masculinity) evrensel olmayıp, tam tersine öznele kültürel bir düzenleme içinde oluşturulmaktadır⁶". Buna ilişkin bir örnek M.Mead'in (1935) kadın ve erkek rollerindeki değişkenlik üzerinde odaklaşan, Yeni Gine Adaları'ndaki kabileler üzerinde yaptığı çalışmalarıdır. Mead'e göre sosyal roller, cinsiyet yoluyla farklılaşmayabilmekte ve Modern Batı toplumlarında bulunan stereotiplerin tam tersi olabilmektedir. Tchambuli yerlilerinde kadınlar avcılık yaparken, erkekler daha çok çocuk bakımıyla uğraşmaktadırlar. Anne Oakley (1976) ise, kadın ve erkek rollerinin bazı toplumlarda minimum düzeyde farklılaştığını araştırmalarıyla kanıtlamaya çalışmış ve Congo Yağmur Ormanlarında avcı ve toplayıcı bir toplum olan Nibuti Pygmelerinde her iki cinsin hem çocuk bakımı hem de avcılık yaptıklarını bulgulamıştır⁷.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere kadın ve erkek rollerinin kültürel olarak tayin edildiği iddiası, kadın ile erkeklerin doğumdan başlayarak ilerleyen bir şekilde, kültürlerince tayin edilip belirlenmiş olan davranış ve rollere uyum sağladıkları üzerine temellenmiştir. Cinsiyet rollerinin sosyal inşasına dayalı olan bu düşünce akımı,

⁴ Elliot, a.g.e., s. 27.

⁵ Elliot, a.g.e., s. 28.

⁶ Elliot, a.g.e., s. 29.

⁷ Elliot, a.g.e., s. 30.

Cinsiyet Rollerine Üzerine Bir Tartışma

onlara uygun görülen davranışların özümsemesi ve içselleştirilmesiyle feminin ya da maskulin bir kişilik geliştirdiklerini kabul etmekte ve aynen bio-evrimsel görüşte görüşte olduğu gibi bazı eleştiriler almaktadır.

Söz konusu eleştiriler temelde cinsiyet rollerine ilişkin davranışlar setinin basit bir şekilde öğrenilemeyeceği üzerinedir. Chodorow kadınlarda anneliğin basit bir davranışlar seti olmadığını, sevecenlik, belirli bir duygusal yoğunluk vb, gerektiren psikolojik bir temeli olduğunu vurgulayıp, bunun bir çocuğa bebek verip ileride anne olacağını söylemek kadar da kolay olmadığını belirtmektedir. Ona göre bir kadın annelik duygusuna sahip değilse, asla tam bir anne olamaz. Yine bu temelde yapılan başka bir eleştiri de, çocukların sosyalizasyon süreci içinde pasif alıcılar olmadıkları, kendilerinin de eylemlerinde insiyatif sahibi olup, kendi arzuları sonucu yönelimlerini seçtikleridir⁸.

Her iki düşünce akımına getirilen eleştiriler temelinde hem biyolojik hem de sosyal olanın, cinsiyet rollerinin biçimlenişinde etkileşim içinde olduğu söylenilebilir. Goode'ye göre, "iki cinsiyet arasındaki biyolojik farklılıklar, az sayıda aktivitelere erkekler lehine bazı avantajlar sağlasa da, iki cinsiyet arasındaki yetenek ve kapasitelerdeki bu farkların, cinsiyetlerin çeşitli görevleri nasıl yerine getireceğini belirleme payı çok düşüktür⁹". Bu belirlemede esas pay, biyolojik kökenli farklılıkları, içinde bulunduğu kültür temelinde yödüran sosyal süreçlere ait olmaktadır. Bu süreçlerin etkilerini ise makro ve mikro düzeylerde özetleyebiliriz;

Makro düzeydeki sosyal süreçler: Bilindiği gibi hemen tüm toplumlarda cinsiyete dayalı bir işbölümünün olduğu bulgulanmış ve az ya da çok farklılıkların olduğu gösterilmişse de, bu olgu üzerinde makro boyutta sosyal etkilerin gerçekten önemle vurgulanması gündeme getirilmiştir. Kadınların çocuk doğurma yeteneği ve sonrasında gelen çocuk bakımı ve yetiştirilmesini kapsayan anneliği ile fiziki açıdan erkeklerle göse daha güçsüz oluşu, toplumların üretim ilişkileri içinde kadınlar aleyhine bazı sosyal sonuçlara neden olmuştur. "Toplumların gelişme düzeyleri temelinde bakıldığında, endüstrileşme öncesi toplumlarda, kadınların yukarıda sayılan nedenlerle üretime katkılarının çok az olduğu yerlerde, statülerinin değişmez şekilde düşük olduğu gözlenmiştir¹⁰". Kadının üretici rolüne direkt etkisi olan kargının ve sabanın bulunuşu, onun doğadan bahçeye, endüstrileşmeyle birlikte ev ile işyerinin birbirinden ayrılması da bahçeden eve doğru çekilmesine neden olmuştur¹¹. Böylece kadının evin dışındaki üretime katılımı yok denecek bir düzeyde inerken, ev içinde daha az ekonomik olan aktivitelere payı artmaya başlamış, bu ise kadın ve erkek arasında artan bir rol farklılaşmasını görünür kılmıştır. "Sosyal örgütlenmenin giderek karmaşıklaşması sonucu da ailenin toplum içindeki işlevlerinin azalmasıyla birlikte, kadının doğurganlık,

⁸ Elliot, a.g.e., s. 31.

⁹ Goode, William J.; The Family, Prentice Hall Inc., Usa, 1982, s. 73.

¹⁰ Marini, Margereth Mooney, Sociology Of Gender, The Future Of Sociology, Edit: E. F. Bogatta, Sage Pub., Usa, 1988, s. 377.

¹¹ Çelebi, Nilgün; Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları, Sebat Ofset, Konya, 1990, s.8.

çocuk bakımı ve eve ilişkin rollerinde bir 'belirginleşme' ortaya çıkmıştır¹²". Bu belirginleşme, cinsiyetlerin sosyal bir değerlendirmeye tabi tutulması boyutunda, kadının toplum içindeki rollerinin daha az önemli görülmesi, toplumdaki statüsünün de ikincil olana düşmesini getirmiştir. Elbette bu, toplumdaki mikro düzeydeki sosyal süreçlerle de bağlantılı olarak açıklanması gereken bir görünüm arz etmektedir.

Mikro düzeydeki sosyal süreçler; bireylerin kendi cinsiyetlerine ilişkin tutum ve davranışları benimsemelerini kapsamaktadır. Bu durum, "zaman içinde, belirli bir noktadaki toplumda oluşmuş olan cinsiyet farklılaşmasının benimsetilme ve sürdürülme amacına bağlı olarak işlerlik kazanmaktadır¹³". Yani toplum, "kadın ile erkeği, onlara farklı eğitim ve iş vererek, aynı meslekleri aynı yollarla yapabildiklerini reddederek ya da aynı hedefleri belirlediklerinde başarılı olamadıklarını kabulederek, birbirinden farklı kılmaktadır¹⁴". Cinsiyetleri bu şekilde farklı kılmamanın temelinde de, kadın ile erkek arasında varolan cinsiyet farklılıklarının sosyal düzlemde yorumlanması ve değerlendirilmesi yatmaktadır. Nitekim toplumların kadınlara uygun gördüğü ve hala birincil olarak değerlendirdiği annelik, eşlik ve ev kadınlığı gibi aileye ilişkin rollerin, kadına atfedilmesindeki belirleyici unsurun, onun biyolojik özelliklerinin sosyal olarak değerlendirilmesi ve kadına toplumun kültürel içeriği için de bu rollerin uygun görülmesi olduğunu söyleyebiliriz. Oysa "kadının biyolojik nitelikleri, onun toplum içinde bu denli sınırlı rollerle var olmasını gerektirmeyecek kadar az önem taşımaktadır¹⁵".

Sonuç:

Buraya kadar gelmiş olduğumuz nokta, cinsiyet rollerinin toplum içinde kadın ve erkek olarak paylaşımının temelini, kadın ve erkek biyolojik özelliklerinin gözardı edilmeden, toplumun "insanoğlunun biyolojik özelliklerine sosyal bir anlam ve şekil verdiği"dir¹⁶. Bu anlamı içinde sosyal olanın, doğal olanı yeniden belirlediği ve bunu toplumsal düzlemde, belirli kurallar ve ölçütler temelinde yerleştirip sürdürdüğünü söylemek olanaklıdır. Elbette bu değerlendirme ve şekil verme, toplumların makro boyuttaki sosyal süreçleri ile bağlantılı olmakta ve kendi sosyal düzenlerini koruma ve devam ettirme amacına uygun olarak işlerlik kazanmaktadır. Bu çerçevede, "biyolojik cinsiyet farklılıkları, cinsiyetler arasında sosyal farklılıklar olduğunu teminat altına almış olmakta fakat aynı zamanda biyolojik kökenli farklılıkların içeriğinin sosyal olarak belirlendiğinin"¹⁷ göstergesi oluşturmaktadır.

¹² Marini, a.g.e., s. 378.

¹³ Marini, a.g.e., s. 379.

¹⁴ Epstein, a.g.e., s. 12

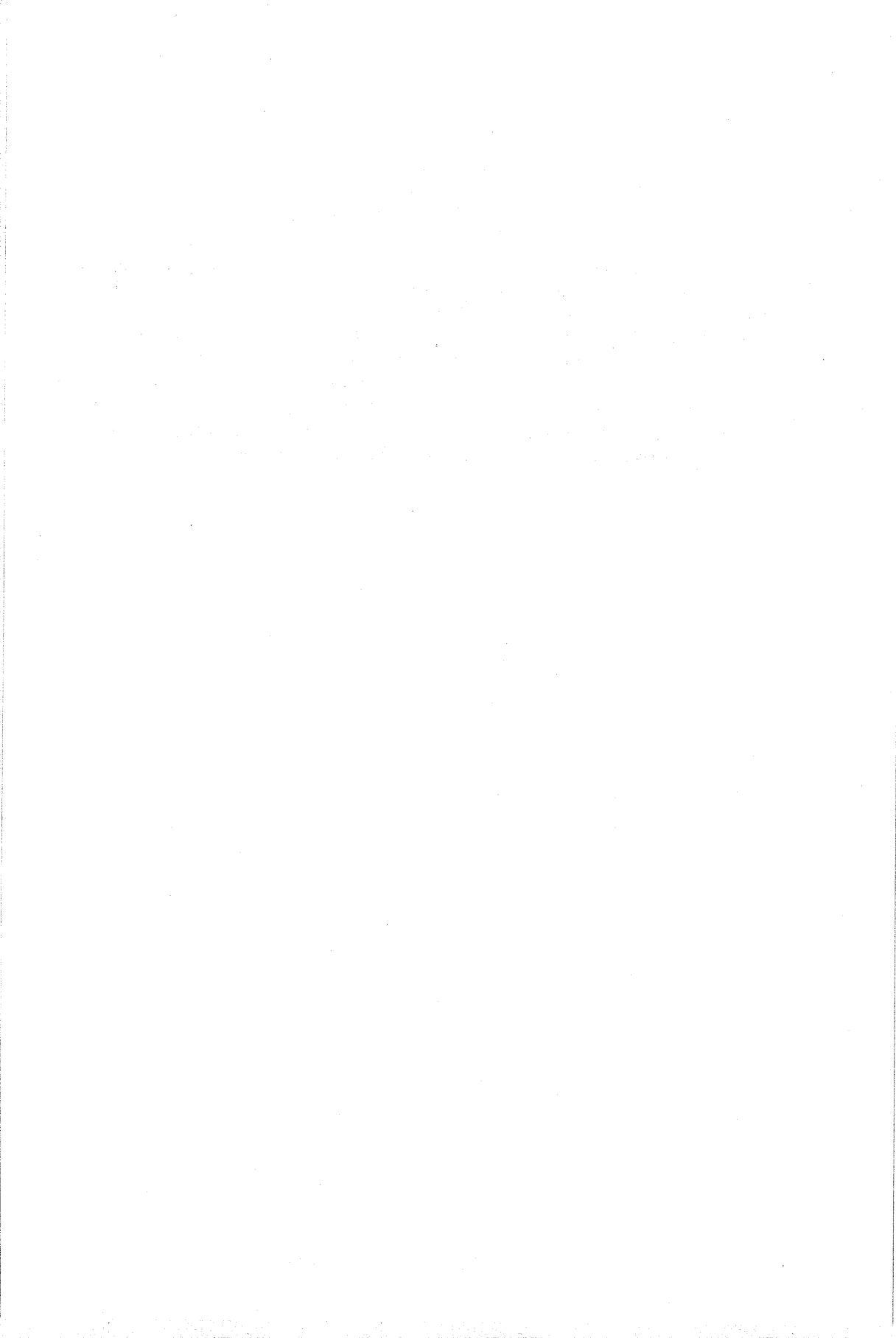
¹⁵ Çelebi, a.g.e., s. 6.

¹⁶ Goode, a.g.e., s. 23

¹⁷ Elliot, a.g.e., s. 32

ABSTRACT

Our main aim in this article is to explain sex roles and their formation in the society. Firstly, we have to make a important distinction between sex and gender. While sex refers to physical differences of the body, gender concerns about the psychological, social and cultural differences between males and females. Within the framework of these concepts, biological and social factors determining sex behaviours and sex roles are given. We have specifically concentrated on social and cultural factors which define sex roles, especially women's roles in the society from the sociological point of view. Additionally, micro into consideration to show the interaction between micro and macro and their synthesis in this interaction process are important points of this study.

SAĞLIK ve SOSYO-KÜLTÜREL YAPI DEĞİŞKENLERİ

Sevinç Özen*

Sosyal bir kurum olarak, sağlık kurumu, toplumun ve üyelerinin sağlık ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak için oluşmuş, yol ve biçimleri, roller, etkileşimler, inançlar, değerler, normları içerir. Toplumun sürekliliği, sağlıklı bireylerle sağlanır. Bir kültürde, sosyal kurumların birbiriyle ilişkili, bağımlılık ilişkisi içinde, genel sosyo-kültürel ortam içinde işlediği gerçeğinden hareketle, sağlık kurumunun da, toplumun eğitimsel, dinsel, ekonomik, ailesel, politik kurumlarından etkilendiği, her toplumun sosyo-kültürel yapısına göre sağlık kurumunu biçimlendirdiği belirtilebilir.

Toplumsal bütünlük oluşuktan sonra, üye yenileme, sosyal kontrol, üretim, bölüşüm, savunma gibi gereksinmelerin giderilmesi gerekmekte, bu gereksinmeleri gidermek için çeşitli toplumsal kurumların oluştuğu görülmektedir. Özellikle toplumu oluşturan bireylerin ruhsal, bedensel, sosyal açıdan tam bir iyilik halinde olmalarını sağlamak, sağlık kurumunun hedefleri arasındadır.

Bir toplumun yaşama biçimi olarak da kısaca tanımlanabilecek olan kültür, insan tarafından içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olarak toplumdan elde ettiği bilgi, inanç, sanat, ahlâk, kanun kuralları, gelenek, alışkanlıklar ve yeteneklerin meydana getirdiği karmaşık bir bütündür¹. Keesing'e göre ise, kültür, insanlığın yaşama biçimlerinde ifade edilen ve paylaşılan düşünceler, kavramlar, kurallar ve anlamlar sistemidir².

Beslenme fiziki, yaşamsal bir gereksinme olduğunu, ama neyin, nasıl yenileceğini kültür dünyasındaki değer, inanç ve alışkanlıkların belirlediği söylenebilir.

Sağlıklı olma hali, vücut ile çevresi arasındaki ilişkiden hareket ederek tanımlanabilir. Sağlıklılık hali, bu ilişkideki azami denge ve kendini koruma ve uyum yeteneği ile nitelenir. İnsan toplumlarında, bireyin sağlığından söz ederken, kültürel uyum kavramının da sözkonusu olması gerekir. İşte insanın çevresine biyolojik ve kültürel uyumu sağlıklılık hali olarak adlandırılabilir. İnsanoğlu, toplumun yaşama biçimine sosyal olarak uyum sağlayabiliyorsa sağlıklıdır³. Sağlığın, fiziksel (bedensel), ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir; şeklinde tanımlanması da bu gerçeği dile getirmekte, sağlığı etkileyen sosyal, kültürel değişkenleri gözönüne almak gerektiğini

* Doç.Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

¹ Cecil G. Helman, *Culture, Health and Illness*, Butterworth/Heinemann, 1992, s. 2.

² Cecil G. Helman, a.g.e., s. 2.

³ Jozsef Kovacs, "Concepts of Health and Disease", *The Journal of Medicine and Philosophy*, 14.3.1989, s. 261-267

belirtmektedir.

Sağlıkta Sosyal ve Ekonomik Değişkenler:

Toplumlar arasında, sağlık konusunda yapılan karşılaştırmalarda, bireylerin doğuştan ortalama yaşam beklentisi, bebek ölümü hızı, çocuk ölüm hızı, beslenme, çevresel riskler ve çevre koşulları, okur-yazarlık oranı, kentleşme ve işsizlik, birey başına düşen gayri safi milli hasıla, bulaşıcı hastalıklardan ölüm hızı, hekim başına düşen nüfus, anne ölüm hızı gibi göstergelerin kullanıldığı görülmektedir⁴. Bu göstergeler incelendiğinde gelişmiş, gelişmekte ve az gelişmiş ülkeler arasında şu tür farklılıkları görmek mümkündür:

	En az gelişmiş ülkeler	Gelişmekte olan ülkeler	Gelişmiş ülkeler
Ülke sayısı	29	90	37
Toplam nüfus (milyon)	283	3001	1131
Çocuk ölüm oranı (1000 canlı doğum)	160	94	19
Doğuştan Ortalama yaşam süresi (yıl)	45	60	72
2500 gr. daha fazla doğum kilosu olan bebek oranı	% 70	% 83	% 93
Temiz su kaynağı olan ülke	% 31	%41	% 100
Yetişkinlerde okur-yazar oranı	% 28	% 55	% 98
Kişi başına yıllık milli gelir (Amerikan Doları)	170	520	6230
Kişi başına sağlık harcaması (Yılda Amerikan doları)	1.7	6.5	244
Genel sağlık harcaması (milli gelirin % si olarak)	% 1	% 1.2	% 3.9

Tablo 1: Sağlık ve ilgili sosyo-ekonomik göstergeler⁵

Tablo, sağlığa ilişkin sosyo-ekonomik göstergeler açısından, en az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında oldukça derin farklılıkları göstermektedir. Bu verileri sosyolojik olarak yorumlamadan önce, çeşitli ülkeler arasındaki farklılıkları ele almak gerekmektedir.

⁴ Dünya Sağlık Örgütü (WHO), (çev. Bülent Berkarda- Uğur Derman), 2000 Yılında Herkes İçin Sağlık Genel Planı, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Yayını, İstanbul, 1982, s. 21-40.

⁵ Dünya Sağlık Örgütü (WHO), yage, s. 27.

Sağlık ve Sosyo-Kültürel Yapı Değişkenleri

	5 yaşından küçük			
	Bebek ölüm hızı (binde)	çocuklarda ölüm oranı (binde)	Doğumda yaşam beklentisi (yıl)	Bin kişiye düşen hasta yatağı sayı.
ABD	9	11	76	5
İsveç	6	7	77	13
Kanada	7	9	77	16
Fransa	8	9	76	11
B.Almanya	7	9	75	11
İtalya	9	10	76	7
İngiltere	8	9	76	7
Türkiye	69	80	65	2

Tablo 2: Bazı OECD ülkelerinde 1990 Yılı Sağlık Göstergeleri⁶

Toplumlar arasında sağlığa ilişkin sosyo-ekonomik göstergeler açısından farklılıkların olması, her toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının analiz edilmesini ve değişkenlerin ortaya konmasını gerektirmektedir. Bunun yanısıra, sağlık göstergeleriyle ilgili çalışmalarda, tıbbın etkisini sınırlı olduğu, ülkeler arasındaki farklılıklarda sağlık harcamaları ve sağlık hizmetlerini kullanmanın sağlık düzeyi ile ilişkili olmadığı, önemli olan etmenlerin ülkenin sağlık kurumları ile politik, ekonomik kurumlarının ilişkileri, sağlık örgütlenmesinde rol oynayan inançlar ve tutumlar olduğu belirtilmektedir.⁷ Bir başka deyişle toplumların insani ve doğal kaynaklarını nasıl kullandıkları, farklılıkları yaratan etmen olarak ortaya çıkmaktadır.

Sosyo-ekonomik Değişkenler:

Sağlıklı olmanın toplumla yakından ilişkili olduğu gerçeğinden hareketle, sağlık sosyolojisinde sosyo-ekonomik değişkenler ile ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

Sosyo-ekonomik durum ile sağlık arasındaki ilk açıklamalar yaşam stili ve yaşam koşulları üzerinde odaklanmıştır. Kalabalık, yoksul konutlar, kötü beslenme, yoksul sosyal sınıflar arasındaki ölümlülük ve hastalığın faktörleri idi. Daha sonra Mechanic, sosyo-ekonomik göstergelerle birlikte hastalığa kültürel tepkilerin de ele alınması gerektiğini belirtti⁸.

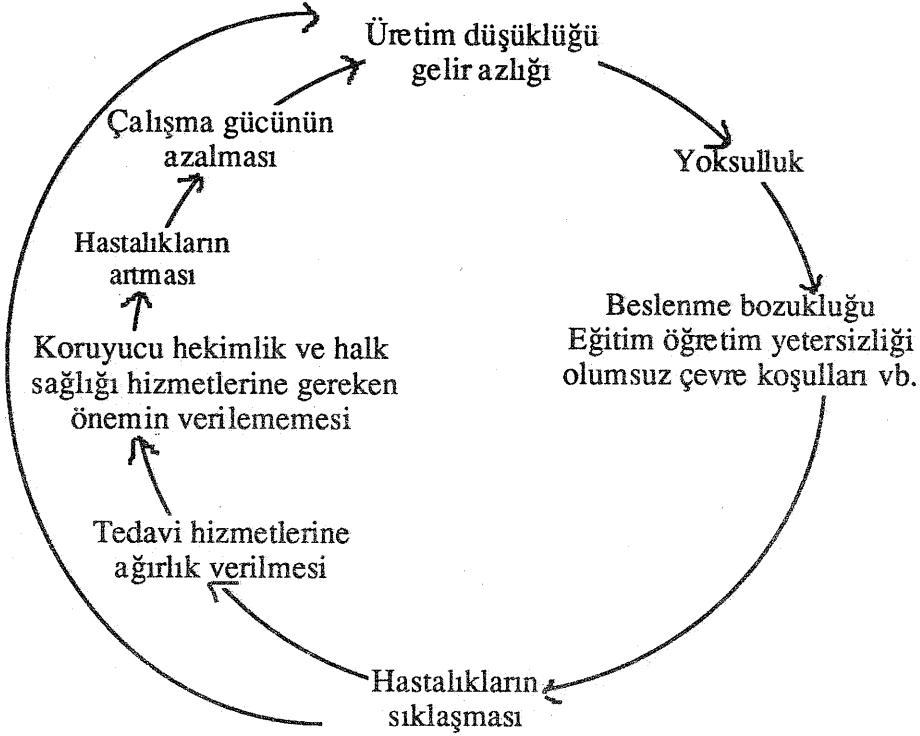
Sosyo-ekonomik durum ile sağlık arasında birbirini sürekli etkileyen bir ilişki olduğu, kronik hastalıkların bazı bireyleri uygun bir gelir elde etmeden alıkoyduğu,

⁶ Bülent Kılıç/Çiğdem Bumin, "İngiltere Ulusal Sağlık Sistemi", *Toplum ve Hekim*, say. 56, 1993, sf. 37.

⁷ Ata Soyer, "Sosyalizm mi? Kapitalizm mi?, Halkın Sağlık İhtiyaçlarını Karşulamakta Hangisi Başarılı?" (V.Navarro ile yapılan görüşme), *Toplum ve Hekim*, say. 53, 1993, sf. 27-40

⁸ David R. Williams, "Socioeconomic Differentials in Health: A Review and Redirection", *Social Psychology Quarterly*, c. 53, N. 2, 1990, s. 81-99.

bunun da bireyleri sosyo-ekonomik açıdan aşağı doğru hareket ettirdiği söylenebilir. E. Chadwick ekonomik durum ile sağlık-hastalık arasındaki kısır döngüyü şöyle çizmektedir⁹.

Şekil 1: Ekonomik durum ve sağlık-hastalık ilişkisi

Şekilde de görüldüğü gibi, yoksulluk beslenme bozukluğuna, hastalıkların sıklaşmasına, bireyin gelirinin çoğunu tedaviye ayırmasına, çalışma gücünün azalmasına, gelir azalmasına ve dönerek yoksulluğa yol açmaktadır.

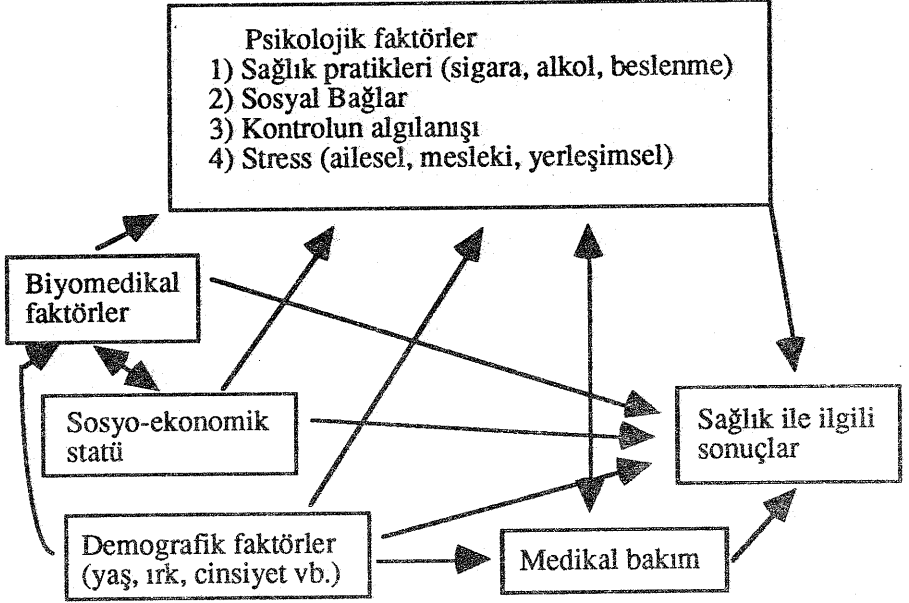
Sağlığın belirleyicileri konusundaki son araştırmalar, tutumsal yönelimler, sosyal bağlar, sağlık pratikleri, çevresel baskılar gibi psiko-sosyal faktörleri de içermektedir.

D Williams, sosyo-ekonomik durum ile sağlık ilişkisi konusunda araştırmalar için bir model önermektedir¹⁰.

⁹ Rahmi Dirican, *Toplum Hekimliği*, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara, 1990, s.33.

¹⁰ David R. Williams, age. s. 82

Sağlık ve Sosyo-Kültürel Yapı Değişkenleri

Şekil 2: Sosyo-ekonomik durum ve sağlık ilişkisi konusunda bir araştırma modeli

Şekilde de görüldüğü gibi, sosyo-ekonomik ve demografik faktörler sağlık ile ilgili pratikleri, tutumları, algıları etkilemekte ve bağımlı değişken olarak sağlık durumu ortaya çıkmaktadır.

Sosyo-ekonomik statü terimi, toplumda varolan hiyerarşideki eşitsizliği ifade etmede, tanımlamada kullanılır. Eğitim, gelir, meslek, kültürel olanaklardan yararlanma göstergelerini içerir.

Sosyo-ekonomik statü ile sağlık konusunda yapılan araştırmalarda, bu değişkenin ölümlülük ile ilişkisi ele alınmıştır. Antonovsky, 30'dan fazla araştırmasında en düşük sosyo-ekonomik statü grubunun en yüksek ölümlülük oranlarına sahip olduğu, gruplar arasındaki farklılıkların son yıllarda azaldığını belirtmektedir¹¹.

Dünyada genel olarak ölüm nedenlerine bakıldığında, yaklaşık 20 milyon tüberküloz hastasının % 95'inin, tüberküloza bağlı ölümlerin % 99'unun az gelişmiş ülkelerde olduğu görülmektedir¹². Sosyo-ekonomik gelişmişlik ile bebek ve çocuk ölüm oranlarına bakıldığında, sosyo-ekonomik gelişme ölçütü yüksek olan ülkelerde,

¹¹ Aaron Antonovsky, "Social Class, Life Expectancy and Overall Mortality"den aktaran, D. Williams, age, s. 81-99.

¹² S.Şemin, "Toplum Sağlığı Yönünden İlacın Öteki Yüzü", *Toplum ve Hekim*, sayı: 56, 1993, s. 44.

bebek ve 1-4 yaş çocuk ölümlerinin düşük olduğu görülmektedir.

İngiltere'de yaşa göre standardize ölüm oranlarının sosyo-ekonomik durum ile ilişkisi bu değişkenin etkisini göstermektedir. Sosyo-ekonomik durumu en kötü olan grupta, standardize ölüm oranı 100.000'de 678 iken (ortalama ölüm oranı 100.000'de 278'dir¹³). Yine İngiltere'de sosyal sınıflar ve sağlık ilişkisi ele alındığında, bebek ölüm oranının, standardize ölüm oranının, sigara kullanımının, yıllık doktora başvuru oranının en yüksek vasıfsız işçiler grubunda, en düşük yöneticiler ve iş adamlarında bulunduğu görülmektedir. Makro düzeyde İngiltere'de Kara Rapor diye adlandırılan rapor, sosyal sınıf ile sağlık arasındaki ilişkileri, yüksek ölümlülük açısından ele almaktadır. Gelişmekte olan dünyada da, gelir ile sağlık arasında bir ilişki vardır. Bu ülkelerde nüfusun çoğu enfeksiyon hastalıklarından ölmekte, bu hastalıklar kirli su, kötü temizlik koşulları ve yetersiz-sağlıksız konutlar ile daha da artmaktadır¹⁴.

Ölümlülük ve sosyo-ekonomik durum ile ilgili Ürdün'ün başkenti Amman'ın gecekondu bölgelerinde yapılan bir araştırmada, okur-yazar olmayan anne, düşük konut kalitesi, informel sektörde çalışan hane reisi, ortanın altında aile geliri olan (bu dört durumun biraraya geldiği) ailelerde çocuk ölüm oranı %0 135 iken; okur yazar anne-yüksek konut kalitesi, beyaz yakalı işlerde çalışan hane reisi, ortanın üstü gelire sahip ailelerde çocuk ölüm oranı %0 36'dır. Burada ekonomik değişken olarak gelir ve mesleğin yanı sıra, eğitim, konut, beslenme pratikleri, hastalığa duyarlılık, temizlik standartları da sözkonusudur¹⁵.

Sosyo-ekonomik duruma bağlı olarak hamile kadınların sağlık kontrolundan geçip geçmeme özellikleri de, farklılıkları belirgin olarak göstermektedir. Alt sosyo-ekonomik kesimde, sağlık kontrolundan yararlanma oranı % 62,9, üst sosyo-ekonomik kesimde % 87'dir¹⁶.

Sosyo-ekonomik kriterler açısından gelişmiş bir ülke olan Kanada'da, en yüksek gelirden en düşük gelire doğru gidildikçe, bebek ölüm oranlarının arttığı, beklenen yaşam süresinin azaldığı, yetişkin ölüm oranlarının arttığı görülmekte, bu da sosyo-ekonomik durum değişkeninin sağlık üzerindeki önemli etkisini göstermektedir.

Alt sosyo-ekonomik çevreler yüksek suç oranları, coğrafi hareketlilik, evlilikte dengesizlik ve uyumsuzluk gibi sosyo-ekolojik sorunlara, bunlar da sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Aynı zamanda, alt sosyo-ekonomik düzeydeki kişiler kazalara, yaralanmalara, iş kazalarına daha yakındırlar¹⁷. İşsizlik, evlilikte güçlükler, boşanma,

¹³ Bake M.Najman, Healty and Poverty, Past Present and Prospects for the Future, *Social Science and Medicine*, 36, 2, 1993, s. 157-165.

¹⁴ S.A. Zaidi, "Poverty and Disease: Need for a structural Change", *Social Science and Medicine*, 27, 1988, s. 119-127'den aktaran C. Helman, age, s. 268.

¹⁵ Belgin Tekçe-F.C.Shorter, "Determinants of Child Mortality: A Study of Squatter Settlements in Jordan", *Population and Development Review (Child Survival Strategies for Research)*,c. 10, 1984,

¹⁶ İnci Erefe ve diğerleri, İzmir Anakentinde Aile ve Toplum Sağlığı Öncelikleri, E.Ü. Rektörlüğü Araştırma Projesi, Hem/002, İzmir, 1988, sf.124.

¹⁷ Ernest Harburg ve diğer., "Socioecologic Stressor Areas and Black-White Blood Pressure : Detroit", 1973'den aktaran D. Williams, age, sf. 81-99.

Sağlık ve Sosyo-Kültürel Yapı Değişkenleri

yetişkin ve bebek ölümlülüğü-hastalığını içeren yaşam olayları, sosyo-ekonomik durum ile yakından ilişkilidir.

Sağlık ve hayatta kalma konusunda sosyal farklılıkların açıklamaları geniş bir bakış açısı ile gerçekleştirilmelidir. Gelir, iş ve meslek hastalıkları, konut ve çevre, sağlığa ilişkin tutumlar, yaşam stili, sağlık hizmetlerinin sağlanması, yapısı ve kullanımı gibi faktörleri içeren sosyal ve ekonomik faktörler, birbiriyle ilişkili ve açıklamanın temelinde bulunan faktörlerdir¹⁸.

Sosyo-Kültürel Değişkenler:

Sağlık sosyolojisinin varoluşunun önemli nedenlerinden biri, sağlık ve hastalık kavramlarının farklı toplumların kültürlerine göre, farklı anlamlar içermesidir. Belirli bir fiziksel ya da mental duruma pozitif ya da negatif değer verilmesi, kültüre bağlı bir süreç içinde toplum tarafından yapılır. Ağrı, acı, hastalık, ölüm; farklı farklı anlamlarda kullanılır. Aynı şekilde, insan için uygun olan, normal olan da toplumun başat dinsel ya da ideolojik ideallerine, yaşam biçimlerine, üretim kültürüne bağlı olarak değişir.

Sağlığın tanımı da beşeri çevreye göre farklılaşır. 18. yy. da hekimler, Amerika'da belirli bir hastalığı drapetomania olarak adlandırırlar. Drapetomania, bir yaşam biçimi olarak köleliğe uyum sağlayamayan, sahibinden kaçmaya çalışanların durumunu belirtmektedir. Fakat günümüz tıbbi içinde, bu sosyal koşullar ortadan kalktığı için böyle bir hastalık da yoktur. Buradan hareketle sağlıklı insan kimdir? Normal ve patolojik olan arasındaki sınır nasıl çizilir? soruları sorulur. Bu açıdan bakıldığında, bir toplumun sağlıklılığı, bireylerin toplum tarafından önerilen amaçları, fiziksel ve psikolojik olarak izleyebilmesi ile değerlendirilebilir. Sağlık nosyonu, bireyin belirli bir uygarlık tarafından istenen standartlar, değerler, belirli yaşam biçimlerini gerçekleştirme araçlarını nasıl etkili olarak kullandığını ifade eder. Arzulanan sosyal durumlara uymanın nasıl mümkün olduğunu, bireyin bu durumları gerçekleştirmeye katkısını ifade eder¹⁹.

Kültür ile hastalık arasında oluşan ilişkinin biçimi de kültüre özgü olup, normal ile hasta arasında farklılaşma da bir kültürden diğerine değişmektedir. Hastalığın algılanması o toplumun kültürünün bir parçasıdır. Toplumun hastalık hakkındaki değer yönelimi, vaziyet alış ve inançları, kültürün karakterini yansıtır. Kültürler arasındaki farklılıklar dolayısıyla, hastalık-sağlık sisteminde bir kültürel görelilik sorunu bulunmaktadır. Her toplumun kültürü, sosyal organizasyonu, sağlık ve hastalık problemini kendi değerler sistemine göre geliştirir. Hastalık, kültür biçimlerine göre anlam kazanır²⁰. "Örneğin, ağrıya karşı kültürel tutumlar, çocukluğun ilk yaşlarından

¹⁸ Ivan Reid, *Social Class Differences in Britain*, Fontana Press, Glasgow, 1989, sf. 163.

¹⁹ Jozsef Kovacs, age, sf. 261-267.

Ayrıca bu noktada normal ve patolojik olanın ayrımı konusundaki açıklaması için bkz. E. Durkheim, (çev. C.B. Akal), *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, BFS yayınları, İstanbul, 1985. Toplumsal yapı ile kültürel yapı arasındaki uyumsuzluk durumunu ifade eden anomi kavramı için bkz. Barlas Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara İktisadi Ticari İlim. Aka. yayın No: 166, Ankara 1981.

²⁰ Margaret Mead'dan aktaran Z. İlbars, "Sara Hastalığının Kültürel Boyutu", *Kültür*

itibaren ebeveyn ve akraba gruplarından öğrenilmek suretiyle ferde nakledilir. Böylece fert bu kültür kompleksini kültürleme süreciyle kazanmış olur. Çünkü her kültür, mensub olduğu fertlere diğer tali kültür hususiyetlerinden farklı tepki ve tutum biçimlerini aşılır²¹.

Hastalık evrensel; hastalığın algılanışı, hastalığa tepkiler ve tutumların kültürel olduğunu söyleyebiliriz.

Kültürel faktörler, sağlık-hastalık ilişkilerinde harekete geçirici, neden olabilirler. Antropolog, epidemiyolog ve sosyologların çalışmalarından ortaya çıkan kültürel faktörleri-değişkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür²²:

a) Ekonomik Durum:

Refahın toplumdaki dağılımı; gelirin yeterli konut, beslenme, giyinme için uygun olup olmadığı; refah, yoksulluk, istihdam ve işsizlikle birleşmiş kültürel değerler; temel ekonomik birimin birey, aile, veya daha geniş kollektivite olup olmadığı gibi konuları kapsar.

b) Aile Yapısı:

Ailelerin geniş-çekirdek olup olmadığı; etkileşim derecesi; aile üyeleri arasındaki bağ ve karşılıklı destek; bireysel başarının mı, ailesel başarının mı önemli olduğu; çocuk yetiştirme sorumluluğu; gıda koruma, yaşlı, zayıf ve hastaların bakımı gibi işlerin aile üyeleri arasında nasıl paylaşıldığı konularını içerir.

Kültürün bir unsuru olarak aile yapısı-sağlık etkileşimine Dr. Marriott'un Kuzey Hindistan'ın Kishan Garki adlı bir köyünde yapmış olduğu araştırma iyi bir örnek olabilir. Batı doktorları, malaryadan yatan bir kıza kinin tedavisi teklif ediyorlar. Bir kaç gün sonra hasta, doktorlar tarafından tekrar ziyaret edildiğinde, kininin hastaya verilmediği müşahade ediliyor. Yapılan inceleme sonunda büyük ailenin en yaşlı kadını bu ilacın kıza verilmesine itiraz etmiştir. Görülüyor ki, burada akrabalık sistemi doktor-hasta münasebetlerini ve tedaviyi etkileyebilir²³.

Byng-Hall, kuşaktan kuşağa geçirilen "aile mirası" (yazıları 'script) kavramından söz eder. Bu miras, davranma biçimleri, dünyayı algılama biçimleri, duygusal davranışlardır. Aileler, diğer kültürel gruplar gibi, kendi dünya görüşlerine, kendi davranış kodlarına, kendi cinsiyet rollerine, kendi zaman ve mekan kavramlarına, kendi özel konuşma ve dil tarzlarına, kendi tarihlerine, kendi mitlerine ve ritüellerine sahiptir. Bu aile kültürü, sağlığı, ya koruyucu, ya bozucu olabilir. Örneğin belirli aile yapısı tipleri, alkol kullanımına neden olabilir, bazıları buna karşı bireylerini koruyabilir.

Bakanlığı, *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1989, sf. 163-169.

²¹ Orhan Türkdöğen, *Doğu Anadolu'da Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması: Erzurum'da bir Kasabanın Medikal Sosyolojik Yapısı*, Atatürk Üni. Yay, No: 161, Erzurum, 1972, sf. 4.

²² Buradaki değişimler için bkz. C. Helman, age, sf. 272-278.

²³ Orhan Türkdöğen, age, sf. 54-55.

Fakat, aile, diğer sosyal-kültürel kurumlarla karşılıklı ilişkili bir sistem olarak alınmalıdır²⁴.

c) Cinsiyet Roller

Cinsler arasındaki işbölümü; çalışan-evde olan- yemek hazırlayan- çocuk bakımını gerçekleştiren kim olduğu; iki cinsin beklentileri, sorumlulukları ve sosyal hakları, her bir cinsin davranışına ilişkin kültürel inançlar (alkol tüketimi, sigara, rekabet davranışı, erkekler için doğal, kadınlar için doğal kabul edilmeyen davranışlar), kadının yaşam biçiminin tbbileşme derecesi gibi konuları kapsar.

Genetik, somatik, psikolojik ve sosyal unsurların bileşimiyle oluşan cinsiyet rolleri açısından bakıldığında, erkeklerin daha fazla alkol aldığı, sigara kullandığı, daha rekabet edici, risk alıcı olduğu görülmektedir. Avcılık, savaşıklık, tehlikeli sporlar pek çok kültürde erkeklerin etkinlikleridir. Modern endüstri toplumlarında, kadınların genel ekonomik yaşam içinde yer almaları ile hastalık örüntüleri değişime uğramıştır.

d) Evlilik Örüntüleri

Çok eşli, tek eşli evlenmeler, endogamik-eksogamik evlilikler, akraba evliliklerine bağlı hastalıkları (haemophilia, thalassameia (akdeniz anamisi) gibi kan ve beyin hastalıkları) kapsar.

e) Cinsel Davranış

Cinsel karmaşa- rastgelelik; evlilik öncesi ve evlilik içindeki cinsel ilişkiler, yasaklar, kadına ve erkeğe özgü cinsel normlar, toplum içindeki sınırlı gruplara uygulanan cinsel normlar, kadında ve erkekte homoseksüelliğin hoş görülmesi veya yasaklanması; hamilelik, menstruation, emzirme boyunca cinsel ilişki tabularının olup olmadığı gibi konuları kapsar.

Bu konularla ilgili olarak toplumumuzda da hamilelik, emzirme döneminin kadın için normal durumdan farklı olduğu, farklı davranışları gerektirdiği şeklinde bir düşünce sözkonusudur (Al basması, kırk çıkma, nazar değme gibi inanışlar).

f) Önleyici Örüntüler

Doğum kontrolü, gebeliği önleme ve kürtaja ilişkin kültürel tutumları kapsar. Kadın sağlığını nasıl etkileyeceği, önleyici kullanımına ilişkin tutumlar, cinsel yolla geçen hastalıkların yayılması (hepatit B ve AIDS gibi) gibi konuları içerir.

Bu davranışlar, her ne kadar toplum düzeyinde ortaya konmuş nüfus politikaları doğrultusunda ortaya çıkıyor görünse de, kültürlere göre farklılıklar gösterebilmektedir.

Ankara Etimesgut ve Gölbaşı Bölgesinde yapılan araştırmada, gebeliği önleyici etkin yöntemler kullanma oranının Etimesgut'ta % 59.2, Gölbaşı'nda % 56.8 olduğu, etkin yöntem kullanmama oranının da sırasıyla % 40.8 ve % 43.4 olduğu görülmektedir.

²⁴ Cecil G. Helman, Culture, Health and Illness, sf. 242-243.

Geleneksel yöntemi kullanan kadınların tümü ilkökul ve daha alt eğitim düzeyindedir²⁵.

g) Nüfus Politikası:

Optimum aile büyüklüğüne (örn. Çin'de bir çocuklu aile politikası) ve çocuğun cinsiyetine ilişkin kültürel inançları kapsar.

h) Hamilelik ve Çocuk Doğum Pratikleri:

Hamilelik boyunca beslenme, giyinme ile ilgili davranıştaki değişimleri kapsar. Doğumda kullanılan teknikler, bebeğin beslenmesinde kullanılan yiyecekler incelenir.

ı) Çocuk Yetiştirme Pratikleri:

Çocuğun yetiştiği duygusal ortam; yekeci mi, hoşgörülü mü olduğu; çocuklar arasındaki rekabet derecesi (mental hastalık, intihar girişimleri vb.), fiziksel ya da duygusal istismarın normal kabul edilip edilmediğini; ergenliğe geçiş ritüelleri gibi konuları kapsar.

i) Vücut İmajındaki Değişmeler:

Vücuda ilişkin olarak kültüre göre değişen imajlar ve değişmeler; kozmetiklerin etkisi, estetik cerrahinin etkisi; kadınlar arasında zayıflık, uzunluk gibi vücudun biçimine ilişkin kültürel değerleri kapsar.

j) Beslenme:

Yemeklerin nasıl hazırlandığı; nasıl korunduğu; yemek pişirmede kullanılan yollar, araçlar; gıda ve gıda olmayan şeyler ayrımı, sıcak-soğuk gıdalar ayrımı, besin değerlerine ilişkin anlayışlar; hamilelik, emzirme, menstruation, hastalık durumlarındaki özel beslenmeler; et yeme-yememe (vejeteryanizm) davranışları; beslenme alışkanlıkları ve modalar; Batıların gıda kullanımı- çok tuzlu yiyecekler, şişmanlık, rafine karbonhidrat düzeyleri- ile Batılı olmayanların gıda kullanımları arasındaki farklar; modernleşmenin beslenmeye etkisi gibi konuları içerir.

Her kültürde gıda olan ve olmayan şeyler, kutsal-kutsal olmayan gıdalar, gıdaların ilaç olarak, ilaçların gıda olarak kullanılması, gıdaların sosyal fonksiyonları sözkonusudur. Örn. Hinduizm'de ineklerin kutsal sayılması, yenmemesi, İslamiyet'te domuz eti ve ürünlerinin yenmemesi, gıdaların sıcak ve soğuk dikotomisi içinde değerlendirilmesi, bitkilerin hem ilaç hem gıda olarak kullanılması, yemeklerin açlık gereksinmesini tatmin etmesinin yanısıra sosyal statüyü sembolize etmesi, gıdaların renklerinin bile statü göstergesi olması (beyaz ekmeğin tercih edilmesi) beslenme-kültür ilişkisini göstermektedir²⁶.

Doğu Anadolu'da sıcak-soğuk dikotomisi mevcuttur. Hararet veren hastalıklarda

²⁵ B. G. Doğan, S. Tezcan, E. Aksoydan, "Ankara'nın İki Bölgesinde Gebeliği Önlemek İçin Bilinen Halk İlaçları ve Uygulamaları", *Toplum ve Hekim*, sayı 56, 1993, sf. 7-10.

²⁶ C. Helman, age, sf. 31-54.

ayran, yoğurt, elma, portakal, vişne, taze dut verilir. Bunun gibi, kavurma, yağlı yemekler, çorbalar, kaz dolması sıcaklık veren yiyeceklerdir²⁷.

Kısaca, sağlık-hastalık sistemi üzerinde yiyecek ve beslenme tarzı ile ilgili gelenekler sistemi önemli rol oynamaktadır.

k) Giyinme:

Kadın ve erkeklerin giyim biçimlerine ilişkin kültürel algılamalar, belirli yerlerde nasıl giyinildiğini, giyinme modaları; tight, korse, yüksek topuklu ayakkabı kullanımı, belirli hastalıklarla ve kazalarla bunların ilişkisi; kozmetik, sabun, parfüm, saç boyaları, vücut losyonlarının cilt hastalıklarına neden olup olmadığı gibi konuları kapsar. Kültüre göre uzun giysiler giyme alışkanlığı ve peçe takılması (Yemen'de kadınlarla ilgili bir araştırmada) kemik hastalıkları, tüberküloz ve anemiye yol açmaktadır²⁸.

İngiltere'de, vejeteryanlıkla birlikte güneş banyosu eksikliği, eve hapsolme ve uzun giyecekler, göçmen kadınlarda yüksek oranda kemik hastalıklarına yol açmıştır²⁹.

1) Kişisel Hijyen:

Bireysel-kişisel hijyenin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği, yıkama ve temizlik alışkanlıkları ve kuralları, banyonun özel mi topluluğa ait olacak şekilde mi düzenlendiği gibi konuları içerir.

m) Konut Düzenlemeleri:

Konut yapma, oturma, yaşam alanlarını bölümleme, aynı ailenin üyelerinin işgal ettikleri alan, birey başına düşen oda sayısı (bunlar bulaşıcı hastalıkların yayılmasını etkileyebilir) gibi konular incelenir.

n) Genel Sağlık Düzenlemeleri:

Çöplerin nasıl değerlendirildiği, yok edildiği, su kaynakları veya gıda arzının yerleşim bölgeleriyle uzaklığı gibi konular ele alınır.

Günümüzde hızlı nüfus artışı, kentsel bölgelere göçler; çevre sağlığı, temiz su kaynakları sağlama ve çöp değerlendirme sorunlarını gündeme getirmiştir.

o) Meslekler:

Kadın ve erkeklerin farklı veya benzer meslekleri izleyip izlemediği, belirli mesleklerin toplum içinde belirli bireylere, ailelere veya gruplara ayrılıp ayrılmadığı - örneğin Hindistan'da geleneksel kast sisteminde veya Güney Afrika'daki apartheid (ırk ayrımcılığı) sisteminde olduğu gibi-, belirli mesleklerin bazı toplumlarda daha yüksek ödül ve prestije sahip olup olmadığı, geleneksel avcılık, balıkçılık, tarımcılık, madencilik gibi belirli teknikleri kullanmayı gerektiren mesleklerin yol açtığı hastalıklar (ölümler, travmalar, bulaşıcı hastalıklar), endüstrileşmiş ülkelerdeki modern

²⁷ O. Türkdöğan, age, sf. 89-100.

²⁸ N.F. Stanley- R.A. Joshe (edr.), Changing Disease Patterns and Human Behavior, Academic Press, London, 1981'den aktaran C. Helman, age, sf. 272-278.

²⁹ S.M. Qureshi, Health Problems of Asian Immigrants, Medicos 5, 1980, sf. 19-21'den aktaran C. Helman, age, sf. 272-278.

mesleklerin yol açtığı hastalıklar- boya işçilerinde mesane kanseri, metal işçilerinde silicosis, kömür madencilerinde pnömokonyoz vb. - gibi konuların incelenmesi sözkonusudur.

ö) Din:

Din, kutsal bir dünyayla karakterize edilir, gıda tabuları, toplulukça düzenlenen şöenler, ayinler, belirli hastalıklarla ilişki içinde ele alınmaktadır.

Din, sosyal sistem içinde sosyo-kültürel yapının bir parçasıdır. Sağlık-hastalık yönelimi dini hayat görüşleri ile içiçedir. Dini hayat çoğu kez hastanın dünyasına etkide bulunur. Bazı hallerde kader ve hastalık arasında sıkı bir nedensellik bağı kurulmak sureti ile rasyonel faktörler problem dışı görülür.

p) Alışkanlıklar:

Ölüm, doğum törenleri, yerleşim, gıda ve su kaynaklarına bağlı hastalıklar gibi konuların incelenmesi sözkonusudur.

Örn. suyu kaynatmadan içme alışkanlığı veya bir pınardan su içme alışkanlığı çeşitli hastalıkların oluşumuna yol açabilmektedir.

r) Kültüre Bağlı Stress:

Kültürün değerleri, hedefleri, prestij hiyerarşileri, normlar, tabular ya da beklentilerin hastalık ile ilişkisi incelenir.

s) Göçmen Statüsü:

Göçmenlerin davranış, dil, beslenme ve giyinmede somutlaşan yeni kültüre uyum sağlayıp sağlamadıkları, ayrımcılığa konu olup olmadıkları, yerli topluluğun zulmüne ya da ırkçılığına maruz kalıp kalmadıkları; aile yapısı ve dinsel dünyanın göç sonrası değişip değişmediği; yerli topluluğun kültürü ve göçe ilişkin tutumları içerir.

s) Kimyasal Yardımcıların Kullanımı:

Sigara, alkol, çay, kahve, reçeteli-reçetesiz ilaçlar, dini törensel ilaçların kullanımı, alışkanlık yapıcı ilaçların kullanımı, bu gruplarda Hepatit B ve AIDS'in görülme sıklığı gibi konuları içerir.

t) Boş Zaman Alışkanlıkları:

Spor, eğlence biçimleri, fiziksel baskı, rekabet, yaralanma, hastalık risklerinin olup olmadığı gibi konular ele alınır.

u) Ev Hayvanları ve Kuşlar:

Evde beslenen hayvanlar, bireylerle ilişkisi, çeşitli viral hastalıklar, toksoplazma gibi hastalıklar incelenir.

ü) Kendi Kendini Tedavi Stratejileri ve Terapiler:

Geleneksel-halk-sağlık bakım sektörlerinde kullanılan tedaviler, bitkisel ilaçlar, özel yiyecekler ele alınır. Bunların bulaşıcı hastalıklara neden olup olamayacağı incelenir. Örneğin akupunktur gibi alternatif tedavilerin Hepatit B enfeksiyonunun yayılmasına neden olabileceği belirtilmektedir³⁰.

SONUÇ

Sosyal bir kurum olarak sağlık, büyük ölçüde sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişkenler tarafından belirlenmektedir. Toplum, sağlık-hastalık kavramlarını, kültürün etkisiyle biçimlendirmekte ve değerlendirmektedir. Bu gerçeği ayrıntılı araştırmalarla derinleştirme görevini üstlenen medikal sosyologların, sağlık hizmetlerini sunma ve sağlık politikalarını çizme görevini üstlenen kuruluşların çalışmalarını verimli hale getirecekleri belirtilebilir.

Sağlık kuruluşlarına, sağlık hizmetlerini sunan kişilere düşen görev, sağlık hizmetlerinin alıcısı konumundaki toplumun çeşitli kesimlerinin kültürünü, inanç ve değerler sistemini bilmek, hastaların yaşam tarzlarını yakından izlemek olacaktır diyebiliriz.

ABSTRACT

In this article, we examine social and cultural factors effecting health. Within this perspective the basic propositions in this paper can be summed up in two parts. Firstly, we have discussed the distinctive features of health indicators of various societies. Secondly, we have concentrated on socio-cultural variables, like cultural values in relation to economic conditions, family relations and family structure, sex roles, marriage patterns, sexual behavior, contraceptive methods, population policy, pregnancy and birth practices child-rearing practices, changes in body images, nutrition, dressing, personal hygiene, housing arrangements, general sanitation arrangements, occupations, religion, habits, culture and stress, migrant status, leisure habits, domestic animals and birds, self treatment strategies and therapies.

³⁰ C. Helman, age, sf. 272-278.

SOSYOLOJİ VE SOSYAL HİZMETLER

Hale Okçay*

İnsanoğlu toplum halinde yaşamasından bu yana, kimi problemlerle karşı karşıya kalmış, bunlarla başedebilmek için kimi dinsel-geleneksel yardım yollarını kullanma yoluna gitmiştir. Toplumsal değişmeye paralel olarak insanın gereksinimleri ve sorunları da değişmeye uğramış, buna bağlı olarak toplumsal tabanda örgütlenmeler de çeşitlenmiştir. Özellikle endüstri devrimi sonrasında, sosyal güvenlik, sosyal refah, sosyal yardım gibi kamuya yönelik kavramlar filizlenmeye başlamıştır. Yine bu döneme denk düşen sosyolojinin bir bilim dalı olarak gelişmeye başlaması, düşünürlerin toplum denen karmaşık bütünlüğü tanıma, analiz etme çabaları, insanın ve toplumların yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Öte yandan, sosyolojiden çok daha eskilere dayanan sosyal hizmetler (sosyal çalışma mesleği) ve bu mesleğin icra alanı olan sosyal hizmet alanları, yüzyılımızda oldukça gelişme gösteren sosyolojinin kurumsal ve uygulamalı alanları ile hayli ilgili- ilişkilidir.

Bu makalenin amacı, sosyolojinin ve sosyologların sosyal çalışma mesleğine ve sosyal hizmet alanlarına girmek, sahip çıkmak değildir. Aksine iki dalın eşgüdüm içinde (psikoloji bilimi ve psikologlar devre dışı bırakılmaksızın) toplumsal alanda var olması ve işlev görmesi isteği, değerlendirmenin özünü oluşturmaktadır. Bundan hareketle sosyologlara biraz uzak, biraz yeni olan bu alanın çok genel hatlarıyla tanıtımı, tarihsel gelişim çizgisi, boyutları ve istihdam alanları tanıtılmakla yetinilmiştir.

Sosyal Hizmetlerin Amacı:

Sosyal hizmetlerin amacı, bireylerin refahı ile içinde buldukları toplumun refahı arasında denge kurmaktır. Aynı zamanda sosyal hizmet, insanların beden ve ruh sağlığını bozan, yoksunluk yaratan ve a sosyal davranışlara yol açan toplumsal ve ekonomik durumları çözmek için toplumsal güçleri harekete geçirmeye çalışır¹. Bir başka tanıma göre de sosya hizmetler; insan kaynaklarının saklanması, korunması ve geliştirilmesi ile doğrudan ilgili öncelikli çalışmaların organize edilmesidir². Sosyal çalışmanın, "Sosyal Refah" ve "Sosyal Güvenlik" kavramları ile benzeşen, hatta

* Yard. Doç.Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

¹ Walter E. Friedlander (edit.) *Concepts and Methods of Social Work*, Prentice-Hall Inc. N.Y., 1962; s. 8-9.

² Walter E. Friedlander, *Introduction to Social Welfare*, Prentice - Hall Inc. New Jersey, 1961, s. 4.

çakışan, birbirini yerine kullanılabilen kavramlar olduğu bilinmektedir. Ancak, konu bütünlüğü itibarıyla sosyal çalışmayı (sosyal hizmetleri) sosyoloji bağıntısı içinde ele almak uygun olmaktadır.

Sosyal hizmetlerin temel amacı, kişi, grup ve toplulukların toplumsal, zihinsel ve fiziksel olarak mümkün olan en yüksek refah düzeyine erişmelerine yardım yolları aramak³ olduğuna göre, toplumsal tabanda mevcut olan "toplumsal problemler" ile doğrudan ilgili olmaktadır. Sosyoloji ile sosyal hizmetlerin çakıştıkları alan "toplumsal problemler ve çözüm yolları" olduğuna göre bu bakımdan "toplumsal problemler" in ne olduğunu tanımlamak gerekir.

Frank J. McVeigh toplumsal problemlerin tanımlanmasındaki güçlükten söz etmektedir. Yıllarca etik ve ahlaki standartlarda kabul edilen norm ve değerlerin bir sosyal problem olmadığını söyler. O'na göre, kabul edilmiş toplumsal ve kültürel normlardan herhangi bir biçimde ciddi sapma genellikle bir toplumsal problem olarak kabul edilir⁴.

Jerome Manis'e göre toplumsal problemler "birincil", "ikincil" ve "üçüncül" olarak ayrılabilir. Birincil toplumsal problemler toplumsal koşulların etkisiyle çok yönlü zararlı sonuçlara sahip olanlardır. Birincil toplumsal problemler olarak savaş, ırkçılık ve yoksulluğun zararlı etkileriyle ikincil ve üçüncül problemler tanımlanır⁵. Robert Merton'a göre de bir toplumsal sorun sosyolojik olarak altı noktada ele alınmalıdır: 1) Bir toplumsal sorunun merkezi ölçütü: toplumsal standartlar ile toplumsal aktüalite arasındaki anlamlı zıtlık. 2) Toplumsal problemlerin toplumsal kökenlerinin olduğu düşüncesi. 3) Bir toplumda büyük problemleri ana hatlarıyla tanımlayan insanların toplumsal problemlere ilişkin yargısı. 4) Açık ya da gizli toplumsal problemler. 5) Toplumsal problemlerin toplumsal algısı. Ve son olarak 6) Toplumsal problemlerin tanımlanmasına girerken istenmeyen toplumsal koşulların düzeltilebilirliğine olan inanç⁶. Bu altılı sınıflamada Merton Toplumsal problemlerin toplumu ve onu problem olarak atfeden toplum üyelerini değerlendirmektedir. Toplumsal problemlerin toplumdan topluma, aynı toplumun çeşitli dönemlerinde ve çeşitli kesimlerinde farklı anlam ve sonuçlar taşıyacağı unutulmamalıdır.

Toplumsal problemlere çözüm yolları aramak, bulmak, önermek, çözmek olarak kabaca tanımlayabileceğimiz sosyal hizmetler bu bağlamda sosyoloji bilimi ile doğrudan ilgili ve ilişkilidir. Diğer yandan, psikoloji, hukuk, ekonomi bilimleri ile de etkileşim içindedir⁷.

Toplumsal problem olarak tanımlanan sosyolojik olgular, toplumun içinde

³ W.E. Friedlander, *Concepts and Methods of Social Work*, s. 7.

⁴ Frank J. Mc Veigh, *Modern Social Problems*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1978, s. 5-6.

⁵ a.g.e., s. 7.

⁶ Robert K. Merton, "Social Problems and Sociological Theory", *Contemporary Social Problems*, edit. R.K. Merton, R. Nisbet, Harcourt Brace Jovanovich Inc., New York, 1971, s. 799.

⁷ Joseph Julian, *Social Problems*, Appleton Century- Crofts, New York, 1973, s. 12-16.

bulduğu koşullara göre değişmektedir. Örneğin John Perry ve Erna Perry, sosyolojik perspektiflerinde toplumsal düzensizlikleri (disorganization), değer çatışmasını, sapmayı (deviance) gösterirken⁸ Robert Nisbet, toplumsal problemlere sosyolojik yaklaşımda 4 alandan sözeder: Din, hukuk, basın ve sanat⁹. Görüldüğü gibi, toplumsal problemleri tanımlama, analiz etme ve çözüm bulma süreçleri farklılaşmaktadır.

Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi:

Sosyal hizmetlerin ortaya çıkışı, toplumdaki tüm bireylerin toplumun olanaklarından eşit olarak yararlanmasına dayanarak oluşmuştur. Bu nedenle sosyal refah hizmetleri ve sosyal güvenlik kavramları ile yakından ilgili olmaktadır. Toplumsal problemlere çözüm bulma yolları, toplumun bireyleri arasında dengeleri kurma, toplumsal ve ekonomik olarak refah sağlama ile eş anlamlı olan sosyal hizmet kavramı, başlangıç itibariyle uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Dünya ölçeğinde sosyal hizmetleri toplumsal, grupsal ve bireysel anlamda en kapsamlı biçimde yürüten toplumlara kısaca şöyle gözden geçirmek olanaklıdır.

Sosyal hizmetlerin İngiltere'de başlangıç tarihinin 1601 Yoksulluk Yasası (Elizabethan Poor Law) olduğu kabul edilmektedir. Daha önceki yaklaşımlar ise daha çok Kilise destekli yardımlar biçimde yürütülmüştür. 1601 Yoksulluk Yasası, yoksulları "çalışabilir, çalışamayan - bağımlı çocuklar (bakıma muhtaç)" olarak ayırmış, vergi ve bağışlar yoluyla onların iş, yatacak yer gibi gereksinimlerini karşılama yolunda örgütlenmenin temelini atmıştır¹⁰. Ardından Endüstri Devriminin filizlenmesiyle Protestan etiği ve Laissez- Faire ekonomik yapılanması sosyal refah üzerinde bireycilik ve kendi kaderini tayin gibi etkiler yaratmıştır. kırsal alanda sınırlı olan istihdam olanakları çok sayıda işçiyi şehirlere yöneltmiştir. Böylesi hareket de aile ve akrabalık bağlarında bozulmaya, topluluk kimliği kaybına, yabancılaşmaya ve toplumsal yıkıntıya yol açmıştır. Bu durum 1800'lerde kentsel alanlarda yaşayan insanların gereksinimlerini karşılamak üzere din adamları ve dinsel grupların öncülüğünde özel sosyal refah servislerinin gelişmesine yol açmıştır. Kamusal sosyal hizmet servislerinin yokluğu çoğunluğunun üst orta sınıf gönüllülerinin desteğine vakıf ve servisler biçiminde 1930'lara kadar sürmüştür¹¹. 1834 ve 1909 Yoksulluk Yasaları kimi değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Günümüzde de İngiltere'de oldukça kapsamlı bir sosyal hizmetler örgütlenmesi mevcuttur.

Benzer biçimde, ABD'de İngiltere örneği gibi gelişen sosyal hizmetler,

⁸ John Perry-Erna Perry, *Social Problems In Today's World*, Little, Brown and Company, Boston, 1978, s. 5-6.

⁹ Robert Nisbet, "The Study of Social Problems", in R.K. Merton-R. Nisbet, *Contemporary Social Problems*, s. 16-19.

¹⁰ Charles Zastrow, *Introduction to Social Welfare Institutions*, The Dorsey Press, Illinois, 1978, s. 14-16, A.E. Fink, C.W. Anderson, M.B. Conover, *The Field of Social Work*, Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York, 1968, s. 24-26, ve Walter E. Friedlander, *Introduction of Social Welfare*, s. 16-18.

¹¹ Charles Zastrow, a.g.e., s. 16-17.

1930'lardaki ekonomik bunalım ve işsizliğin ve yoksulluğun artması sonucunda 1935'te Sosyal Güvenlik yasası kamu sosyal refah programlarını düzenlemek üzere biçimlendirilmiştir. Bu yasa üç temel kategorisi ile halen yürütülmektedir: 1) Sosyal Sigorta, 2) Kamu Yardımı, 3) Halk Sağlığı ve Refah servisleri. Bu birimler, işsizlik sigortası, yaşlılık, hastalık aylığı, yaşlılara yardım, görmeyenlere, özürllülere, bağımlı çocukların ailelerine yardım, evlat edinme, fiziksel engelli çocuklara yardım, evde bakım gibi hizmetleri yürütmektedirler¹².

Fransa'daki sosyal hizmetler, 1789 devrimi sonrasında sosyal adalet düşüncesiyle filizlenmiş, 1839-1913 arasında tıbbi yardım, çocuklara, yaşlılara, gebelere ve kalabalık ailelere yardım gibi yasal yardım birimleri oluşturulmuştur. 1945'te Sosyal Sigorta Fonu kurulmuş, günümüzde ulusal bölgesel ve yerel örgüt ağı ile çalışmaktadır. Aile aylığı, tıbbi yardımlar, kazaları önleme-sağlık ve refah servisleri, endüstriyel ve mesleki hastalıkları önleme, sosyal yardımlar (yaşlılara, özürllülere, ailelere), iskan (inşa, finans, yaturım), sağlık hizmetleri (gebelik ve çocuk refahı, hastahaneler,...) çocuk ve aile refahının korunması (zihinsel ve fiziksel özürllüler, sapma), yaşlıların refahı gibi kapsamlı bir çalışma programını yürütmekle yükümlü olan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığıdır. 1946'daki yasayla sosyal hizmetlerin eğitim ve meslek koşulları düzenlenmiştir. Resmi, yarıresmi ve gönüllü sosyal hizmet birimleri, işleyiş ve etkileşimleri bu yasaya göre düzenlenmektedir¹³.

Norveç'te, sosyal güvenlik, sosyal sigorta kurumunun gelişimi 1885'lere uzanır. Gelişimi de dört aşamada olmuştur. Günümüzde; engelliler, boşanmış ve anneler, öksüz ve yetimler, evlenmemiş anneler, istihdam dışı kalanlar, sakatlar, sağlık alanı, rehabilitasyon hizmetleri, aile danışma merkezleri, deniz-balık ve orman işçileri, sosyal yardım ve sosyal bakım ofisleri, çocuk suçluluğu, yaşlılar, eğitim, iskan, alkolizm gibi alanlarda sosyal hizmetler, bireysel, grupsal ve örgütsel yapılanma için işlev görmektedir. Gönüllü örgütler de bu çalışmalara destek vermektedir¹⁴.

Türkiye'de Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi:

Türkiye'de sosyal hizmetlerin örgütlenişi islam dininin öngördüğü yardımlaşma ilkesinden hareketle gelişme göstermiştir. İslami yapılanmada temel olan Kur-an ve Hadis hükümlerinin toplumsal örgütlenmeyi düzenlemedeki etkisi nedeniyle "yoksula yardım, yoksulu gözetme" motifi dinsel yaptırım olarak toplumsal tabana yayılmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, dinsel anlamda yardımseverlik davranışının toplumsal boyutu ekonomik yapı ve işleyişle doğrudan ilgili olması nedeniyle kurumsallaşmış bir yardım mekanizmasından söz etmek olanaklı değildir.

Osmanlı toplum yapısında etkin sosyal hizmet ve sosyal güvenlik mekanizmaları olarak vakıflar ve lonca gibi meslek kuruluşlarının varlığı görülmektedir. Genellikle

¹² a.g.e., s. 18-19.

¹³ Barbara N. Rodgers, *Comparative Social Administration*, George Allen and Unwin Ltd. London, 1968, s. 19-82.

¹⁴ a.g.e., s. 83-156.

Sosyoloji ve Sosyal Hizmetler

dini amaçlarla insanlara yardım için kurulan vakıfların sosyal hizmetler içindeki yeri oldukça önemlidir. Sosyal hizmetlere yönelmiş vakıfların amaçları arasında dul kadınların bakımı, yolculara yardım, kimsesiz yoksulların cenazelerinin kaldırılması, yolların temizlenmesi, köle ve cariyelerin kıldıkları çanak çömleklerin tazmini gibi hususlar vardı¹⁵.

Osmanlı imparatorluğunun çöküş döneminde, toplumsal yapının zayıflamaya başlamasıyla birlikte güvenlik mekanizmaları da zayıflamaya başlamıştır. İşçi haklarına ilişkin kimi zayıf hükümler Mecelle'de yer almakla birlikte denetim ve uygulama oldukça yetersiz kalmıştır. Ereğli kömür havzası için çıkartılan "Dilaver Paşa Nizamnamesi" (1865), 1869'da çıkartılan "Maadin Nizamnamesi" ile tamamlanmaya çalışılmış ve bu yeni nizamname zorunlu çalıştırma yasaklanmış, iş kazalarına karşı önlem alınması öngörülmüş, iş kazaları sonunda tazminat konmuştur¹⁶.

Cumhuriyet Türkiye'sinde 1936 yılındaki İş Kanunu çalışma hayatının iyileştirilmesi açısından önemli bir adımdır. Ancak İkinci Dünya Savaşının çıkışı, kanunun uygulamasını geciktirmiştir. Sosyal politikanın sosyal güvenliği sağlamada devlet müdahalesi biçiminde gelişmesi, yani tepeden inme bir yapılanma göstermesi sözkonusudur. Bu dönemde Hafta Tatili Kanunu (1925), kadınları, hamileleri ve çocukları koruyucu önlemler getiren, iş saatlerini ve işyerlerini düzenleyen Umumi Hıfzısıhha Kanunu (1930), ve 1929 ekonomik bunalımının yol açtığı işsizliği Türklerin lehine önlemek için yabancıların Türkiye'de çalışmalarına kayıtlar getiren kanun (1932) olarak kimi sosyal güvenlik önlemlerinden sözedilebilir.

1945'te kurulan Çalışma Bakanlığı'nın yanısıra, İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları Kanunu ile İşçi Sigortaları Kanunu, 1949'da İhtiyarlık Sigortası Kanunu, 1950'de Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu çıkartılmış, İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulmuş, İş Mahkemeleri oluşturulmuştur. Sosyal hizmetlerle doğrudan ilgili olarak 1959'da kurulan Sosyal Hizmetler Enstitüsü, 1963'de Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü örgütlenmiştir. İllerde Sosyal Hizmet Koordinasyon ve İl Sağlık Müdürlüklerinde Sosyal Hizmet Müdürlüklerinin kuruluşu da aynı döneme rastlamaktadır¹⁷.

Kalkınma planlarında sosyal hizmetlere ilişkin önlemler kimi zaman sosyal refah kapsamı içinde, kimi zaman da belirsiz bir tanımlama biçiminde yer almıştır. Planlarda kurulması öngörülen kimi sosyal hizmet mekanizmaları günümüzde bile yeterli düzeyde işlevsel olamamaktadır. Örneğin, çocuk mahkemelerinin kurulması, aile danışma merkezlerinin örgütlenmesini tedbir olarak getiren İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının hedeflerinden 25 yıl sonra metropol kentlerde sembolik biçimde filizlenmeye başlayan bu tür yapılanmalar, toplumsal sorun olarak aile ve çocuğa yaklaşımdaki yetersizliği

¹⁵ Emre Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Sosyal Bilimler Derneği yay., Ankara, 1973, s. 161., ve T.C.Başbakanlık DPT, *Sosyal Güvenlik ve Sağlık Hizmetlerinin Rasyonelizasyonu*, Ankara, 1991, s. 8-9.

¹⁶ Cahit Talas, *İçtimai İktisat*, A.Ü.S.B.F. Yayını, 1961, s. 82-83'den aktaran Emre Kongar, a.g.e., s. 161-162.

¹⁷ Emre Kongar, a.g.e., s. 163-165.

göstermektedir. Hiç kuşkusuz, ekonomik, toplumsal ve siyasal açıdan sosyal hizmetlerin anlam ve öneminin belirginleşmesine yardım edecek koşulların varlığı, toplumun bütünsel yapısı ile doğrudan ilgili olduğu bilinmektedir. Günümüzde sosyal hizmetlere verilen önemin ne düzeyde olduğu, yasa ve yönetmeliklerde yerini alan kapsam, işlev ve örgütlenmenin toplum düzeyinde kabataslak gözlemiyle anlaşılabilir. Bir başka deyişle, bireyin ve toplumun refahını arzu edilen en yüksek düzeye çıkarmada yardım yollarını arama amacını güden sosyal hizmetler, hem bireysel ve hem de kamusal açıdan refahı yakalamak çabasından oldukça uzak düşmektedir. Bunun nedenlerinin, hükümet politikaları doğrultusunda, yeterli finans ayrılmaması, insan gücü (yetiştirilmiş profesyonel eleman) ve kurumsal örgütlenme eksikliği, en önemlisi, yardım ya da hizmet kavramının toplumsal anlamda farklı boyutlarda anlaşılmasında yattığı bilinmektedir.

Örneğin, 1990-1994 yıllarını kapsayan 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Sosyal Hizmetlere ayrılan kesimde sosyal hizmetleri yürütücü birimler ve faaliyetleri açıklanmış, sorunlar ve çözüm önerileri bildirilmiştir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planına göre sosyal hizmetleri yürütmekle yükümlü olan dokuz birim içinde vakıf, fon, dernek ve bakanlık alt birimlerinin yanında yalnızca "Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu" hizmetin amaç ve içeriğine uygun örgütlenmeye sahip birim durumundadır¹⁸. Bu kurumun amaç ve işlevlerini ne ölçüde rasyonel anlamda yerine getirdiği ise, geniş çaplı bir tartışma konusu yaratabilmektedir. Ayrıca Yerel Yönetimlerin özellikle metropol kentlerde sosyal hizmetlere ne ölçüde ağırlık verecekleri planlamada yer almamaktadır. Gönüllü kuruluşların ve klüplerin yardım amaçlı sosyal hizmet birimlerinin varlığı ve işleyişi konu dışı kalmış bir başka husustur.

Sosyal Hizmetlerin Üç Boyutu:

Sosyal hizmetler literatüründe üç boyutlu çalışma alanı belirlenmiştir. Bunlar:

- 1) Kişisel sosyal hizmet,
- 2) Grup sosyal çalışması,
- 3) Topluluk, toplum organizasyonudur.

Sosyal hizmet kuramları, farklı görüşlerin öncülüğünde uygun ve etkili olan

¹⁸ Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planında yer alan Sosyal Hizmetlere ilişkin birimler şunlardır:

- 1) T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu
- 2) Millî Eğitim Vakfının yaptığı sosyal yardımlar
- 3) Yardımseverler Derneği Faaliyetleri
- 4) Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Afet İşleri Genel Müd.
- 5) Türkiye Diyanet Vakfı Faaliyetleri
- 6) Vakıflar Genel Müdürlüğü Faaliyetleri
- 7) Maliye ve Gümrük Bakanlığı Bütçe Mali Kontrol Genel Müdürlüğü sosyal yardımları
- 8) Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müd.
- 9) Türkiye Kızılay Derneği, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, a.g.e., s. 117-137.

pekçok alandan çıkartılarak, bu üç yöntem üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁹.

1) Kişisel çalışma yapan sosyal çalışmacı, tanımlanmış bir rolün sınırları içinde ve böyle bir rolün desteği ile, insan davranışlarına uygun bir bilgi ve kişisel çalışma uygulamasının ilkelerinin yönettiği yardım etme yeteneği ile başvuran (Client) ilişkisini kurar. Sosyal çalışmacı karşısında, baskı altındaki ve toplumsal bakımdan sorun yaşayan insanları bulmaktır (Örneğin; işsiz bir aile reisi, evlenmemiş bir anne, suçlu bir ergen, yeni yaşam biçimine uymada güçlük çeken göçmen, vb.) Ana hatlarıyla kişisel sosyal hizmetin ilkeleri ise şöyledir²⁰:

Kabul etme (Acceptance): Sosyal çalışmacı ile başvuranın ilk karşı karşıya geldikleri durumu kapsar. Başvuran, probleminde çözüm aramak için girdiği yeni ilişkide sosyal çalışmacının problemi tanıyıp, anlama ve çözümlemesine yol açacak ilişkiyi başlatıcı ön aşamadır.

İletişim (Communication): İki tarafın bir iletişim kurabilmesi için kullandıkları ifade ve sembollerinin ortak olması gerekir. Yani hemfikir olmadıkları durumlarda bile, birbirlerinin yaptıkları ve söylediklerini, kısaca birbirlerinin rollerini anlamalıdır.

Bireyselleşme (Individualization): Sosyal çalışmacının her başvuranı bir birey (biyolojik-psikolojik ve toplumsal etmenlerin özel bir bileşiminin yarattığı bir durum içindeki insan) olarak kabul etmesini ve bu anlayışla ilişki kurup yardım etmesini sağlar.

Katılım (Participation): Başvuranın sorununu tanımlamada, çözüm aramada, sosyal çalışmacının etkinliğine katılım, kendi kendine karar verme, durumunu anlama becerisinin yaratılmasıdır.

Gizlilik- Güven (Confidentiality): Başvuranın sosyal çalışmacının güvenilir, rolünü etkin olarak yerine getirebilir ve problemin mahremiyetine saygılı olmasını istemesi, beklemesidir. Bireyin, psikolojik ve toplumsal probleminin gizlilik ve güven ortamı içinde çözümün sağlama yollarını araması, çalışmacının etik ve mesleki donanımıyla yakından ilgilidir.

Kişisel Sosyal Çalışmacının Kendinin Bilincinde Olması (Self-Awareness): Kişisel sosyal çalışmacının başvuran ile mesleki ilişkisinde, nelerin yardım amacıyla nelerin kişisel yönelimleri doğrultusunda verdiğinin bilincinde olması gerekliliğidir. Bu ilke diğer ilkelerin desteğinde sosyal çalışmacı-başvuran ilişkilerini düzenlemede ayırdedici ilkelerin varlığını da ortaya çıkarmaktadır.

Görüldüğü gibi kişisel sosyal hizmetin ilkeleri, başvuran ile sosyal çalışmacının birebir ilişkisinden kaynaklanan bir sorun çözüme etkileşimi ya da girişimidir. Profesyonel anlamda donanımlı sosyal çalışmacıların başvuranın sorununu anlama, çözüm yolları bulma ve önerme sürecinde olumsuzluk taşıyan yönleri bulunmakla

¹⁹ Donald Brieland, Lela B. Costin, Charles R. Atherton, *Contemporary Social Work: An Introduction to Social Work and Social Welfare*, Mc Graw-Hill Co., New York, 1975, s. 197-251.

²⁰ Henry S. Maas, "Social Casework", Walter E. Friedlander, *Concepts and Methods of Social Work*, s. 19 ve 79-89.

birlikte, özellikle batı toplumlarında oldukça yaygın kullanılan (birey ve aile bazında) bir çalışma biçimidir.

2) Grup sosyal hizmeti belli gruplarla çalışmayı hedefleyen bir tekniktir. Küçük gruplar yoluyla hem bireyde hem de çevrede istenilen değişimleri yaparak, sorunların çözümüne yardım etme süreci olarak tanımlanabilecek grup çalışmasının temel ilkeleri şu noktalarda toplanmaktadır:

Grup sosyal çalışmacısının görevi yardım edici bir işlev görmektir. Yardım biçimini saptamada birey, grup ve toplumsal çevreyle ilgili; gözlem-analiz ve tanı tekniklerini kullanır. Grup üyeleriyle bir amaca yönelik olarak ilişki kurmak, bu ilişkiyi desteklemek ve sürdürmek durumundadır. Bu ilişki sürecinde grup çalışmacısı, kendini tanıma, doğallık, samimiyet ve kendini disipline etme çabasını bilinçli bir şekilde kullanmalıdır. Grup bütünselliğini kabul ederek grup davranışlarını düzenlemek çabası içinde olmalıdır. Grubun varolduğu yerden başlayıp, gelişmelere olanak tanıyıcı ortam yaratmalı, sınırlamaları yapıcı biçimde kullanılmalı ve bireyleşmeye yani birey grup içinde kaybolmamasına özen göstermelidir. Grup üyelerini etkileşim içinde, dengeli, dinamik bir yapı içinde sorunlara çözüm bulma yoluna yönlendirici olması, sözel tartışmalarla yazılı materyali bilinçli kullanması gerekmektedir²¹. Grup sosyal çalışmasında önemli olan husus, öncelikle bireyin gruba ait olma duygusunu pekiştirerek, toplumsal çevreye aktaracağı çözüm bulma yollarını destekleme çabasını göstermektir. Grubun oluşumu, niteliği, işleyişi, çözüm üretme aşamaları ve dağılımında sosyal çalışmacının koordinatör görevi görmesi gerekmektedir.

3) Toplum (Topluluk) Organizasyonu; Sosyal hizmetlerin üçüncü ayağını oluşturan topluluk organizasyonu, içeriği itibariyle sosyolojiye en yakınlaşan yönünü oluşturmaktadır. Topluluk organizasyonunda profesyonel sosyal çalışmacı, toplumun refahı amacına yönelik süreçleri oluşturmak isteyen grup ya da kişilerin yürütmekte oldukları işlemlere katkıda bulunur. Toplumsal problemlerin tanımlanmasına yardımcı olarak, tanı koyarak, problem üzerinde çalışmak için gerekli yapıyı geliştirmek, araştırma yapmak, toplum kararlarına zemin oluşturan bilgi, görüş ve tutumları analiz etmek ve bunlardan sonuç çıkarılmasına yardımcı olmak, çeşitli eylem alternatifleri üretmek gibi işlevleri üstlenmektedirler²².

Topluluk organizasyonu etkinlikleri, sosyal kişisel çalışmadan çok farklı, grup sosyal çalışmasına daha yakındır. Topluluk organizatörleri, eğitim, iskan, sağlık, boş zaman servisleri, gençliğin yabancılaşması, ekonomik ve toplumsal kontrol, iş ilişkileri, azınlık grubu istihdamı, çocuk sorunları gibi alanlara yayılırlar²³.

Sosyal hizmetin üç boyutunu oluşturan birey, grup ve toplum ölçeğindeki çalışma biçimleri, yukarıda özetlenen genel çizgi içinde yürütülmektedir. Öte yandan,

²¹ Gisela Knopka, "The Methods of Social Work", W.E. Friedlander, a.g.e., s. 153-154.

²² Genevieve W. Carter, "Social Work Community Organization Methods And Processes", W.E. Friedlander, a.g.e., s. 209-210.

²³ Arnold Panitch, "Community Organization", edit. Donald Brieland ve Ark. *Contemporary Social Work*, s. 236-237.

1970'lerden başlayarak günümüzde de desteklenen yeni bir bakış açısı da "Genelleyici" (Genaralist) sosyal hizmet anlayışıdır. Genelleyici sosyal çalışmanın esası her üç boyutu da kapsayan bir çalışma sistemine dayanır. Toplumsal problemleri çözmeye sosyal politika geliştirmede, yönetim-idarecilik ve araştırmada sosyal hizmetlerin özelleşmiş üç alanının niteliklerini birleştirerek çalışma sistemi oluşturmak ve uygulamaya koymak amacını gütmektedirler²⁴.

Sosyolojik bakış açısıyla sosyal hizmet alanlarına bakıldığında, bireye yönelen çalışmaları bir tarafa bırakarak, grup, giderek toplum bazında çalışmaların alanı oluşturması söz konusudur. Sosyoloji bilgisi ile donanmak toplumu, toplumsal sorunların neden ve sonuçlarını kavramaya, çözüm üretmeye yönelik performansı kazanmak için gerekli olduğu düşünülürse sosyal hizmetlerin alanını oluşturan her konunun öncelikle sosyolojinin alanını oluşturduğu söylenebilir. Bu açıdan, "toplumsal sorunlar sosyolojisi" olarak adlandırılabilir, disiplinleri birleştirebilen, kuramsal ve pratik açıdan bütünsel bir yaklaşım içinde sosyolojinin alanda işlevselliği sağlanabilir.

Sosyal Hizmet Alanları ve Sosyoloji:

Batı kökenli bir profesyonel çalışma alanı olan sosyal hizmetler doğduğu geliştiği toplumlarda günümüzde oldukça geniş ölçekli bir çalışma ortamına sahiptir. Toplumun bireye verdiği önem, bireyin ve toplumun refahını yükseltme çabalarını doğurmakta ve yönetim politikaları ve yasalar ile desteklenmektedir. Sosyolojinin sosyal hizmet alanlarına eğilmesi de, onun toplum için söylenecek sözünün olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle toplumun dinamiklerine ilişkin verileri kullanan sosyolojinin, sosyal bilimlerin diğer dalları ile ilişkisi, sosyal hizmetlerin sosyal bilimlerin diğer dallarıyla olan ilişkisinden daha karmaşıktır.

Türkiye'de sosyolojinin geçmişi oldukça yenidir. Sosyal hizmetlerin ise; profesyonel meslek olarak tanınması 25 yıla denk düşmektedir. Bu süre içinde hem sosyolojinin hem de sosyal çalışmanın gerek kuramsal gerekse uygulama alanında Batı'ya eriştiğini söylemek olanaklı değildir. Ancak, iki disiplinin eşgüdüm içinde sahaya yönelmesi, bir ölçüde bu açığın kapanmasına yardımcı olabilecektir.

Sağlık:

Sosyal hizmetlerin yaygın olarak işlev gördüğü alanlardan biri olan sağlık sektörü, gelişmiş batı toplumlarından oldukça geniş çaplı sosyal çalışmacı istihdam etmektedir. Sağlık kurumlarında (hastaneler, klinikler, özel amaçlı tedavi birimleri, vb.) ve evde bakım hizmetlerinde profesyonel sosyal çalışmacılar resmi ya da gönüllü örgütlenmelerde hizmet vermektedirler. Tıbbi sosyal hizmet alanında eğitim almış, çalıştığı birimlerde birey veya grup düzeyinde çalışmacılar yer aldıkları kurumun ve toplumsal çevrenin gereksinimleri doğrultusunda bir program uygulamaktadırlar. Diğer yandan sağlık planlaması, finansal aktarmalar gibi sağlık politikaları oluşturma

²⁴ Donald Brieland, "Never Approaches to Methods", a.g.e., s. 253-261.

süreçlerinde de örgütsel yapıda yer almaktadırlar²⁵

Çocuk ve Gençlik:

Toplumların geleceğini yapılandıracak çocukların, aile ve toplum için önemi tartışmasızdır. Bu nedenle, çocuğun ruhsal, bedensel ve toplumsal açıdan iyi olması yani sağlıklı olması toplumsal refahın sağlanması için hem gereklilik hem de ön koşul olmaktadır. Özellikle az gelişmiş toplumlarda aşırı nüfus artışı, yetersiz ve dengesiz beslenme, sağlık ve eğitim olanaklarından yararlanamama, olumsuz çalışma koşulları, istismar, savaşlar vb. gibi toplumsal problemler en fazla çocukları etkilemektedir. Endüstrileşmiş toplumlarda çocuğa verilen önemin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. Bununla beraber, toplumsal sorunların var olduğu her alanda bundan en fazla çocukların zarar gördüğü gerçektir. Sosyal hizmet alanı içine giren en kapsamlı kısımda bu yüzden çocuk ve gençlere yönelmeyi zorunlu kılmıştır. Sosyal çalışmacıların aktif olarak görev aldığı alanları şu şekilde özetlemek olanaklıdır²⁶:

İstenen ve istenmeyen gebelikler sonucu dünyaya gelen çocukların aile içindeki uyum ve bakımlarına destek verme, fiziksel ve zihinsel özürlü çocukların topluma adaptasyon süreci, yoksulluk ve bilinçsizlik sonucu beslenme bozuklukları, okul başarısızlıklarına neden olan toplumsal faktörlerin düzenlenmesi, çocuk ihmali ve istismarını önlemek üzere kurulmuş birimler, korunmaya muhtaç çocukların ve sokaktaki çocukların fiziksel ve toplumsal rehabilitasyonu ve koruyucu aile merkezleri, bağımlılık yapıcı maddelerden çocukları kurtarma servisleri, çocuk suçluluğu (çeteler, vandalizm, şiddet vb.) ve adalet sistemindeki çocuk mahkemeleri, çocuk işgücü ve istihdamını denetleme ve koşulları iyileştirme, aile içi problemlere maruz kalan çocuklara ilişkin merkezler (parçalanmış aile çocukları, aile içi şiddet, vb.).

Aile-Kadın:

Toplumun en küçük birimi olan aile, bir anlamda, toplumsal sorunların doğrudan ya da dolaylı olarak yansıdığı, mikro ölçekte toplumun aynası gibidir. Bu açıdan ekonomik, siyasal, dinsel, hukuksal ve normatif değerler sisteminin etkileri aile üzerinde, yani ailenin kuruluş-yaşam sürecinde problem ya da kriz biçiminde açıkça hissedilmektedir. Batıda aileyi koruma gizil amacına da hizmet etse sosyal hizmetler özellikle birey ve grup boyutunda aileye çok yaygın ve rasyonel örgütlenme ile hizmet götürmeyi hedeflemektedir. Bu hizmetler ve birimler başlıca şu başlıklarda toplanmaktadır. Aile danışma merkezleri: Aile üyelerine yönelik birey ve grup çalışmaları yapan bu merkezler, aile içi sorunlar, parçalanmış aile problemleri gibi konularda hizmet vermektedir. Özellikle A.B.D.'de her eyalette yerel yönetimler desteğinde örgütlenen bu merkezler, oldukça işlevsel bir yapılanma içindedir. Bu genel hizmetlerin yanısıra, işsiz kalan hane reisine iş bulmak, meslek ve beceri kurslarına

²⁵ Shirley H. Wattenberg, "Health", a.g.e., s. 109-123.

²⁶ Charles Zastrow, a.g.e., s. 89-106, 202-232, Leila B. Costin, "Children in Need of Protection" Donald Brieland ve Ark., a.g.e., s. 268-286.

yönlendirmek, işsizlik sigorta fonuna aktarmak gibi çeşitlenen yelpazede sosyolog ve psikologların da desteğinde çalışmaktadır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunluk kazanan kadın hareketleri ve feminizmin etkisiyle, kadının toplumsal yaşamda ve aile içindeki konumundaki değişimler sonucu kadının karşılaştığı her türlü soruna çözüm yollarını aramak amacıyla "kadın danışma merkezleri" ortaya çıkışını sağlamıştır. Genel olarak bu merkezler kadınlara, evlenmemiş annelik, cinsel taciz, aile içi rol çatışmaları, şiddet, sendikal örgütlenmelerde aktif katılım, iş bulma vb. gibi konularda yardım yollarını göstermektedir.

Yaşlılar:

Sosyal hizmetlerin alanlarından biri de yaşlılardır. Gerontolojik anlamda 65 yaş üzeri olarak kabul edilen yaşlılık olgusu, endüstri toplumlarının giderek yükselen oranda sahip oldukları bir dilimi oluşturmaktadır. Bu nedenle toplumsal refahın bir zincirini oluşturan yaşlıya sağlık, barınma olanakları sağlama, fiziksel ve duygusal destek olma gibi işlevleri devlet desteğiyle sağlama çabası günümüzde oldukça yüksek finans ve yatırım kaynaklarının yaşlıya yönelmesini sağlamıştır. Yaşlılar yurtları, huzurevleri gibi birimlerde istihdam edilen sosyal çalışmacılar, toplumsal yaşamı kolaylaştırma, sosyal etkinlikler düzenleme gibi konularda hizmet vermektedirler.

Cezaevleri:

Her toplumda, toplumsal sorun olarak sürekli gündemde olan suç olgusu ve karşılık gelen ceza ve kurumsal yapılanma olarak mahkemeler, cezaevleri, ıslah evleri sosyal çalışmacıların istihdan edildiği önemli bir alanı oluşturmaktadır. Bu birimlerde suçlu genç yada yetişkini topluma yeniden kazandırmaya yönelik çalışmalarda sosyal servis ekibi oldukça işlevsel olmaktadır. Diğer yandan sosyal çalışmacılar, hem suç oluşturacak toplumsal sorunları ortadan kaldırma yolunda, hem de suç işlendikten sonraki cezayı çekme sürecinde, özgürlüğü sınırlanmış bireylerin toplumsal uyum ve rehabilitasyonunu üstlenmektedirler.

Hiç kuşkusuz genel olarak tanımlanan sosyal hizmet alanları, sayılan alanlarla sınırlı değildir. Diğer alanlar ise şöyle özetlenebilir: Eğitim alanı, okul öncesi eğitimden yüksek eğitime değin her kademede sosyal çalışmacılar görev alırlar. Çocuk yuvaları, kreş ve anaokulları, çocuk yetiştirme merkezleri diğer bir istihdam alanını oluşturmaktadır. Ayrıca ordu ve sivil savunma kuruluşları, göçmen büroları, hızlı nüfus artışını önleme ve çözümlene birimleri, ırkçılıkla mücadele, yoksullukla mücadele birimleri, endüstriyel işletmeler, turizm alanı, yerel yönetimler, eş edinme merkezleri gibi çok geniş çaplı toplumsal alanda sosyal hizmetler kendini tanımlanmış meslek olarak kabul ettirmiştir. İster birey yada grup düzeyinde olsun, ister toplum düzeyinde karar verme ve uygulama, politika üretme düzeyinde olsun sosyal çalışmacılar aldıkları eğitim ve staj olanakları nedeniyle sorun çözmeye yardımcı olma işlevini yürütmektedirler.

Unutulmaması gereken bir nokta vardır: yukarıda sözü edilen sosyal hizmet alanları başlığı altında batı kökenli bir meslek olarak, gelişmiş batı toplumlarındaki

çalışma alanlarından söz edilmiştir. Oysa, 1960'lardan günümüze profesyonel meslek olarak toplumumuzdaki kabul edilen sosyal hizmet alanlarındaki sosyal çalışmacıların, anılan alanlarda istihdam edildiklerini-edilebilirliklerini-söylemek henüz olanaklı değildir.

Örneğin; ABD'de ilk çocuk mahkemesi 1899'da kurulmuştur²⁷. Oysa Türkiye'de yaklaşık yüzyıl gecikme ile yalnızca dört ilde (İstanbul, Ankara, İzmir ve Samsun) kurulmuş ve diğer yönleri bir tarafa bırakarak sosyal çalışmacı ve sosyolog istihdamı açısından oldukça yetersizdir. Benzer biçimde, nicel anlamda yetersizliği bilinen huzurevleri, korunmaya muhtaç çocuklar için merkezler, özürllülere yönelik (görme-işitme, spastik, vb.) rehabilitasyon merkezlerinin nitelik açısından da (personel-uzman-finans-mekan-teknik donanım) yeterli olduğunu söylemek kolay değildir. Bir başka husus da, Türkiye'de sosyal hizmetlerden yararlanması gereken nüfus grupları hakkında sağlıklı bilgi bulunmayışı, hizmetlerin planlanmasında ciddi güçlüklerle yol açmaktadır. Örneğin; korunmaya muhtaç çocuklara ilişkin olarak 500 bin- 2 milyon arası tahmin yapılırken, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğüne bağlı sosyal hizmet kuruluşlarında korunmak için sıraya alınmış çocuk sayısı 5 bin civarındadır ve bunların acilen kuruluşlara alınmasını gerektiren bir durum olmadığı bildirilmektedir²⁸.

Sosyolojinin sosyal hizmet alanları ile ilişkisinin oldukça yakın olduğu yukarıdaki örneklerden de anlaşılabilir. Sosyoloji bilimi, toplumsal sorunların tanımlanması, çözüm yollarının nasıl olacağına ilişkin verilerin işevuruk kullanımı açısından sosyal çalışmacılara büyük destek sağlamaktadır. Rasyonel anlamda, sosyolog, sosyal çalışmacı, psikoloğun oluşturduğu sosyal servis ekipleri, toplumsal problemin bireysel, grupsal ve toplumsal boyutuna yardım yollarını aramada oldukça işlevsel bir koordinasyonu oluştururlar.

Sosyologlar toplumsal olgu ve olayları irdelerken, donanımları gereği, toplumun bütünsel özelliklerinin bilinci içinde yaklaşır. Toplumsal sorunların "neden-niçin" sorgulamasını yaparak kavramlaştırır, çözüm üretenlere veri sunarlar. İşte bu nedenle, sosyal hizmet alanları aynı zamanda sosyolojinin alanlarını oluşturmak durumundadır. Bir başka deyişle, sosyoloji sosyal hizmet alanlarını da kapsamaktadır.

SOCIOLOGY AND SOCIAL WORK

This article deals with the relationship between sociology and social work. Throughout the article the goal of social work and the nature of social problems have been presented. Then, brief historical background of social work in Turkey and the world, and the three dimensions of social work (case work study, group social work and community organization) have been explained. Finally, the relation between the fields of social work and sociology have been evaluated generally.

²⁷ Charles Zastrow, a.g.e., s. 195-196.

²⁸ Başbakanlık, D.P.T., a.g.e. s 133-134.

